

Հայաստանի Հանրապետություն
Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոն

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

VI
2003

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Գ յ ու մ ր ի 2003

ԴՏՀ 008+902 / 904+800
ԳՄԴ 71+63. 4+80
Գ 602

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական
հետազոտությունների կենտրոնի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ս. Հայրապետյան
Ս. Պետրոսյան
Հ. Խաչատրյան
Կ. Բազեյան
Լ. Եզանյան
Կ. Սահակյան

Խմբագրությամբ Ս. Հայրապետյանի

Գ - 602 Գիտական աշխատություններ. 6,
Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,
2003, 176 էջ:

Գ $\frac{4400000000}{703(02)-2003}$ 2003
63,4+80

ԳՄԴ 71+

ISBN 5- 8080 - 0504 - 3

© ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, 2003

*Республика Армения
Национальная академия наук
Ширакский центр арменоведческих исследований*

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ВЫПУСК

VI

EDITION

RESEARCH PAPERS

*Shirak Centre of Armenian Studies
National Academy of Sciences
Republic of Armenia*

Издательство "Гитутюн" НАН РА

"Guitutian" Publishers NAS RA

ԳՅՄՐԻ 2003 GYUMRI

Публикуется по решению Ученого совета
Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА

Редакционная коллегия:

С. Айрапетян
С. Петросян
А. Хачатрян
К. Базеян
Л. Еганян
К. Саакян

Под редакцией С. Айрапетяна

*Published by arrangement of the Scientific Council
of Shirak's Research Centre NAS RA*

Editing stuff:

S. Hairapetyan
S. Petrosyan
H. Khachatryan
K. Bazeyan
L. Yeganyan
K. Sahakyan

Edited by S. Hairapetyan

Սարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՄԻՍԱԿ ԵՎ ՆՈՅ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ

Մովսես Խորենացու քերած հայկական հին ավանդությունների համաձայն՝ Սյունիքի իշխող տոհմը՝ կոչված *Միւնի* կամ *Միսական*, սերում էր Հայկազն Միսակից:¹ Միսակի հայր Գեղամը «սահմանս հատանէ մնա ժառանգութեան ի ծովէն ընդ արեւելս մինչեւ ցդաշտ մի, ուր գետն Երասխա հատեալ զքարանձաւս լեռանց՝ անցանէ ընդ խոխոմս ձիգս եւ մեղս, ահագին դնդնչմամբ իջանէ ի դաշտ: Աստ բնակեալ Միսակ՝ լնու շինութեամբ զսահման բնակութեան իւրոյ եւ զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Միւնիք. այլ պարսք յատակագոյնս եւս Միսական կոչեն»:²

Ինչպէս տեսնում ենք պատմահայրը տալիս է *Միսական* անվան ստուգաբանության բանալին. *Միսական* < **Միսակ* - ան, կամ **Միսակ-ական*: Վերջինիս դեպքում հմմտ. *Արտաշատ* < **Արտաշատ*, *Մանադի* < **Մանան-ադի*, *Վասակերտ* < **Վասակակերտ*: Ըստ այսմ, Միսական տեղանվան «Մի (ցեղից) սակա» ստուգաբանությունը և դրա հիման վրա հնագույն Սյունիքում սկյութացի սակեր որոնելու փորձերը³ քննադատության չեն դիմանում: Ինչպէս ժամանակին Ն. Ադոնցն էր նկատել տալիս, *Միսական* (ուրեմն, մաս *Միսակ*) անվան մեջ արմատը ոչ թե *Մի*-է, այլ *Միս*:⁴ Այս դեպքում, *Միսակ* < **Միս-ակ*, որտեղ -ակ-ը քաջ ծանոթ վերջածանցն է: Հայերենում կա մաս *սիսակ* բառ, որը նշանակում է «գինու խաղողի մի տեսակ, վարդագույն բարակ կեղևով, կլոր ու խոշոր հատիկներով»:⁵ Մեր կարծիքով, *Միսակ* անունը մույնական է այս բառի հետ և ունի «խաղողային» ստուգաբանություն: Ընդ, որում, *Միսակ* անվան «բուսական» ստուգաբանությունը զարմանալի չի թվա, եթե մի կողմից ի նկատի առնենք մույնալիսի ստուգաբանությամբ արական *Բարունակ* և *Բուդաղ* անունները, իսկ մյուս կողմից այն փաստը, որ *Միսակ* անվան և *սիսակ* բառի **սիս*- արմատը իր կրկնորդն ունի ի դեմս *սիսեռն* (< **սիս-եր-ն*) բառի **սիս*- արմատի: Վերջինս է առկա մաս «ուրո» նշանակող լատին. *cicer*, հուն. *κίρος* (< **κικρος*), մակեդ. *κίκερροι* (հոգն. թիվ) բառերում (< հ. - ե. **k'iker* ուրո, սիսեռ):⁶ *Միսեռն* և *սիսակ* բառերի մույնարմատ լինելը պետք է հետևանքն համարել սիսեռի, ուրոի և վայրի խաղողի պտուղների արտաքին մնամության, դրանց մանր և կլոր լինելու հանգամանքի:

Միսակ մահապետի անունն իր «բուսական» ստուգաբանությամբ մեկուսի չի կանգնած: Այդպիսի ստուգաբանություն ունեն մաս նրա հետ սերտ առնչություն ունեցող առասպելաբանական կերպարների անունները ևս: Միսակի եղբայրը Հարման էր:⁷ *Հարմայ* < **Հարմ-այ*, որտեղ -այ-ը վերջածանց է (հմմտ. *արքայ*, *մորայ*, *յորայ* և այլն),⁸ իսկ *հարմ*-ը՝ արմատ: Վերջինս մույնական է հայերեն *արմ* բառի հետ, որը նշանակում է «արմատ» և իր հնդեվրոպական ցեղակիցներն ունի ի դեմս հուն. *ὀρμενος* «ցողուն, ընձյուղ, ծիլ, կաղամբի կուրծ», *ὀρμενος* «ճյուղ», *έρμος* «ծիլ, ճյուղ», հին իսլ. *renna*

¹ Մովսեսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981, Ա, Ժբ, Բ, ք:

² Նույն տեղում, Ա, Ժբ:

³ В. М и н о р с к и й, История Ширвана и Дербенда, М., 1963, стр. 35, пр.61.

⁴ Н. А д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 421, пр 2.

⁵ Մտ. Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ը, Հայերէն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ԲԲ), հ. IV, Եր., 1945, էջ 216:

⁶ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ԱԲ), հ. IV, Եր., 1979, էջ 218, Գ. Ջահուկյան, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 36, 43:

⁷ Խ ո ռ ե ն ա ը յ ի, Ա, Ժբ:

⁸ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն (այսուհետև՝ ՀԼ ՊԲ), հ. II, Եր., 1975, էջ 88-89:

«ծլել, աճել» բառերի, որոնց շարքը պետք է դասել թերևս նաև պոմոտ. *armon* «վայրի բողկ» բառը.⁹

Միսակ-ի «բուսական-խաղողային» ստուգաբանությունը թույլ է տալիս նույն տեսանկյունից դիտարկելու նաև Մյունխբ./Միսակյան աշխարհի կոնտրոն հանդիսացած (և այդ նույն անունն էլ կրած) *Ծղուկ* գավառի¹⁰ անունը: *Ծղուկ* տեղանունը Մյունխբի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը բխեցնում է Միսակի զարմերից մեկի *Ծղուկ* անունից. «Ծղուկ գաւառ՝ անուանեալ ի Ծղկայ գաւառապետէ»:¹¹ Այս անունները ինչ-որ **ծաղ*- (իրև. թե «կրակ») արմատից բխեցնելը¹² չի համոզում, թեկուզև այն պատճառով, որ *Ծղուկ* գավառանունը *Տսուգս* ձևով հայտնի էր դեռևս ուրարտական դարաշրջանում¹³: Ըստ Հ. Կարազոյանի, վերջին տեղանվան մեջ արտացոլված է նրա սեռական հոլովածը, «անշուշտ, *Ծուլուկու* հնչմամբ, որի ուղիղ ձևը կլինի *Ծուլուկ*»¹⁴, իսկ *Ծուլուկ* // *Ծուղուկ* > *Ծղուկ*:¹⁵ Տեղանունը կազմված է *ծուկ*-//*ծուղ*- արմատից՝ -ուկ վերջածանցով: *Ծուկ*-ը տարբերակներից է հնդեվրոպական ծագումով այն արմատի, որի մյուս տարբերակներն են *ծիլ*-ը, *ծիղ*-ը և *ծիւղ*-ը՝ «բողբոջ, ծիլ, ընձյուղ, ծղոտ, խռիվ» նշանակություններով:¹⁶

Տսուգս// *Ծղուկ* տեղանվան հիմքում ընկած *ծուկ*- արմատը իր նախնական իմաստով ևս առկա է հայերենում: Բարբառներում *ծուկ* նշանակում է «ծնգալը, վեր թռչելը, բարձրանալը», որից՝ *ծուկ-ծուկ լինել* «նստած տեղից վեր ցատկել»:¹⁷ Նույն արմատն է առկա նաև հետևյալ բառերում. *ծլնգալ* «նստած տեղից հանկարծ վեր թռչել, հարձակվել», *ծլունգ* «հանկարծ վեր թռչելով, ցատկելով»:¹⁸ Որ *ծուկ* արմատի պարունակված իմաստը ավելի նախնական է, քան *ծիլ*, *ծիղ*, *ծեղ*, *ծիւղ* տարբերակներինը, կարելի է համոզվել հիշելով հայերեն *վազ* «խաղողի որթ» բառի Մ. Արեղյանի առաջարկած ստուգաբանության առիթով Հ. Աճառյանի գրած հետևյալ տողերը. «Կազմված է հայ. *վազել* «ցատկել, դուրս ցատկել» բայից. հմմտ. ռուս. *нобер* «զլխավոր արմատի կողքից ծլած երկրորդական ճյուղեր, ընձյուղներ», որ հառաջանում է *нобер* «փախչելը, փախուստ», *берать* «վազել, փախչել» բայից, գերմ. *Spross* «ծիլ»,... անգլ. *sprout* «ծլել», որոնք առաջանում են գերմ. *sprut* «դուրս ցատկել» արմատից..., հայ. *ցոկիլ* «դուրս ցատկել» և գվռ. *ցոռիկ* «նոր ծիլ»:¹⁹ Հմմտ. նաև *տոջիկ*//*տոճիկ* «խաղողի նորածիլ բողբոջ» և *տոճկան* (<*տոճիկ-ան) «տոճիկ տվող, վեր-վեր թռչող»:²⁰

Միսակ նահապետի զարմերից էր նաև Բաղակը, որի մասին գոյություն է ունեցել հետևյալ ավանդությունը. «Մի ոմն ի զարմիցն Միսակայ Բաղակ անուն, առեալ զայս գաւառ ի մասն ժառանգութեան՝ շինէ զքարն Բաղակոյ յամրոցս, որ կոչի Բաղակի Զար, եւ ամրացուցանէ զբերդն եւ կոչէ Բաղաբերդ, եւ գաւառն յիւր անուն կոչեցաւ Բաղաց գաւառ»:²¹ Ապա՝ «Բաղք գաւառ, որ այժմ կոչի Աճեն, որ ի Բաղակայ անուանեցաւ»:²² Բաղակի անունը ուղղակի կապ ունի հիշյալ տեղանունների հետ թե ոչ դժվար է ասել: Դրանց կամ վերագրել են էթնիկական հիմք, առնչելով կովկասյան բաղասիճներին (բաղասականցիներին)²³ և փոքրասիական բալայացիներին (պալա կամ բա-

⁹ ԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 327:

¹⁰ Մ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 56, 109:

¹¹ Ստեփաննոսի Միւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տաւն Միսակյան, Մոսկվա, 1861, էջ 6:

¹² Մ. Ումաշյան, Մյունխբը դիցարան, Եր., 1981, էջ 20:

¹³ Н. А р у т ю н я н, Новая урартская надпись из Сисиана, "Древний Восток", 4, Ер., 1983, стр. 205—220.

¹⁴ Յ. Կառազեան, Մեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Եր., 1998, էջ 196-197:

¹⁵ Նույնը:

¹⁶ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. I, Եր., 1979, էջ 782, 1013, 1016:

¹⁷ ԲԲ, հ. II, Եր., 1944, էջ 353:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 341:

¹⁹ ԱԲ, IV, 293:

²⁰ ԲԲ, IV, 442:

²¹ Ստ. Մյունեցի, նշվ. աշխ., էջ 7:

²² Նույն տեղում, էջ 6:

²³ Н. А г о н у, նշվ. աշխ., էջ 423:

լա),²⁴ կամ որպես տեղանուններ վերագրել «բարձր» իմաստը²⁵, չնայած Բաղքին հարևան գավառներից ավելի բարձր դիրք ունեցողները կային (Բաղքը հիմնականում համընկնում է ներկայիս Կապանի շրջանի հետ)։²⁶ Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ Միսակի և Ծղուկի առասպելաբանական կերպարների մասն, Բաղքի հնագույն բնակչության առասպելաբանական անձնավորումը եղած Բաղակի կերպարը ևս սերտ առնչություն ունի բուսապաշտության հետ, որի դիրքերից էլ պետք է քննարկման առարկա դառնա *Բաղակ* (<*Բաղ-ակ) անունը։

Հնդեվրոպական մախալեզվի *bhel- արմատը, որը բազմաթիվ և բազմապիսի դրսևորումներ ունի ժառանգ լեզուներում, վերաբերել է հենց բուսական աշխարհին։²⁷ Արմատի միջին ձայնդարձ *bhol- արմատը պարզ տեսքով պահպանված է *բող* «բույս, ծիլ» բառում, բայց նաև հիմքն է *բողիկ*, *բողբոջ*, *բողկ* բառերի։²⁸ Տարօրինակ կլիներ, եթե արմատի վերին և ստորին ձայնադարձները (*bhel- և bhł-) իրենց ժառանգորդները չունենային հայերենում։ Եվ ունեն։ Դրանցից առաջինի ժառանգորդներից կարելի է համարել *բիլե* «խտտի փոքր խուրձ»²⁹ բառը և *բլ-//բղ* (<*բիլ-//բիղ-) բաղադրիչով մի շարք բուսանուններ՝ օրինակ, *բլանուկ*-ը (նշանակում է «հովանոցավորների ընտանիքից թունավոր մի բույս»)։³⁰ Հմնտ. «Բղեղ-ելանել, կամ շառափղել, կամ բուսնել»։³¹ Արմատի ստորին ձայնդարձի ժառանգորդներից է լինելու *բաղեղն* բառը (<* բաղ-եղ-ն), ինչպես նաև *բալ//բաղ*- բաղադրիչը պարունակող մի շարք բուսանուններ՝ օրինակ, *բալախ*-ը (նշանակում է «ճահճային անպիտան խոտ»), «ղաշտային փափուկ խոտ» սագախոտների կարգից)։³² Հմնտ. նաև «*Բաղկանալ*-աճել, կամ գոյանալ, կամ բազմանալ, կամ կենդանանալ, կամ զարգանալ»։³³ Մնում է ավելացնել, որ վերջիններիս հետ սերտ ծագումնաբանական կապի մեջ է *Բաղակ* անվան *Բաղ*- արմատը՝ նրանց մասն ծագած հ.-ե.*bhel-արմատի ստորին bhł- ձայնդարձից։ Բաղակի կերպարի առնչությամբ հիշենք, որ հնդեվրոպական մախալեզվի մույն արմատից կազմված անուն էր կրում հռոմեական Flōra դիցուհին՝ ծաղիկների, այգիների և հասկերի հովանավոր բուսականության աստվածությունը։³⁴ Որպես ենթադրություն ավելացնենք հետևյալը. ինչպես որ հնդեվրոպական արմատի bh - տարբերակից կազմված անվանում էր տրվել փաթափող բույս *բաղեղին* (բաղեղ <*բաղ- եղ-ն), այնպես էլ մույն արմատի մույն տարբերակից կազմված անվանում կարող էր տրված լինել խաղողի որթին, որը մույնպես փաթափող բույս է։ Նախապես «փաղողի որթ» նշանակող **բաղակ* բառը հետագայում դարձել է նրան անձնավորող կերպարի՝ Բաղակի անունը (հմնտ. *սիսակ* և *Միսակ*)։

Հարավային Սյունիքի խաղողագործության բնագավառում ունեցած կարևոր ներդրման մասին է խոսում Ճահուկ գավառի Ակոռի գյուղի հիմնադրմանը վերաբերող ավանդությունը։ Ըստ դրա, Նոյ մահապետը տապանից դուրս գալուց հետո այստեղ առաջին անգամ տնկել է խաղողի որթը («արկ ուռի»), որտեղ և հետո Ակոռի անունով գյուղ է հիմնվել։³⁵ Այս մույն ավանդությունը պատմվել է նաև Մասսի հյուսիսային լանջին գտնված Ակոռի գյուղի մասին, դառնալով մույնամուն գյուղերը իրար հետ շփոթելու պատճառ։³⁶ Մասյացոտն գավառի Ակոռին և Ճահուկ գավառի (ոչ թե Վայոց ձորի)

²⁴ Гр. К а п а н ц я н, Историко—лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 128—129, 250—251.

²⁵ Ս. Ու մ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 73:

²⁶ Ս. Ե Ր Ե Մ Յ Ա ն, նշվ. աշխ., էջ 44:

²⁷ Т. Г а м к р е л и г з е, В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси, 1984, стр. 468, 491.

²⁸ ԱԲ, հ. II, էջ 464-465:

²⁹ ԲԲ, հ. I, Եր., 1944, էջ 370:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 372:

³¹ Բաղգիրք հայոց, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Ամալյանի (այսուհետև՝ Բաղգիրք հայոց), Եր., 1975, էջ 57:

³² ԲԲ, հ. I, էջ 316:

³³ Բաղգիրք հայոց, էջ 48:

³⁴ Т. Г а м к р е л и г з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 468:

³⁵ Ս. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 169, 451, ծան. 437:

³⁶ Նույնը:

Ակոռին կոչվել են մաս *Աղուրի* (>*Ախուրի*) *Ախուրա*³⁷ (Աղուրա), իսկ *աղուրի/աղուրա* նշանակում է «որթի տաշտաթաղ անելու ճյուղը», «որթի, ուռի և այլ ծառերի ճյուղ, որ կտրում են ծառից և տնկում հողի մեջ՝ բուսնելու համար»:³⁸ *Աղուրի* բառի արմատը **աղ-*ն է, իսկ *-ուր* և *-ի* վերջածանցներ են. հմմտ. մի կողմից՝ *բլուր, թափուր, փշուր* և այլն, իսկ մյուս կողմից՝ *այգի, բարի, ճրի, ուռի* և այլն:³⁹ Հայերենում հնդեվրոպական ժառանգություն հանդիսացող այս ածանցները⁴⁰ կարող են վկայել *աղուրի* բառի **աղ-* արմատի և հնդեվրոպական ծագում ունենալու օգտին: Կարծում ենք, որ *աղուրի* բառի **աղ-* արմատը սերում է հնդեվրոպական նախալեզվի **al-* «աճել, աճեցնել», «սնել» արմատից, որն է ընկած մաս Միսակի *Աղու* մականվան հիմքում:

Աղուրի բառը ինչպես իր արմատով, այնպես էլ ամբողջությամբ հայտնի է դեռևս ուրարտական դարաշրջանի հատուկ անուններից: Նրա արմատակիցն է Ուրարտուի գլխավոր աստված, երկրագործության և խաղողագործության-գինեգործության հովանավոր Խալդիի երկրորդ՝ *Aldi* անունը,⁴¹ որի *-di* բաղադրիչը հնդեվրոպական ծագումով «աստված» նշանակող բառն է:⁴² Իսկ *աղուրի*-ն ամբողջությամբ արտացոլված է այնպիսի աշխարհագրական անվանումում, ինչպիսին է Ատրեստանի թագավոր Սարգոն II-ի (մ.թ.ա. 721-705թթ.) հիշատակած *Alluria* լեռնանունը:⁴³ Այն հիշատակված է Խալդիի գլխավոր սրբավայրի Մուծածիր/Արդիհիի քաղաքի մոտ:⁴⁴ *Alluria* (<**Aluria* <**al-ur-ia*) անվան *-ia* բաղադրիչի առնչությամբ նշենք, որ սեպագիր տեքստերում *-ia* տեսքով արտացոլված հնդեվրոպական համապատասխան վերջածանցը ինչպես *աղուրի* բառում (և հայերեն բազմաթիվ այլ բառերում), այնպես էլ հայկական շատ տեղանուններում վերածվել է *-ի* *-ի*. հմմտ. *Buzunia/Բջնի*, *Giarnia/Գառնի*, *Teria/Տրի* և այլն:⁴⁵

Նոյի մասին ավանդությունը և բերված հատուկ անունների ստուգաբանությունները վկայություններ են Ճահուկ և Մասյացոտն գավառների խաղողագործության հնագույն օջախներ լինելու վերաբերյալ: Այդ իրողության արգասիքն է լինելու մաս Ճահուկ գավառի և նրա համանուն կենտրոնի անունը: *Ճահուկ* <**Ճահ-ուկ*, որտեղ *-ուկ* վերջածանցը տեղանվանակերտի դեր է կատարում (հմմտ. *Շրուկ* գավառանունը), իսկ *Ճահ-* արմատը նույնական է *Ճախ* բառի հետ (խ/հ համապատասխանության տեսանկյունից հմմտ. *խաղը* // *խաղը*, *խարբուխ* // *խարբուխ*, *խեղդ-ել* // *հեղձ-ուկ* և այլն):⁴⁶ *Ճախ* նշանակում է «ճիպոտ, որ տնկում են պատատվող բույսերի մոտ, որպեսզի նրա վրա պատատվին», որից է՝ *ջախել* // **ճախել* «պատատվող բույսերի մեջ սարի տնկել, որպեսզի բարձրանալիս նրա վրա փաթաթվի»:⁴⁷ Իսկ այդպիսի «պատատվող» բույս է խաղողի որթը՝ և՛ վայրին, և՛ մշակովին:

Ճահուկ անունով գավառ ունենք մաս Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ Կորճայք նահանգում:⁴⁸ Ճահուկի հարավային հարևանն էր *Այգառք* կոչված գավառը,⁴⁹ որի անվան մեջ հստակ կերպով առանձնանում է *այգ* արմատը, *-առ* վերջածանցը և *-ք* հոգնակիակերտը: Վերջածանցի համար հմմտ. *խանձ-առ*, *խոշ-առ*, *պայծ-առ* և

³⁷ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մտ. Մ ե լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե դ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ *ՏԲ*), հ. I, Եր., 1986, էջ 125, 142:

³⁸ *ԱԲ*, հ. I, էջ 135, *ԲԲ*, հ. I, էջ 48:

³⁹ ՀԼՊԶ, էջ 89, 90:

⁴⁰ Գ. Ջ ա հ ո լ կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊԶ), Եր., 1987, էջ 231, 235:

⁴¹ И. М е щ а н и н о в, Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, А., 1978, стр. 347–349.

⁴² Ս. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2-3, Եր., 1999, էջ 183:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 181:

⁴⁴ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 22–23.

⁴⁵ Յ. Կ ա ր ա գ ե ո գ յ ա ն, նշվ., աշխ., էջ 87, 132, 206:

⁴⁶ Г. Д ж а у к я н. Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 310.

⁴⁷ *ԲԲ*, հ. III, Եր., 1944, էջ 190, հ. IV, էջ 132:

⁴⁸ Ս. Ե ր ե մ յ ա ն, նշվ., աշխ., էջ 64, 108:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 35, 108:

այլն,⁵⁰ իսկ տեղանվան արմատը նույնական է *այգի* բառի *այգ* արմատի հետ: *Այգի* բառի վերաբերյալ Հ. Աճառյանը գրում է. «հիմնական նշանակությունն է «որթ»». *ի* դնելով իբր բուսական մասնիկ (հմմտ. կաղնի, ծիրանի), արմատը կլինի **այգ* «խաղող», որ հետո կորել է: Այս բառի հետ հմմտ. լատ. *uva* «խաղող»... Նախաձևն է հնիս. **oiṽa* «լեռնային մամր պտուղ՝ մոշի, ելակի պես. քոլապտուղ» ընդհանուր նշանակությամբ: Հայերենում *oi* տալիս է *այ* (հմմտ. *այտ* <*oid-*>) և *v* ըստ օրինի դառնում է *գ*:⁵¹ Կործայքի ճահուկ գավառի արևմտյան հարևան գավառը կոչվում էր *Կորդրիք* և ընդգրկում էր Արևելյան Խաբուր գետի ավազանը:⁵² Գավառանվան նախաձևը եղել **Կորդրիք* և *Կորդրիք*-ի է վերածվել հարևան *Կորդուք* գավառի և *Կործայք* նահանգի անունների ազդեցությամբ: Անվան նախաձևը պահպանված է Սեբեոս Եպիսկոպոսի «Պատմության» մեջ, որտեղ նրա բնակիչները կոչվում են «ազգ Կորդեացն»: Խոսելով Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջաններ տարված հայերի մասին, Սեբեոսը ավելացնում է. «Կային անդ եւ ազգն Կորդեացն, որք գերեցան մերովք արամբք» և շեշտում, ⁵³ թե «էին ազգ Կորդեացն անհաւատք»:⁵⁴ Կորդեացիների «անհավատ», այսինքն՝ հեթանոս, լինելու պատճառով է Սեբեոսը նրանց հայերից, այսինքն՝ քրիստոնյա հայերից, առանձին «ազգ» համարում: Հիշենք, որ նույն կերպ հայերից առանձին «ազգ» էին համարվում հետագայի հանշեմցի մահմեդական հայերը ևս:⁵⁵

Կորդեացի <**կորդի-ացի*, իսկ *Կո(ր)դրիք* <**կորդի-ք*: Ընդ որում, **կորդի*-ում հիմքը **կորդ*-ն է, իսկ *-ի*-ն՝ հայտնի վերջածանցը: Հիմքի համար հմմտ. բարբառային *կուդրակ* (<կուտր-ակ), *կուտրակ* (<կուտր-ակ), *կոտրակ* (<կոտր-ակ) միևնույն բառի տարբերակները, որոնք նշանակում են «որթ, խաղողի տունկը, բունը, որ ճյուղքեր է արձակում», «խաղողի վազի ստորին չոր ու հաստ մասը»:⁵⁶ Այս առթիվ նշենք, որ Կորդրիքի և Կորդուքի սահմանագլխին գտնվող Արարատ (այժմ Ջուղի) լեռան վերաբերյալ ևս պատմվել է Նոյ մահապետի մասին ավանդագրույցը:⁵⁷

Թե՛ աստվածաշունչը, թե՛ հայկական ավանդությունները Արարատյան աշխարհում հանգրվան գտած Նոյ մահապետին են վերագրում առաջին որթը տնկելու, առաջին գինին քամելու և այն առաջինն ըմպելու պատիվը, որովհետև խաղողագործության հիմքը Հայկական լեռնաշխարհում, դրվել է դեռևս Պղնձաքարի դարաշրջանում (մ.թ.ա. V-IV հազարամյակներ):⁵⁸ Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև խաղողի որթը վայրի վիճակում այստեղ աճում է նաև այսօր: Ուշադրություն դարձնենք *Փարայի* տեղանվանը: Աշտարակի շրջանի հանրահայտ գյուղի այս անվան մեջ առանձնանում է **Փարայ* հիմքը և *-ի* տեղանվանակերտ վերջածանցը, որը որպես վերջածանց հանդես է գալիս բազմաթիվ բուսանուններում, իսկ որպես տեղանվանակերտ՝ բազմաթիվ տեղանուններում: Նրա **Փարայ* հիմքը նույնական է *պարպուռ* բառի **պարպ* հիմքի հետ (*պարպ-ուռ* բառաբարդի երկրորդ բաղադրիչը *ուռ* «որթի ողկուզաբեր ճյուղ» բառն է): *Պարպուռ* նշանակում է «վայրի որթ, վազ», որից՝ *պարպուռիմե* «վայրի որթ, որ բուսում է Ջեյթունի լեռներում»:⁵⁹ Փարայի տեղանվան և պարպուռ բառի **փարպ*/**պարպ* բաղադրիչները արմատական բառեր չեն: Դրանցում առկա են հնդեվրոպական ծագումով **փար*-/**պար*- արմատը (*-պ* մասնիկի համար հմմտ. *ամպ* և *ամպրոպ*)⁶⁰ <հ-ե.-*sper- «տլոր (վ) ել, փաթաթ (վ) ել», «հյուս (վ) ել»: Մրանից մի կողմից ունենք *փարիլ* «փաթաթ-

⁵⁰ ՀԼՊՔ, հ. II, էջ 87:

⁵¹ ԱԲ, հ. I, էջ 166:

⁵² Մ. Երեմյան, *նշվ.*, աշխ., էջ 60-61, 86, 108:

⁵³ Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմություն, Եր., 1939, գլ. իր:

⁵⁴ Նույնը:

⁵⁵ Հ. Մանուկ, *Երկեր*, Եր., 1986, էջ 369:

⁵⁶ ԱԲ, հ. II, էջ 475, 480, 486:

⁵⁷ Մ. Երեմյան, *նշվ.*, աշխ., էջ 39:

⁵⁸ Մ. Մարգարյան, *Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում*, Եր., 1967, էջ 235; К. Кушнарева, Т. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, А., 1970, стр. 170; Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М., 1959, стр. 133-142.

⁵⁹ ԱԲ, հ. IV, էջ 29-30; ԱԲ, հ. IV, էջ 54:

⁶⁰ ԱԲ, հ. I, էջ 163:

վել, գրկախառնվել», *փարել* «պարփակել, մեջը պարունակել» (հմմտ. հուն. *σπείρα* «զալար կամ ոլորք՝ օձի, ցանցի», «պարան», *σπύρτος* «մի տեսակ բույս, որ հյուսելով պարան էին գործում», *σπύρτον* «պարան» և այլն),⁶¹ իսկ մյուս կողմից՝ *պարան*, բայց նաև *պարան գալ* «պտույտ գալ, դառնալ, շրջվել»:⁶² Վայրի որբը այդպես է կոչվել իր ոլորվել-փաթաթվելով աճել-բարձրանալու պատճառով:

Ինչպես Բրոնզի դարում, այնպես էլ նրան հաջորդած հազարամյակներում խաղողն ու գինին կարևոր տեղ են ունեցել մեր նախնիների կենցաղում և պաշտամունքներում: Մեծամորի բրոնզիդարյան սրբարաններից մեկում կավածեփ բլիթ-հացերի, ծիսական հաց թխելու օջախի ու սաջի հետ միասին հայտնաբերվել են երկրավիզ սափորներ, որոնք «վկայում են գինու հեղման արարողություններ»:⁶³ Պարզ է, որ որտեղ գինի կար, լինելու էր նաև զարգացած խաղողագործություն: Մեծամորը գտնվում է Արարատյան դաշտի ձախսահյակում, որի հնագույն անուններից մեկը առնչվում է հենց խաղողի որթին: Դա այս տարածքին ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում տրված՝ *Aza* անունն է: Վերջինիս *Uaza/Vaza* ընթերցումը Ն. Հարությունյանին հիմք է տվել այստեղ տեսնելու *վազ* բառը և տեղանուն հասկանալու որպես «խաղողի որթերի երկիր»: Նա ավելացնում է. «Դրան հիմնավորում, ըստ երևույթին, կարող է ծառայել այս տարածքում խաղողագործության բարձր զարգացած լինելը՝ սկսած առնվազն մ. թ. ա. VIII դարից»:⁶⁴ Բերենք ևս մեկ հիմնավորում՝ *Aza* երկրում գտնվող *Erebuti*-ի հետնորդ Երևանի մասին պատմված ավանդության համաձայն. «Այստեղ... ընտանիքով ապրել է Նոյ մահապետը, երբ դուրս է եկել Մասսին իջած իր տասպանից: Այստեղ էլ Նոյը առաջին անգամ տնկել է խաղողի որթը»:⁶⁵ Ընդ որում, եթե Նոյ մահապետի անունը անմիջական կապ չունի Մասիս (Մեծ Արարատ) լեռան հետ, ապա այդպիսի կապ Միս (Փոքր Արարատ) լեռան հետ բացահայտում է Միսակի անունը. հմմտ. *Միս* և *Միսակ* <**Միս-ակ*:

Արարատյան դաշտում խաղողագործության և գինեգործության բարձր մակարդակի հասած լինելու վկայություններն են նաև Թեյշեբաինի (Կարմիր Բլուր) իսկայական 9 մառանները, որոնց գետնաթաղ մեծ կարասները կարող էին մինչև կես միլիոն լիտր գինի պարունակել:⁶⁶ Յուրաքանչյուր ուրարտական թագավոր, ռազմաշունչ Մեմուայից (մ.թ.ա. 810-786թթ.) սկսած, ջանում էին այս ասպարեզում ևս Խալդիին հաճո գործեր ձեռնարկել: Ուշագրավ է Գողթն գավառի առնչությամբ Հ. Կարազոյանի հետևյալ դիտողությունը. «Եթե Մեմուան մ.թ.ա. 810-805թթ. անցել է Արաքսից հյուսիս և ներխուժել Սյունիքի սահմանները, բնականաբար, առաջինը հենց Գողթն, ապա կարելի է եզրակացնել, որ հայ պատմագրության մեջ հայտնի գինեվետ Գողթն գավառի համբավի հիմքը դրվել է հենց հիշյալ արքայի կողմից, որը հայտնի է եղել ոչ միայն ռազմական փայլուն ունակություններով, այլ նաև որպես նշանավոր ջրանցքաշինարար... բայց հատկապես՝ խաղողի այգիների անխոնջ տնկարկող և հովանավոր»:⁶⁷

Գողթն պատմական գավառը «Աշխարհացույցում» համարվում է Վասպուրական աշխարհի մասը,⁶⁸ բայց ավելի վաղ շրջանում համարվելու էր Սյունիքի իշխող տոհմի տիրույթներից մեկը: Պատմահայր Մելիսե Խորենացին Գողթնում իշխող *Գողթնեցի* կոչված նախարարական տոհմի ծագման առնչությամբ գրում է. «Իսկ զՆշտունիս եւ զԳողթնեցիս գտի պատմեալ ի Միսականէն արդարեւ հատուած»:⁶⁹ Սա մի պարզ վկայություն է, որ ժողովրդական ավանդություններում Սյունիքի հետ միասին Գողթնը ևս համարվել է Միսակ մահապետին պատկանյալ տարածք:

⁶¹ *ԱԲ*, հ. IV, էջ 487-488:

⁶² *ԲԲ*, հ. IV, էջ 77:

⁶³ Մեծամոր. Ուսումնասիրություն 1965-1966թթ. պեղումների տվյալներով, *Եր.*, 1973, էջ 123:

⁶⁴ Н. А р у т ю н я н, Новые урартские нагниси Кармир—Блуря, *Ер.*, 1966, стр. 91, пр. 43.

⁶⁵ Ա. Ղ ա մ ա լ ա ն յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 157:

⁶⁶ А. М а р т у р о с я н, Город Тейшебаини, *Ер.*, 1961, стр. 96.

⁶⁷ Յ. Կ ա ռ ա զ ե ռ զ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 194:

⁶⁸ Մ. Ե ռ մ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 48, 109:

⁶⁹ Մ. Խ ռ ե ն ա ճ ի, *Բ*, ը:

Խաղողագործություն-գինեգործության նշանավոր օջախ Գողթն գավառը իր տնտեսության առաջատար այդ ճյուղին պարտական էր ոչ միայն իր *գինեւէտ* մակդիրով,⁷⁰ այլև իր Գողթն (հուն. Γολγυθη) անվամբ, որը մաս գավառի կենտրոն բնակավայրի անունն էր:⁷¹ Գողթն (<*Գող-թ-ն) տեղանվան մեջ առկա են Գող- արմատը, -թ- անականը և -ն մասնիկը: Հմմտ. մի կողմից *թերթ*, *խայթ*, *փերթ*,⁷² մյուս կողմից՝ *եզն*, *կաթն*, *ծեռն* և այլն:⁷³ Իսկ տեղանվան *գող* արմատը լինելու է հայերեն *գող* բառը, որը նշանակում է «տաքարի(հնձանի թոնրածև հորի) հատակին շինված փոքր հոր, որի մեջ հավաքվում է քաղցոփ պղտոր տականքը»:⁷⁴ Բացառված չէ, որ Գողթն գավառը ընկալված լինի որպես մի մեծ հնձան՝ խաղող ճմլելու և գինի քամելու ավազան, որի պատճառով էլ մա (կամ մախապես նրա կենտրոն ավանը) ստացած լինի Գողթն անունը: Գողթնաբերք բառի երկու նշանակությունները՝ «Գողթն գավառի բերք» և «գինի» (փոխաբերությամբ),⁷⁵ դրա խոսում վկաներն են: Հմմտ. պարսիկների կողմից Աշտաբակի շրջանին և շրջակայքին տրված *Շարապխանե* անունը,⁷⁶ որը պարսկերեն *շարաբխանե* «գինու մատան, գինետուն» բառն է:

Գողթն գավառի հայտնի բնակավայրերից էր *Արգուլիք* >*Արգուլիս* >*Ագուլիս* կոչվածը: Անվան հին ձևը՝ հայտնի XI դարից, *Արգուլիք* է:⁷⁷ Տեղանվան հիմքում **արգ-* արմատն է՝ *-ուլ* և *-ի* վերջածանցների կցորդումով *և-ք* // *-ս* հոգնակիակերտի հավելումով: Վերջածանցներից առաջինի համար հմմտ. *թաթուլ*, *կափուլ*,⁷⁸ իսկ երկրորդի համար, որը «ծառ կամ բույս նշանակող *ի* մասնիկն է»,⁷⁹ հմմտ. *գիհի*, *այգի*, *բարդի* և այլն: **Արգ-* արմատը ուղղակի կապ ունի խաղողագործության հետ և առկա է *արգատ* բառում՝ «որթատունկի հոտ, կտրված ավելորդ ճյուղերը»,⁸⁰ «տո»:⁸¹ Այն կազմված է *-ատ* վերջածանցով: Վերջինս կամ այն վերջածանցն է, որն առկա է *հաւատ*, *հրատ*, *հաստատ*, *արմատ* և այլ բառերում, կամ նրա համանունն է (*-ատ* <յատ/հատ)՝ առկա *կրճատ*, *կրճատ*, *միջատ*, *պնչատ* և այլ բառերում:⁸² Նույն *արգատ* բառն է, ամենայն հավանությամբ, ընկած մաս Սյունիքի Մյուս Բաղը (Քաշունիք) գավառի Ագատի գյուղի⁸³ անվան հիմքում: *Ագատի* <**Արգատի*, այնպես ինչպես *Ագուլիս* // *Ագուլիք* < *Արգուլիք*: *Ագատի* տեղանվան վերջնաձայն *-ի* –ն կամ բուսանուններ կերտող հայտնի վերջածանցն է, կամ նրա հնդեվրոպական արմատակիցը (սեպագրությամբ՝ *-ia*)՝ որպես տեղանվանակերտ առկա հայկական բազմաթիվ այլ տեղանուններում:

Արգատ բառի *արգ-* արմատն ենք մենք տեսնում մաս Ուրարտուի արքաների կրած *Argisti* (կարդա՝ *Argisti*) անվան մեջ: Նրանցից առաջինը եղել է Արգիշտի Մեմուարդին (մ.թ.ա. 786-764թթ.): Անվան *Arg-* արմատին կցորդված *-isti* // *-esti* վերջածանցը հնդեվրոպական ծագում ունի: Այն մույն է հայերեն *-իստ* // *-եստ* վերջածանցի հետ, որը հանդիպում է *հանգիստ*, *արուեստ* // *արհեստ*, *զովեստ*, *համեստ ուտեստ*, *պահեստ* բառերում:⁸⁴ Հատուկ ուշադրության է արժանի այս վերջածանցներով բառերի վերաբերյալ Հ. Աճառյանի արած այն դիտողությունը, թե «այս բառերի մեծ մասը հետևում են *ի* հոլովման»:⁸⁵ Ըստ այսմ, * *Argisti* անվան վերջնաձայն *-i* –ն գալիս է հաստատելու անվան երկրորդ բաղադրիչի հայերեն *-իստ* վերջածանցը լինելու իրողությունը: Ուրարտուի թագավորական դինաստիայի հովանավոր աստված Խալդին,

⁷⁰ *Մ. Խ ռ ե ն ա գ ի, Ա, Է: Մ. Երեսյան, նշվ. աշխ., էջ 109:*

⁷¹ *Մ. Ե ռ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 48, 109:*

⁷² Հ. Ս ռ ի ա ս յ ա ն, *Անականը հայերենում, Եր., 1986, էջ 87-88:*

⁷³ *ԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 480, ԲԲ, հ. III, էջ 149:*

⁷⁴ *ԲԲ, հ. I, էջ 456:*

⁷⁵ *Նույն տեղում, էջ 457:*

⁷⁶ *Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 53:*

⁷⁷ *ՏԲ, հ. I, էջ 27:*

⁷⁸ ՀԼՊՆԺ, էջ 356:

⁷⁹ *ԱԲ, հ. IV, էջ 627:*

⁸⁰ *ՆՀԲ, հ. II, Եր., 1981, էջ 1060; ԱԲ, հ. I, էջ 304:*

⁸¹ *Բառգիրք հայոց, էջ 261:*

⁸² ՀԼՊՔ, հ. II, էջ 75, ՀԼՊՆԺ, էջ 355:

⁸³ *Ստ. Ս յ ռ ի ն ա գ ի, էջ 376:*

⁸⁴ *ԱԲ, հ. IV, էջ 671, 672:*

⁸⁵ *Նույն տեղում, էջ 673:*

որպես խաղողագործության հովանավոր աստված, համարվելու էր խաղողի որթի ոգեղեն դրսևորումը, որի պատճառով էլ նրա հովանավորյալ Արգիշտի Մեմուաորդին կրել է «խաղողային» ստուգաբանությամբ *Argisti անունը (հմմտ. մույնայիսի ստուգաբանություն ունեցող *Միսակ* և *Քարունակ* արական անձնանունները):

Եթե «Աշխարհացույցում» առանձին գավառներ են համարվում Գողթնը և Երնջակը, ապա Մտեփանոս Օրբելյանի երկում դրանք հանդես են գալիս միասնաբար և *Երնջակ* անվան տակ:⁸⁶ Մյուսյաց պատմիչը գավառի և նրա անվանադիրի մասին բերում է հետևյալ ավանդությունը. «Իսկ մի ոմն ի կանանց նոյն մահապետացն՝ Երնջիկ անուն, շինէ եւ զանհնարին ամուրն Երնջակայ եւ յիւր անուն բերդն եւ զաւառն կոչի Երնջակք»:⁸⁷ Թե՛ *Երնջակ*, թե՛ *Երնջիկ* անունների հիմքը *երինջ* բառն է, իսկ *-ակ* - և *-իկ* -ը հայտնի վերջածանցներն են: *Երինջ* նշանակում է թե՛ «երրորդ տարու մեջ մտած հորթ», «էգ հորթ», «կով», թե՛ «հարս» (փոխաբերությամբ), թե՛ «երեք տարեկան որթի մատ, որ առանձին տնկում են»:⁸⁸ *Երինջ* -ը ևս հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառ է և իր հիմքում ունի հ. - ե. *er(i) - արմատը: Վերջինից սերած բառերից են մաս հունարեն ἐριφος «ով», լատին. aries «ովիսար», պրուս. eristian «գառմուկ», իռլ. erb «կով» և այլն, որոնց ազգակիցներից են համարում մաս հայ. որթջ «գառմուկ» բառը:⁸⁹ *Երինջ* (<*երինջ կամ *երի-ինջ) բառի -ինջ վերջածանցի համար հմմտ. *բաղինջ* (<*բաղիլ-ինջ) և *կողինջ* (<*կող-ինջ): *Երինջ* բառի բերված երեք տարբեր իմաստները խոսում են Երջակ գավառի և համանուն բերդի անվանադիր Երնջիկի կերպարի մույնայիսի դրսևորումների մասին: Առասպելաբանական այս կերպարի մարդակերպ (որպես հարս՝ Միսական մահապետներից մեկի կին) ընկալման կողքին, պահպանված էր լինելու այն մախնական պատկերացումը, համաձայն որի Երնջիկը կարող էր իրեն դրսևորել թե՛ որպես երեք տարեկան էգ հորթ, թե՛ որպես խաղողի որթի երեք տարեկան մատ (հմմտ. խաղողագործության և գինեգործության հունական աստված Դիոնիսոսի մույնայիսի երեք դրսևորումները՝ մարդակերպ աստված, եղջերավոր կենդանի և խաղողի որթ):⁹⁰

Եղջերավոր էակների անունների մաս խաղողի վազին հատկացնելու մախնադարի մարդկանց առասպելաբանական պատկերացումների և լեզվամտածողության արգասիք ավանդազրույցները այդ բառերի փոխադարձ կապը բացատրում են նրանով, որ խաղողի վազն առաջացել է Նոյ մահապետի զոհաբերած կենդանու գետնի մեջ թաղված ոսկորներից:⁹¹ Մեկ ուրիշ ավանդազրույցի համաձայն, «Հրեշտակը հյուր է գալիս Աբրահամի (Աբրահամ մահապետի – Մ.Պ.) մոտ: Տանը ուտելու բան չի լինում: Աբրահամը մորթում է հորթը: Կովը երեկոյան տուն գալով, բառաչելով սկսում է փնտրել հորթին: Կովի ձայնն ընկնում է հյուրի ականջը: Նա պատվիրում է տան տիրոջը՝ բերել մորթված հորթի կաշին ու ոսկորները: Աբրահամը կատարում է նրա պատվերը, միայն չի գտնում հորթի ազդոսկրը: Հրեշտակն օրհնում է, և հորթը իսկույն ոտի է կանգնում: Քիչ անց Աբրահամը գտնում է մաս կորած ոսկորը և բերում հրեշտակի մոտ, որը պատվիրում է Աբրահամին այն թաղել այգում: Աբրահամը կատարում է հրեշտակի պատվերը: Մի տարի անց հորթի ոսկորից բուսնում է խաղողի որթը»:⁹² Հին հայերենում *հորթ* բառը *որթ* էր արտասանվում, այսինքն՝ ճիշտ այնպես, ինչպես «խաղողի վազ» նշանակող *որթ* բառը: Այս վերջին բառն է առկա Գողթն գավառի Որթուատ (այժմ՝ Օրդուբադ) բնակավայրի անվան մեջ: *Որթուատ* (<**Որթու-ատ*) տեղանվան առաջին բաղադրիչը հնդեվրոպական ծագումով *որթ* բառի սեռական հոլովածն է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը *-ատ* վերջածանցն է՝ բազմիցս կիրառված մաս որպես տեղանվանակերտ (հմմտ. *բացատ*, *հրատ*, *խորխորատ* և *Այրարատ*, *Շաղատ*, *Տամբատ* և այլն):

«Եղջերավոր անասուն» / «խաղող» (> «չամիչ») առասպելաբանական գուգորդման արդյունքն են հայկական այն հանելուկները, որոնցում չամիչը հանդես է գալիս ուլի և գառի (ալոջիկ) փոխարեն. «Միլ ուլիկ, / Փետն պոչիկ» (Դիարբեքիր), «Ալոչիկ, /

⁸⁶ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 51, 109; Մտ. Մյունեցի, էջ 7, 378:

⁸⁷ Մտ. Մյունեցի, *նշվ. աշխ.*, էջ 7:

⁸⁸ ԲԲ, հ. I, էջ 585; ԱԲ, հ. I, էջ 56:

⁸⁹ Т. Г а м к р е л у г з е, В. И в а н о в., *նշվ. աշխ.*, հ. II, էջ 584:

⁹⁰ Ջ. Ֆրեդեր, *Ոսկե դուռը*, Եր., 1989, էջ 454-455, 459, 461:

⁹¹ Ե. Լալայան, *Երկեր*, հ. II, Եր., 1988, էջ 165:

⁹² Ա. Ղա մ ա լ ա ն յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 116-117:

Փետե պոչիկ» (Սասուն):⁹³ Այս տեսանկյունից է հասկանալի դառնում թե ինչու է նույն արմատի *կիթ* և *կութ* տարբերակները կիրառվում թե՛ մեկ, թե՛ մյուս դեպքում: *Կիթ* նշանակում է «անասուններից քաղված արդյունք. ինչ՝ կաթ, ձու, կարագ և այլն», բայց ունենք նաև *այգեկուր* –ի գուգահեռ *այգեկիթ* ձևը, երբ *կուր* > *կթել* «խաղողը քաղել», «պտուղ քաղել», *կթոց* «կթած խաղողը մեջը լցնելու կողով»:⁹⁴ Խաղողից քամվող գինին ևս նույնաիսի առասպելաբանական զուգորդումների առարկա է եղել: «Կարաս և գինի» պատասխանը պահանջող հանելուկները դրանց արգասիքն են. «Էն ի՞նչն ա ինչ. / Կարմիր բուռն գետնի տակին գոռում ա» (Լոռի, Տավուշ), «Կարմիր եզր տալի տակին պրռանչում ա» (Լոռի, Սյունիք), «Կարմիր կովը հողեն տակեն» (Արցախ):⁹⁵ Առասպելաբանական նույնաիսի մտածողության արգասիքն են ինչպես եղջերավոր անասուններ ներկայացնող պտյակները, այնպես էլ նրանց նախատիպերը՝ գինի ըմպելու եղջյուրները: Ուշագրավ է, որ խաղողագործության և գինեգործության հովանավոր Խաղիին, Էրեբունի բերդավանի կառուցման առթիվ, Արգիշտի առաջինը ցույի նվիրական մի եղջյուր էր ձոնել, և նրա բրոնզե պատվանդանին փորագրել էր տվել հետևյալը. «Խաղիին՝ տիրոջն իր, այս նվիրական եղջյուր ուղերձը (որպես) հատուցում, Արգիշթին Միմուայան պատրաստեց, երբ Էրեբունին կառուցեց»:⁹⁶

Սյունիքի և Արցախի հարևան գավառներից երկուսը կրում էին միևնույն *Հաբանդ* անունը:⁹⁷ Սյունիքի Հաբանդը համապատասխանում է այժմյան Գորիսի շրջանին,⁹⁸ իսկ Արցախինը, որը կոչվում էր *Մես Հաբանդ*, *Փոքր Հաբանդ*⁹⁹ և հայտնի էր նաև *Միսական –ի Կոտակ* («Փոքր Միսական») և *Միսական –ի Ոստան* անուններով¹⁰⁰ ընդգրկում էր հետագա Դիզակի և Վարանդայի (մասամբ) մեկիջությունների տարածքը: Մտեփանոս Օրբելյանի երկում այս անունը հանդիպում է նաև *Համբանդ*, *Հանբանդ* ձևերով:¹⁰¹ Նրա տեղացի լինելու հանգամանքը թույլ է տալիս տեղանվան նախաձևն համարելու *Համբանդ* -ը, որից էլ ծագում են *Հաբանդ* (-մի անկումով) և *Հանբանդ* (- մբ - > - մբ - անցումով) ձևերը: Այս դեպքում տեղանունը կազմված է լինում **համբ* հիմքից՝ - *անդ* տեղանվանակերտի միջոցով (հմնտ. *Մարանդ*, *Վանանդ*, *Վարանդա* և այլն), իսկ «*Համբ* -տիկ»¹⁰² բառի գոյությունը գալիս է հաստատելու այսպիսի մոտեցման իրավացիությունը:

Ի նկատի առնելով, որ տիկը մախ և առաջ գինի պահելու համար էր գործածվում,¹⁰³ *Հաբանդ*//*Համբանդ* // *Հանբանդ* տեղանունը կարելի է համարել Սյունիք- Արցախի խաղողագործական վաղեմի ավանդների արգասիքը եղող տեղանուն: Այսպիսի ստուգաբանության հավանականության մասին է խոսում Դիզակի մեկիջների նստավայր գյուղի *Տող* անունը,¹⁰⁴ որը նույնական է *Տոլի* բառի ** տոլ* արմատի հետ (վարջածանցի համար հմնտ. *այգի*, *բարդի*, *ռոի*): *Տոլի* նշանակում է «խաղողի որթ»:¹⁰⁵ Նույնն էր նշանակելու նաև *Տող* տեղանունը: Դրա օգտին կարող են վկայել նույն տարածքի *Գինեթաղը*¹⁰⁶ և *Թաղլար*¹⁰⁷ գյուղերի անունները: *Գինեթաղը*-ը (հետագայում՝ *Գինեթաղլար*) բաղկացած է **գինի* -*ա-թաղ-ք* բաղադրիչներից: *Գինի*-ն այստեղ առկա է «խաղողի որթ» նախնական նշանակությամբ, իսկ *թաղ* – ը՝ առկա նաև *Թաղլար* (<***

⁹³ Մ. Հ ա բ ու թ յ ու ն յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 112:

⁹⁴ ԱԲ, հ. II, էջ 585:

⁹⁵ Մ. Հ ա բ ու թ յ ու ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 114:

⁹⁶ Մ. Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Եր., 1971, էջ 70:

⁹⁷ Մ. Ե ռ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 61, 70, 105, 109:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 61:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 105, 109:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 70, 109:

¹⁰¹ Մտ. Մ յ ու ն ե ց ի, նշվ. աշխ., էջ 167, 218, 224; Մտ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, քարզանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Մ. Արքահանյանի, Եր., 1986, էջ 482, ծանոթ. 845:

¹⁰² Բառգիրք հայոց, էջ 177:

¹⁰³ ԱԲ, հ. IV, էջ 412:

¹⁰⁴ Լ ե ո, Երկերի ժողովածու, հ. III, Եր., 1973, էջ 254-255, 270; Մ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 70, 89:

¹⁰⁵ ԱԲ, հ. IV, էջ 416:

¹⁰⁶ ՏԲ, հ. I, էջ 865:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, հ. II, Եր., 1988, էջ 403:

թաղ-լար. քրք. լար// հայ. –ք հոգնակիակերտը) տեղանվան մեջ, նշանակում է «այգու որթերի ձմեռվա դեմ թաղելը»:¹⁰⁸ *Գին*- արմատի «խաղողի որթ» նախնական նշանակությունն է առկա հետևյալ բառերում. *գինեծաղիկ* «խաղողի ծաղիկը, որից հետո երևում է ազոխը»,¹⁰⁹ *գինակ*. «խաղողի մի տեսակ, դեղնականաչ գույնով, հաստ կեղևով, մեծ՝ կտր հատիկներով, որից կահսան են պատրաստում»,¹¹⁰ *գինուկ* «գինու խաղող, բարակ կեղևով, սպիտակ մանր հատիկներով»:¹¹¹ *Գին (h)* բառի «խաղողի որթ» նախնական նշանակությունն է պահել նաև Մասյացոտն գավառի Ակոռի գյուղի գետի՝ Արաքսի աջակողմյան վտակի, *Գինոյ // Գինոյ // Գինայ գետ* (վերինաստավորմամբ՝ նաև *Գինեգույն գետ*) անունը:¹¹² Հմմտ. նաև *Գինոյ բլուր* և *Գին* բաղադրիչը պարունակող մյուս տեղանունները, որոնք ևս իրենց մեծամասնությամբ ունենալու են «խաղողային» ստուգաբանություն:

Այժմ անդրադառնանք Միսակ նահապետի *Աղու* մականվանը: Ինչպես ասվեց, այն ևս իր հիմքում ունի հ.-ե. *al- «աճել, աճեցնել», «սնել» արմատը. *Աղու* <*աղ-ու, որի –ու բաղադրիչի համար հմմտ. –ու վերջածանցով կազմված –ածու, ազրու, հասու և այլն:¹¹³ Մովսես Խորենացին, ի նկատի ունենալով *աղու* «համեղ, քաղցր, անոյշ» բառի¹¹⁴ գոյությունը, այդ իմաստով է ընկալել Միսակի *Աղու* մականունը և նրանից բխեցրել *Աղուանք* երկրանունը: Նա գրում է. «զգուհոն որ ի Միսակայ, որ ժառանգեաց գղաշտըն Աղուանից եւ գլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ, եւ աշխարհն յանուն քաղութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի Աղու ձայնէին զնա»:¹¹⁵

Միսակի *Աղու* մականվան հնությունը հաստատվում է ուրարտական սեպագրերով վկայված Aludiri/Aludire բնակավայրի անվան միջոցով: Այն գտնվել է Վանա լճից հյուսիս, Ազնավուր թեփե կոչվող այն վայրում, որտեղ ուրարտական շինության շարվածքում հայտնաբերվել է Մենուա արքայի արձանագրությունը Aludiri «հոյակապ բերդաքաղաքի» կառուցման վերաբերյալ:¹¹⁶ Մեր կարծիքով, Aludiri<*Alu-dir- նշանակում է «Alu-ի դրածը», այսինքն՝ «Alu-ի շինածը», իսկ Alu կոչվել է կամ կառուցող անձը՝ այս դեպքում Մենուան, կամ իր հովանավոր աստվածը՝ այս դեպքում Խալդին. հմմտ. վերջինիս մյուս անունը՝ Aldi(<*al-di, որտեղ –di «աստված»): Հայտնի է, որ ուրարտական թագավորները իրենց հիմնադրած բնակավայրերը, սովորաբար, կոչում էին կամ իրենց անուններով (օրինակ, Մենուախինիլի, Արգիշտիխինիլի, Ռուսասի-նիլի), կամ աստվածների անուններով (օրինակ, «Խալդի աստծու քաղաք», Թեյշե-բաինի, «Ուա աստծու քաղաք»): Aludiri տեղանվան –dir- բաղադրիչը հայերեն *դիր* (որից ունենք՝ *դիրք*, *դնել*) բառն է «շինել, կառուցել» իմաստով. հմմտ. *որմնադիր* և բարբառային *պատ դնել* «պատ շինել», *դեզ դնել* «խտտի դեզ շինել»:¹¹⁷ «Դիր կազմված է *դի արմատից՝ -ր մասնիկով. հմմտ. լու, լուր, լի, լիր, տալ, տուր», իսկ *դի<հ.-ե. *dhe- «դնել», որից են նաև հին հնդկ., dhā «դնել», լատին. con-do «հիմնել, հաստատել», ռուս. *геять* «անել, գործել» և այլն:¹¹⁸ *Aludir(i) տեղանվան կազմության տեսանկյունից. հմմտ. *Չորադիր*:

Աղու հիմքի ուրարտական դարաշրջանում գործածական լինելու մասին է խոսում նաև Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի կողմից Վանա լճի ավազանում հիշատակված Aluarša<Alu-Arša տեղանունը,¹¹⁹ որի երկրորդ բաղադրիչը, ըստ Ն. Հարությունյանի, կապ ունի ուրարտական Araša աստվածության անվան և հայերեն *Արածել*

¹⁰⁸ ԲԲ, հ. II, էջ 78:

¹⁰⁹ ԲԲ, հ. I, էջ 436:

¹¹⁰ ԲԲ, հ. I, էջ 435; ՄԲ, հ. I, էջ 558:

¹¹¹ ԲԲ, հ. I, էջ 437:

¹¹² ՏԲ, հ. I, էջ 864, 865:

¹¹³ ՀԼՊԶ, հ. II, էջ 89-90:

¹¹⁴ ՆՀԲ, հ. I, էջ 42:

¹¹⁵ Խ ո ռ Ե Ն Գ Ի, Բ, ք:

¹¹⁶ Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, стр. 23–24.

¹¹⁷ ՄԲ, հ. I, էջ 675:

¹¹⁸ Նույնը:

¹¹⁹ Н. А р у т ю н я н, Биайнили (Урарту), Ер., 1970, стр. 305–306.

բառի հետ:¹²⁰ Որ տեղանվան առաջին բաղադրիչը՝ *Աւ-ն*, նույն *Աղու-ն* է, մեր մեջ կասկած չի հարուցում, իսկ երկրորդ բաղադրիչի՝ *-arša-*ի համար կարելի է ենթադրել, որ գործ ունենք *արտ* բառի առավել հին տարբերակի հետ: Հնդեվրոպական **ag'ro-* մախաձևից սերած *արտ* բառի վերաբերյալ Հ. Աճառյանը գրում է. «Հնդ...*ag'ro-* տվել է հայերենում մախ **ածր-*, տեղափոխությամբ **արծ* և հետո *ծ-տ* ձայների փոխանակությամբ *արտ*»:¹²¹ Իսկ *ածր* հմմտ. *ածեր* «նորատունկ այգի»¹²² արմատակից բառը: *Aluarša* տեղանվան տարբերակներն են Սյունիքի Ծղուկ և Հաբանդ գավառների *Աղուերծ*//*Աղուերծ* և *Ըղուերծ*//*Ըղուերծ* տեղանունները,¹²³ որովհետև *-arša/-երծ* զույգում առկա է հայերենին բնորոշ մի օրինակափություն՝ *-ր-* ից առաջ *ա/ե* համապատասխանությունը. հմմտ. *արագ*//*երագ*, *արագագ*//*երագագ*, *առասան*//*երասան(ակ)* և այլն:¹²⁴ *Աղուերծ*//*Ըղուերծ* անունը կրած գյուղերից ուշադրության է արժանի հատկապես Ծղուկ գավառին, որովհետև «Ծղուկ գավառը կոչվել է մաս *Միւնիք* կամ *Միսական* նեղ իմաստով»,¹²⁵ իսկ նրա կենտրոնը Միւնիք (այժմ՝ Միսիան) կոչված ավանն էր:¹²⁶ Եթե բերված տեղանուններից վերջինները առնչվում են Միսակ Նահապետին և նրա անձնանվանը, ապա առաջինը՝ *Աղուերծ-ը* (<* *Աղու-երծ*) ուղղակի կապի մեջ է նրա *Աղու* մականվան հետ:

Մեր պատմահայրը Միսակի *Աղու* մականունը տեսնելով *Աղուանք* երկրանվան հիմքում կարծես փաստում է, որ Միսակ մահապետի մականունը ունեցել է մաս **Աղուան* տարբերակը. *Աղուան* <* *Աղու-ան*, որտեղ *-ան-* ը անձնանվանակերտ վերջածանցն է: Այսպիսի **Աղուան* ի երբեմնի գոյությունը ապացուցվում է Աղվան// *Աղուան* անձնանվան միջոցով՝ *Aluani* տեսքով վկայված դեռևս ուրարտական դարաշրջանում:¹²⁷ Բնականաբար, վերջինս ծագումնաբանական որևէ կապ չի կարող ունենալ անդրկուրյան շրջանի հին բնակիչների *աղուան(ք)* ցեղանվան և դրանց երկրի *Աղուանք* անվան հետ: Վերջիններս հայացած ձևերն են հունա-հռոմեական աղբյուրներում *alban-, Albania* տեսքով վկայված անունների: Նման ձևափոխություններ հաճախ են պատահում ցեղանունների և երկրանունների մի լեզվից մյուսին անցնելու ժամանակ: Որպես օրինակ կարելի է բերել մեր մյուս հարևանի երկրանունը: Վրացիների անվան պարսկերեն *գուրջ* (ի) ձևից են ծագում ռուսերեն *Грузия* (փոխանակ՝ **Гурзия*) և անգլերեն *Georgia* (փոխանակ՝ **Gorgia, *Goorgia*) «Վրաստան» երկրանունները: Դրանցից առաջինը ձևափոխվել է ռուսերեն *груз* «բեռ», իսկ երկրորդը՝ Սուրբ Գևորգի *George* անվան ազդեցությամբ (նույնպիսի ձևափոխության առկա է մաս եվրոպական մյուս լեզուներում):

Այսպիսով, բերված տեղանունների և մյուս հատուկ անունների ստուգաբանությունները ևս ցույց են տալիս, որ ինչպես աստվածաշնչային Նոյ մահապետի, այնպես էլ Հայկազն Միսակի և նրա զարմերի շուրջ հյուսված ավանդությունների հենքը եղել է արաքսամերձ շրջանների (Արարատյան դաշտով, Նախիջևանի երկրամասով, հարավային Սյունիքով և հարավային Արցախով) այգեգործության, մասնավորապես խաղողագործություն-գինեգործություն, վաղնջական օջախներ լինելու պատմական իրողությունը: Ուշագրավ է, որ եթե Փոքր Արարատի ժողովրդական *Միս* անունը առնչվում է Միսակ մահապետի անվանը, ապա հայկական հին ավանդությունները Մեծ Արարատի *Մասիս* անունը բխեցրել են Միսակի պապ Ամասիայի, իսկ նրա լանջին գտնված Փառախտ և Յուլկերտ բնակավայրերի անունները՝ վերջինիս որդիների անուններից:¹²⁸ Թվում է թե խաղողի որթի ծագումը Մասիս (Արարատ) լեռանն առնչվող հայկա-

¹²⁰ *Н. А р у т ю н я н, նշվ. աշխ., էջ 356-357:*

¹²¹ *ԱԲ, հ. I, էջ 337:*

¹²² *Նույն տեղում, էջ 102:*

¹²³ *Մտ. Սյունիցի, էջ 196, 371, 375; ՏԲ, հ. I, էջ 197:*

¹²⁴ *ԱԲ, հ. II, էջ 33, 35, 38:*

¹²⁵ *Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 56.*

¹²⁶ *Նույն տեղում, էջ 80:*

¹²⁷ *Д. С а р к и с я н, О некоторых документах страны Аза, связанных с социальными отношениями в Урарту, ЛՀԳ, քիվ 3, 1988, էջ 79:*

¹²⁸ *Խոսրեմյան, Ա, Ժր:*

կան ավանդությունների հնագույն օրինակները պատմվելիս են եղել Ամասիայի և նրա զարմերի՝ մանավանդ Միսակի, մասին:

ИСТОРИЧЕСКАЯ ОСНОВА АРМЯНСКИХ ПРЕДАНИЙ О ПАТРИАРХАХ НОЕ И СИСАКЕ

Резюме

С. Петросян

По сообщению Мовсеса Хоренаци (I,12; II, 8), родоначальником нахарарского рода Сюни//Сисакан и эпонимом древнеармянской области Сюник //Сисакан является Сисак—потомок этнарха армян Айка. Имя Сисака идентично со словом *сисак* (*սիսակ*) вид *виноградной лозы*, а его прозвище Алу (*Ալու*), по нашему мнению, происходит из и.-е. корня **al-*расти, растить, питать. Растительные этимологии имеют также имена врата Сисака Армая (*Հարմայ*) и сисаканских патриархов Цлука (*Ծղուկ*) и Балака (*Բալակ*). Последние, по Степаносу Орбеляну, являются эпонимами одноименных районов Сюника, т.е. Цлука (*Ծղուկ*, *Ծղուկը*, в урартских надписях *suluqu*) и Балка (*Բալք*, *Բալքը* *աշխարհ*). Эти антропонимы и топонимы также индоевропейского происхождения.

В армянских преданиях о библейском патриархе Ное говорится, что после потопа он начал возделывать землю и посадил первый виноградник именно в Армении. Эти предания, вместе с этимологией имен вышеупомянутых армянских патриархов и ряда местных топонимов, утверждают тот исторический факт, что Армения, в частности области Айрарат и Сюник //Сисакан, является одним из очагов формирования садоводства и, в особенности, виноградарства и виноделия.

ԳՐԱԲԱՐԻ ԱՌ ՆԱԽԴԻՐԸ ՊՐՈՖ. ՎԱՐԱԳ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻ
«ԳՐԱԲԱՐԻ ԿԱՊԵՐԸ» ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Քերականներից բացի՝ գրաբարի կապերի կապակցելիության հնարավորությունների քննությամբ զբաղվել են նաև անցյալ դարի հայ լեզվաբաններից Մ.Արեղյանը¹, Հր. Աճառյանը², Ա.Աբրահամյանը³, Հ. Ավետիսյանն ու Ռ.Ղազարյանը⁴ և ուրիշներ: Բնավ նպատակ չունենալով ինչ-որ չափով նսեմացնելու նրանցից որևէ մեկի դերն այս հարցում՝ նշենք, որ, այսուհանդերձ, գրաբարի կապերը կարիք ունեն ավարտուն ու ամբողջական ուսումնասիրության: Այս կարևոր խնդրին է նվիրված հայ լեզվաբանության երախտավորներից մեկի՝ պրոֆ. Վարագ Առաքելյանի «Գրաբարի կապերը» տակավին անտիպ հսկայածավալ (20 մամուլ) աշխատությունը⁵: Իբրև նրա երբեմնի ասպիրանտ՝ այս ձևով մեծ գիտնականի հիշատակին մեր երախտիքի տուրքն ենք բերում՝ միաժամանակ հույս տաժելով գտնելու հովանավոր՝ նշված արժեքավոր աշխատանքն ամբողջությամբ տպագրելու համար:

Բ. Գ. Պ. Գ. Կ. Խաչատրյան

Այս հոդվածը նշված անտիպ աշխատությունից մի հատված է գրաբարի նախդիրներից մեկի՝ առ նախդրի կապակցելիության բոլոր դրսևորումների և հանդես բերած շարահյուսական գործառնությունների մասին՝ մեր կողմից կատարված մասնակի լրացումներով, փոփոխություններով ու ծանոթագրություններով:

Գրաբարում *առ* նախդիրն աչքի է ընկնում կապակցելիության մեծ հնարավորություններով. նրա հետ հանդես եկող կապվող բառաձևը կարող է արտահայտվել բոլոր թեք հոլովներով: Անշուշտ, պետք է նշել, որ տարբեր հոլովների հետ *առ* նախդիրը հանդես է բերում ոչ միայն կապակցման տարբեր աստիճանի հաճախականություն, այլև քերականական տարբեր իմաստներ: Այսպես՝ մեր հաշվարկներով գրաբարում *առ* նախդիրն ավելի հաճախ կապակցվում է հայցական հոլովի հետ, և ընդհակառակը, այդ նախդիրը սեռական հոլովի հետ հանդես է բերում թե՛ գործառական և թե՛ քերականական իմաստների արտահայտման նկատելի սահմանափակություն և այլն:

1. «Առ նախդիր» սեռական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակաղապարը կարող է արտահայտել՝

1.1. *պատճառի պարագայի* քերականական իմաստ: Այս դեպքում կապվող բառաձևի դերով կարող են հանդես գալ վերացական գոյականներ, որոնք հիմնականում ցույց են տալիս անձի ֆիզիկական, հոգեկան կամ այլ վիճակ, ինչպես՝ *ահ, աղքատություն, ամբարտավանություն, ամօթ, անհնարություն, անմտություն, առատություն, բարերարություն, գազանություն, գեղեցկություն, դառնություն, երկիւղ, երկիւղածություն, յարձակումն, նախանձ, վիշտ, վտանգ, տկարություն, ցասումն, ցանկություն* և այլն: Օրինակ՝ Առ նախանձու մատնեցին զնա (Մարկ., 26, 10): Եւ *առ երկիւղի* և *ամօթոյ* մարդկան յայտնիցեն և կործանեսցին (Առակ., ԻԹ, 25): Արկանէր զնոսա *առ ցասման* ի գեհեն (Եզնիկ, 246):

Որոշ լեզվաբաններ գտնում են, որ նշված կիրառության մեջ *առ* նախդրի հետ կապվող բառաձևն արտահայտված է ոչ թե սեռական, այլ տրական հոլովով⁶: Մինչդեռ Հր. Աճառյանն, օրինակ, հակառակն է կարծում և *առ* նախդրի ու տրականի կապակցության բաժնում նշում է միայն այդ կապակցության տեղի պարագայական իմաստի մասին⁷: Իրականում լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ *առ* նախդիրը պատճառահետևանքային իմաստ կարող է արտահայտել թե՛ սեռական և թե՛ տրական հոլովների հետ: Ասվածի լավագույն վկայություններն այն նախադասություններն են, որոն-

¹ Մ. Արեղյան, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1936, էջ 169-194:

² Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի..., հ. V, Եր., 1965, էջ 60-190:

³ Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Եր., 1976, էջ 227-260:

⁴ Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի ձևաբանություն, Եր., 1975, էջ 214-235:

⁵ Սրանից բացի՝ պրոֆ. Վարագ Առաքելյանն ունի ևս շուրջ քսան անտիպ գործեր, որոնք նույնպես հայագիտության բնագավառում մեծ կարևորություն են ներկայացնում և արժանի են շուտափույթ տպագրության:

⁶ Տե՛ս, օրինակ, Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 229; Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 215; Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., էջ 182-183:

⁷ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

ցում կապվող բառաձևն ինքը լրացյալ է և տարբեր կիրառությունների մեջ ունի իրարից ձևաբանորեն տարբեր լրացումներ՝ արտահայտված մի դեպքում սեռական, մյուս դեպքում՝ տրական հոլովով: Հմտ. «Ձի իմ առ բարերարութեան իմոյ արձակեալ լիցի զքեզ» (Բուզ., 148) և «Բակ մա....զանձն չկամէր արժանի իրին առ յոյժ խոնարհութեան իւրում» (Բուզ., 59) նախադասությունները, որոնցից առաջինի մեջ սեռականով արտահայտված իմոյ անդամը վկայում է կապվող բառաձևի սեռական հոլովով, իսկ երկրորդի մեջ տրականով արտահայտված իւրում անդամը՝ կապվող բառաձևի տրական հոլովով դրված լինելու մասին: Այնպես որ, եթե այս կապակցությունները կիրառվում են քերականորեն համանուն սեռական-տրական հոլովներով արտահայտված հատկացուցչի հետ [Առ ճեպ տագնապի ստիպելոյ դահճացն՝ միանգամայն հատին ընկեցին զպարանոցս երանելոյն (Եղիշէ, 178)] և կամ էլ առանց հատկացուցչի [Եւ առ յոյժ յանդուգն յարձակմանն յովագոյն այն էր, զոր գետամոյնս առնէին, քան զանկեալսն սրոյ ի ցամաքի (Եղիշէ, 77)], ապա կապվող բառաձևը հավասարապես կարող է արտահայտված լինել կամ սեռական, կամ էլ տրական հոլովով:

1.2. Մակալ դեպքերում «առ նախդիր+սեռական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակադապարով կարող է արտահայտվել նաև *հիմունքի պարագայական* իմաստ. Եւ առ վայրենի բարուցն իւրոցութ հարիւր այր ետ ածել առաջի նորա (Բուզ., 21): Ձի իմ, առ բարերարութեան իմոյ, արձակեալ լիցի զքեզ (Բուզ., 203):

2. «Առ նախդիր+տրական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակադապարը կարող է արտահայտել՝

2.1. բուն տեղի պարագայի քերականական իմաստ (այս դեպքում առ նախդիրն ունի «մոտ», «առջև», կամ «ներկայությամբ» նշանակություն), որ պահանջում են *ազանիմ, առնել, բազմական արկանել, բանակիմ, գտանիմ, դիպիմ, դնել, եմ, թողուլ, լինիմ, կամ, հանգուցանել, մնալ, ունիմ* և դադարման իմաստ արտահայտող այլ բայեր. Այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք (Խոր., 11): Առ մնա թողու ոմն պարսիկ՝ զմտերիմն իւր (Խոր., 194): Կէսքն առ մնա իսկ էին (Եղիշէ, 43): Ուսեալ Տրդատէս առ կոմսի ունեմն Լիկիանէս անուն կոչեցելոյ (Ազաթ., 24): Մի՛ զոցի ոսկոյ կամ արծաթոյ զանակ առ ունեք (Բուզ., 85): Կայր առ բարձր գահուն քարին (Բուզ., 152):

Թե՛ անձ և թե՛ իր անվանող կապվող բառաձևերի հետ առ նախդիրը կարող է նշված քերականական իմաստն արտահայտել նաև կազմությամբ համադրական ու վերլուծական այլ բայերի (*ամբաստան լինիմ, չարախօսիմ, քսիս մատուցանել* և այլն) պահանջով, ինչպես՝ Ամբաստան եղեն առ արքայի (Բ Մակ., Գ, 9)⁸....հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց՝ չարախօսել առ արքային Պարսից (Խոր., 346): Վասն այսորիկ սկսան քսիս մատուցանել զմանէն առ թագաւորին Վարազդատայ՝ առ իւրում սանուն (Բուզ., 198) և այլն:

Բնականաբար բուն տեղի պարագայի քերականական իմաստի ձևավորմանը գերազանցապես մասնակցում են տեղ ցույց տվող հատուկ ու հասարակ և այլ թանձրացական գոյականներ նույնպես: Այս դեպքում մեծ մասամբ նկատելի է տեղանքի ոչ կոնկրետություն. Ոչ ինչ կարացեալ առնել՝ սիւն առ ծովուն կանգնել (Խոր., 277): Դիմել ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Սծբնին (Խոր., 355):

2. 2. Վերջնակետի (ուղերման և ուղղության⁹, ուղղության¹⁰) տեղի պարագայի քերականական իմաստ, որ գերազանցապես պահանջում են ընթացք ցույց տվող բայերը, ինչպես՝ զալ, զնալ, երթալ, խաղալ, չուել, չու առնել, փախչիմ և այլն: Օրինակ՝ Գնաց և Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ (Խոր., 315): Յնծալից սրտիւ երթային առ մնա (Փարպ., 164): Ձգոյ՛ջ լերուք ի սուտ մարգարէիցն, որ զան առ ձեզ հանդերձիւք ոչխարաց (Մատթ., Է, 15)¹¹ և այլն: Գրաբարում վերջնակետի տեղի պարագայի կիրառությունը բուն տեղի պարագայի համեմատությամբ հազվադեպ է:

⁸ Աստվածաշնչյան օրինակները քաղել ենք Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերության (1997թ.) հրատարակությունից՝ ընդունված համառոտագրություններով:

⁹ Տերմինը Վ. Առաքելյանին է (տե՛ս Վ. Գ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Եր., 1957, էջ 103):

¹⁰ Տերմինը Վ. Քոսյանին է (տե՛ս Վ. Ա. Քոսյան, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Եր., 1975, էջ 234):

¹¹ Հմտ. Ձգոյ՛ջ լերուք ի սուտ մարգարէիցն, որ զան առ ձեզ ի հանդերձս զառնենիս (Լաստ., 144):

2. 3. Հանգման խնդրի քերականական իմաստ, ինչպես՝ Եւ յոյժ մտերմութիւն ցուցեալ առ նմա՝ մի ի հաւատարմացն նորա ցուցանիւր (Լաստ., 149): Որք առ Արշակայն էին միամիտք (Խոր., 299):

2. 4. Միասնության խնդրի քերականական իմաստ, ինչպես՝ Աստ պատմի աստէն առ սմին (Բուգ., 5): Որպէս Հայոց մեծ աշխարհն պիտոյ է և օգտակար և առ նմին և Վրաց և Աղուանից (Փարպ., 42): Խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ մտերմութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբք գերիսս գայս (Խոր., 318):

2. 5. Ինչպէս նշեցինք, «առ նախդիր+տրական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակադապարով կարող է արտահայտվել նաև պատճառի պարագայի քերականական իմաստ, որտեղ կապվող բառաձևի դեր են կատարում անմտութիւն, քաղց, այն և այլ վերացական գոյականներ ու դերանուններ. Վասն զի ի կնոջն Գնելոյ զանարժան սիրով հարաւ Տիրիթն, առ այն զչարիսն նիւթեաց զքսութիւն (Բուգ., 103): Դուք առ ձերում անմտութեան հաղորդեցայք Հրէիցն (Բուգ., 34): Այր, ասէ, առ քաղցի իւրում շրջեսցի և կերիցէ զկէս անձին իւրոյ (Եղիշէ, 8) և այլն:

2. 6. Բացառիկ դեպքերում նշված մասնակադապարով կարող է արտահայտվել ժամանակի պարագայի (այս դեպքում կապվող բառաձևը ժամանականիշ գոյական է), բաղդատության խնդրի և այլ քերականական իմաստներ ևս, ինչպէս՝ Վասն այսորիկ զտեսիլ հանդերձելոցն երևեցոյց ինձ պատմել ձեզ՝ առ ժամանակիս զիւր կամսն առ ձեզ կատարելով (Ագաթ., 393): Փոքր Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմն առ Արտաշիսի բաղդատեալ (Խոր., 124) և այլն:

3. «Առ նախդիր+հայցական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակադապարով գրաբարում արտահայտվում են քերականական մի շարք իմաստներ: Այսպէս՝

3. 1. Մատուցանել, մատչիւմ, մերձենալ, մօտիւմ, յուսալ և այլ բայերի պահանջով «առ+հայց. հոլովով կապվող բառաձև» մասնակադապարն արտահայտում է հանգման խնդրի քերականական իմաստ. Մատուցեալ առ նա ոմանց ի հերձուածողաց աղանդոյն Արիտսի՝ ասեն (Խոր., 294): Եւ մօտեալ առ միմեանս երիվարացն՝ բռնն հարեալ զմիմեանց հերաց և կռուիւն (Փարպ., 129): Ոչ այլ իւիք է հնար մատչել առ աստուածորդին (Ագաթ., 208): Եւ աքա հասին անկան ի վերայ բանակին՝ յուսացեալք առ Աստուած (Բուգ., 19): Առ նա դուք ոչ մարթայցէք մերձենալ (Ագաթ., 37) և այլն: Նշված մասնակադապարով հանգման խնդիր կարող են պահանջել նաև մերձ, մօտ և այլ բայանուններ՝ Չվարսաձև բոյսս...մօտ առ կարճիսնն այրեցուցանէ (Ագաթ., 119):

Բերված հատկապես առաջին նախադասության ընդգծված լեզվական փաստը լավագույնս ցույց է տալիս, թե ինչպէս է քերականական իմաստի մթագնման հետևանքով գրաբարի նախդրային համակարգը տեղը զիջում նախադրությունների համակարգին: Հմմտ. Պատահէ նմա տեղի օթարանին մօտ առ դիրս սրբոյ Առաքելոյ (Խոր., 212):

Նշված մասնակադապարով հանգման խնդիր կարող են պահանջել նաև կանչի, գրավոր կամ բանավոր դիմումի, աղոթքի իմաստ արտահայտող այնպիսի բայեր, ինչպիսիք են՝ աղաղակել, աղօթել, գոչել, խնդրուածս առնել, կարդալ, կոչել և այլն. Առ աստուածապաշտսն գոչէ մարգարէն (Ագաթ., 268): Իսկ ոմանք,....զԱնետարանն ի ձեռն առեալ, աղօթիք առ Աստուած կարդային (Եղիշէ, 59): Ետ տանել ի Գաղղիոս հանդերձ երկաթի կապանօք, դնել ի մետաղս, զի աղօթեսցէ առ Աստուած (Խոր., 237): Չողջոյն ամիսն քաղոց պահօքն և աղօթիք առնել խնդրուածս առ Աստուած (Եղիշէ, 81): Գրեաց առ գործակալս Հռոմայեցոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ ի Պարսս (Խոր., 147): Առ իւր աշակերտեալսն Յեփեսոս գրէր (Փարպ., 200): Առնէր աղօթս առ Տէր (Բուգ., 20) և այլն: Նկատվում է, որ կապվող բառաձևի գործառնությամբ այստեղ հանդես են գալիս անձ անվանող գոյականներ, առավելապես՝ Աստուած և Տէր բառերը:

Այսպիսի նախդրավոր կապակցություններ են հանդիպում նաև երկկազմ և անվանական միակազմ այն նախադասությունների մեջ, որոնցում գերադաս անդամի դեր են կատարում խնդրուածք, ողջոյն և այլ բայանուններ. Չի իւր խնդրուածքն առ Աստուած այսպէս էին լեալ (Բուգ., 186): Առ այլ մարդիկդ, որ ընդ իմով իշխանութեամբ էք, ողջոյն (Ագաթ., 73): Բազում խաղաղասէր մտօք բազմասցի ողջոյն առ քեզ և ամենայն մեծիս պահիդ (Եղիշէ, 28) և այլն: Նկատելի է, որ այս դեպքում ևս կապվող բառաձևը, իբրև կանոն, անձ ցույց տվող գոյական է կամ դերանուն:

Հանգման խնդրի քերականական իմաստ է ձևավորվում նաև գործողության կատարման բաշխման, ընդդիմության, հաջորդականության և այլ գաղափարներ արտահայտող կապակցությունների միջոցով, որոնց մի մասն արդեն զրաբարում վերածվել է կայուն կապակցության կամ վերլուծական բարդության: Օրինակ՝ Երիս ընդ միոյ պատրաստեսցէ *առ մի մի ի նոցանէ* (Եղիշէ, 96): Եւ *առ մի մի ի նոցանէ* փոխեցաւ վեց վեց այր ի դահճացն (Եղիշէ, 186): Նկանակ մի *առ այր*: Պատերազմել *առ անգգամսն*¹²: Կանանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիտէ *առ* հանդերձեալ *կոխսն* (Խոր., 290): Մէն մի բռնաբար *առ այր* հրամայէին, զի բերիցեն ընկեսցեն շեղջ կոտել (Բուզ., 14): Եւ ըստ հողոյն թողոյր երկու երկու *առ զեւղ* մի երէց և սարկաւագ (Բուզ., 184): Ամենայն *այր առ այր* և մարդ զարմացումն յաճախէր (Ագաթ., 90): Բան *առ բան* ելոյծ և իմացոյց ձեզ զօրէնս ձեր (Եղիշէ, 29): Մատեան *ճակատ առ ճակատ* (Խոր., 303) և այլն:

3. 2. «Առ նախդիր+հայց. հոլովով կապվող բառածև» մասնակաղապարը կարող է արտահայտել նաև *մատուցման և հաղորդման խնդրի* քերականական իմաստ, որն, իբրև կանոն, առնչվում է, համապատասխանաբար, *դարձուցանել, մատնել, մատուցանել, տալ և ազդ առնել, ասել, լուր առնել, լու լինիմ, պատասխանի տալ* ու այլ բայերի հետ: Օրինակ՝ Մխիթարութիւն *առ արարածս* մատուցանէ (Ագաթ., 54): Ետուն *առ նա* զգաւակս իւրեանց (Խոր., 282): Սա դարձուցէ *առ նա* զաշխարհս Հայոց (Խոր., 309): Հարկ անաշխատ *առ քեզ* ոչ եկեսցեն (Խոր., 185): Բայց ոչ թողից, եթ ոչ տեղիդ մեր *առ մեզ* եկեսցէ (Բուզ., 142): Եւ թագաւորեաց Արշակ քաջ...*առ* ի հաստատել բանին Տեառն՝ *առ Աբրահամ*, թէ. «Թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն» (Խոր., 102): Որպէս ասաց Գաբրիէլ *առ կոյսն* սուրբ, թէ ոչ տկարացի յԱստուծոյ ամենայն բան (Ագաթ., 208): Լուր առնելով *առ որդին* իւր Պապ՝ յուսայր ապրել ի ձեռաց Շապիոյ (Խոր., 209):

3. 3. Ասացական բայերի պահանջով «*առ* նախդիր+հայց. հոլովով կապվող բառածև» մասնակաղապարով կարող է արտահայտվել *վերաբերության խնդրի* քերականական իմաստ ևս. *Առ այս* ետ պատասխանի Յովսէփի և ասէ (Եղիշէ, 170): *Առ որ* այսչափ միայն ասացից (Խոր., 12): Գրեաց և գիր մի *առ այն*: Եւ ըստ մարգարեական բանին *առ նոսա* ասելոյ...զբանս սուրբս արհամարհէին (Բուզ., 30):

3. 4. «Առ նախդիր+հայց. հոլովով կապվող բառածև» մասնակաղապարով արտահայտվում է նաև *ներգործող խնդրի* քերականական իմաստ: Այս դեպքում, բնական է, նշված խնդիր ենթադրում և պահանջում են կրավորական սեռի բայերը: Օրինակ՝ Այլ այս եթ *առ այս* այլազգաբար պատմի, մի՛ ինչ սքանչանար (Խոր., 66): Քանզի պատուեալ է *առ Ալանս* մորթ կարմիր (Խոր., 179):

Անշուշտ, ընդգծված կապակցությունների միջոցով միաժամանակ արտահայտվում է *տեղի պարագայի* քերականական իմաստ, որն առավել ընկալելի է այն դեպքում, երբ տվյալ նախադասության բայ-ստորոգյալը կրավորական սեռի չէ, ինչպես՝ Այլ ինձ թուի որպէս այժմ և *առ հիմսն* Հայաստանեայցս լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանաւորաց (Խոր., 11):

3. 5. Նշված մասնակաղապարը կարող է արտահայտել նաև *սահմանափակման խնդրի* քերականական իմաստ, որ պահանջվում է հիմնականում բայաբանությունների ու անդամ բայածների կողմից: Դրանցից են՝ *կարող, պնդող, վատ, տաղտուկ* և այլն: Օրինակ՝ *Առ ամենայն* կարող է Աստուած (Եզնիկ, 232): Ջարեհ էր այր սէզ և յորս երեոց նահատակ, իսկ *առ պատերազմունս* վատ և տաղտուկ (Խոր., 184): Էր պնդող *առ հանդերձս* (Ագաթ., 71) և այլն:

3. 6. Հայցական հոլովի հետ *առ* նախդիրը հազվադեպ ձևավորում է նաև *միասնության խնդրի* քերականական իմաստ՝ Մաժակ և այլք ոչ զիտելով զհամբաւ պատերազմին Արշակայ՝ *առ Մակեդոնացոց* պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին (Խոր., 106):

3. 7. Նշված կապակցությամբ երբեմն արտահայտվում է *բաղդատության խնդրի* քերականական իմաստ, ինչպես՝ Արդ փոքր համարիմք մեք զչարչարանս զայս *առ սէր* փոխարինին, *զոր էարկ առ ազգս* մարդկան (Եղիշէ, 148): Փոքր համարիմք զանարգանս

¹² Օրինակը քաղել ենք Գ. Ավետիքյանի *Քերականութիւն հայկական (Վենետիկ, 1815թ.) աշխատությունից* (էջ 111):

զայս և առ ոչինչ գղաւս մարմնոյս *առ մեծ սէրն* Աստուծոյ (Եղիշէ, 186): Որպէս լոյս *առ խաւար*¹³:

3. 8. Տեռի խնդրառութեամբ երկարծույթ *ունիմ (կալայ)* բայի պահանջով «*առ նախդիր+հայց. հոլովով կապվող բառաձև*» մասնակաղապարը հանդես է բերում երկրորդական ուղիղ խնդրի շարահյուսական դեր: Այս դեպքում կապվող բառաձևը, իբրև կանոն, արտահայտվում է հոգնակի թվով. Սովոր են Յոյնք և Արիք և ամենայն ազգք հեթանոսաց զքաջս *առ դիցազունս* ունել (Եզնիկ, 122): Ջծերս ի նոցանէ *առ հարս* ունէր (Եղիշէ, 196): Ոչ *առ սուտս* ունիմ զձեզ (Խոր., 357): Ոչ ինչ *առ լուս* կալեալ մեծարեաց զնա (Բուզ., 106) և այլն:

3. 9. *Առաքել, զայ, զնալ, երթալ, կոչել, հասուցանել, յղել, յողարկիմ* և այլ բայերի հետ *առ* նախդիրը անձնանիշ բառերի հայցականով կապվող բառաձևի հետ արտահայտում է *վերջնականի տեղի պարագայի* քերականական իմաստ¹⁴, ինչպես՝ Ես երթամ և Ջմխիթարիչն առաքեմ *առ ձեզ* (Ագաթ., 342): Ոչ կապանօք, այլ արձակ ոտիւք և արձակ ձեռօք հրամայեաց *առ ինքն* կոչել (Եղիշէ, 132): Եւ տակառապետին դառով խրատ տուեալ Հիրկանու, զի *առ Բարզափրան* երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին (Խոր., 133): Ահաւասիկ յողարկիմք մեք ի ձեռն *առ Աստուած* (Փարպ., 90) և այլն:

3. 10. *Բնակիմ, եմ, ընկենուլ, ժողովել, կազմել, կամ, կարգել, կուտել* և այլ բայերի հետ նշված մասնակաղապարի միջոցով գրաբարում արտահայտվում է *բուն տեղի պարագայի* քերականական իմաստ¹⁵: Այս դեպքում կապվող բառաձևն արտահայտվում է թե՛ անձ և թե՛ թանձրացական իր ցույց տվող գոյականով կամ դերանունով: Օրինակ՝ Կարգէր և կազմէր զճակատն... *առ ափն* Տղմուտ գետոյն (Եղիշէ, 116): Ետ հրաման վասն երկուցն, որ անդէն ի կարաւանին *առ իւրն* էին (Եղիշէ, 143): Ելեալ ի Հայս՝ զտին ժողովեալ *առ մեծն Մահակ* և Մեսրոպ զամենայն *եպիսկոպոսունս* (Խոր., 325): Կուտեալ էին *առ դուրս* (Ագաթ., 359): Կեցի *առ Կամսարականադ* (Փարպ., 187) և այլն:

3. 11. «*Առ նախդիր+հայց. հոլովով կապվող բառաձև*» մասնակաղապարով արտահայտվում է *ժամանակի պարագայի* քերականական իմաստ, որտեղ կապվող բառաձևի դեր են կատարում ժամանակ ցույց տվող գոյականներ, դերանուններ ու այլ բառեր (*երբ, երեկս, ժամ, ժամանակ/ս, յայպս, վաղիւ, օր* և այլն), այլև անորոշ դերբայներ: Օրինակ՝ Օրն տարածամէր և մօտ *առ երեկս* կարճատեր (Եղիշէ, 118): Եթէ զամենայն եղեալն յաշտարակագործութենէ մինչև *առ մեզ* ի հասողութիւն քեզ ի մերումս ածել ջանասցուք պատմութեան (Խոր., 28): Եւ մեծն Գրիգոր *առ շրջել* ընդ աշակերտեալսն հաստատէր զնոսա ի ճշմարիտ վարդապետութեանն (Ագաթ., 465): *Առ ե՞րբ* արարից աղօթս վասն քո (Ել., Ը, 9): Բայց զմոգուցն բազմութիւն պահել *առ օրն* հրամայեցին զգուշութեամբ (Փարպ., 63): Առ իմանալ *առ վաղիւ* անցելոց իրացն ահաւորութեան նշանակ (Բուզ., 16): Անծանօթ ևս լինէր *առ յայպս* մարդկան Աստուծոյ բարերարութիւնն (Եզնիկ, 56) և այլն:

3.12. Նշված մասնակաղապարով արտահայտվում է նաև *պատճառի պարագայի* քերականական իմաստ: Այս դեպքում կապվող բառաձևի դեր են կատարում վերացական առարկա ցույց տվող բառեր՝ *զոթ, ինչ, նախանձ, սէր, ցաւ* և այլն. Իսկ նոքա *առ սէրն* Քրիստոսի յոյժ խնդութեամբ ընդունէին զամենայն չարչարանս վասն մեծի յուսոյն (Եղիշէ, 21): *Առ ի՞նչ* է քո այդ մեծ տրտմութիւնդ (Եղիշէ, 42): *Առ նախանձ* թշնամոյն բանասարկուին հրապոյրք ցոփացուցիչք մտին յաշխարհ (Ագաթ., 44): *Առ ցաւս* իւր ճչիցէ (Ագաթ., 321): *Առ ձեռաց կորովութիւնն* զնիզակն ընդ բերան արկանէր զօրավարին Մանուէլի (Բուզ., 204) և այլն:

Նշված քերականական իմաստն արտահայտվում է նաև *առ* նախդրի և անորոշ դերբայի կապակցությամբ, ինչպես՝ *Առ չժուժալ* սրտիցն բարկութեան քակեալ որոշեցան ի նախարարացն (Եղիշէ, 57): Եւ արդ, պատմեցի ձեզ ոչ միայն *առ նեղել* սրտիս (Փարպ., 37):

3.13. «*Առ նախդիր + հայց. հոլովով կապվող բառաձև*» մասնակաղապարով արտահայտվում է նաև *նպատակի պարագայի* քերականական իմաստ: Ընդ որում՝ ա) կապ-

¹³ Օրինակը քաղել ենք Ա. Բագրատունու Տարեքը հայերէն քերականութեան դպրատանց տղայոց համար (Վենետիկ, 1846թ.) աշխատությունից (էջ 51):

¹⁴ Հմմտ. Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 230:

¹⁵ Հմմտ. անդ, էջ 230-231:

վող բառաձևի դերով հաճախ հանդես են գալիս անորոշ դերբայներ, հազվադեպ՝ վերացական գոյականներ, ք) նշված քերականական իմաստն արդեն V դ. գրաբարում գերազանցապես արտահայտվում է *ամ* և *ի* նախդիրների միաժամանակ կիրառությամբ: Օր.՝ *Առ փռ՞իմ ինչ եկեալ հարցանես ցմեզ* (Եղիշէ, 195): Այնու երևեսցի նշանակ բազմութեանն՝ *ամ իմանալ* ամ վաղիս անցելոց իրացն ահաւորութեան նշանակ (Բուգ., 14):

3.14. Նշեցինք, որ գրաբարում *ամ* նախդրի հետ ավելի հաճախ կիրառվելու և լրացյալի պահանջով քերականական բազմաթիվ իմաստներ արտահայտելու տեսանկյունից աչքի է ընկնում հայցական հոլովը: Նշված գործընթացի արդյունքում, որը, անշուշտ, սկսվել է դեռ V դարից էլ առաջ, արդեն V դարում վկայվում են «*ամ*» հայցական» մասնակադասարով բազմաթիվ կապակցություններ, որոնք հարստացնում են գրաբարը վերլուծական բարդությունների և կայուն արտահայտությունների մի մեծ խմբով¹⁶: Վերջինիս մի մասը անփոփոխ կամ մասնակի փոփոխություն կրած հասել է մինչև մեր օրերը, մյուսները լեզվի պատմության հետագա ընթացքում դուրս են մնացել բառապաշարից՝ պայմանավորված այս կամ այն հանգամանքով: Լեզվական այդ միավորները հիմնականում ունեն մակբայական նշանակություն: Ավանդը հիմնավորվում է նրանով, որ «*ամ*»-կապվող բառաձև» կապակցությունները, ներուճակ լինելով կատարելու առաջին հերթին բայական անդամի լրացման շարահյուսական գործառույթ, ինչ խոսք, հիմնականում պետք է լրացնեին հենց բայի հետ անմիջականորեն կապված խոսքի մասի՝ մակբայի շարքերը: Այդպիսի նախդրավոր կապակցություններ են՝ *ամ ժամ մի, ամ ժամայն, ամ ժամանակ մի, ամ ժամանակս, ամ հասարակ*¹⁷, *ամ ձեռն, ամ (յ)ապայն, ամ յապա, ամ ի յապա, ամ յապայսն, ամ սակաւ սակաւ, ամ այս նուազ, ամ մի նուազ, ամ այժմ, ամ երի* («գուգընթաց», «աղընթեր»), *ամ երեկս, ամ աչս, ամ աթուր, ամ անգամ մի, ամ ընթեր, ամ գամ (մի), ամ ի՞նչ, ամ ի թաւալ, ամ դիպան, ամ մի., ամ վաղիւն, ամ հարկի, ամ վայր մի, ամ ոտս, ամ յանդիման, ամ փոքր փոքր, ամ կռռն* և այլն: Օրինակ՝ Բանիք կամակորացն վարիմք *ամ ժամ մի* (ՆԲՀԼ, հ. Ա-Կ, էջ 826, ԺԱՄ բառահոդվածում): Եւ *ամ ժամայն* ամենայն քեզ եղիցին ասացեալ (Խոր., 88): Բուսանին մարմինք նոցա *ամ ժամանակ մի* (Ագաթ., 68): *Առ ժամանակ մի* վասն այսց երկուց պատճառանաց ընդ մահուանք անկանիցի (Եզնիկ, 75): *Առ ժամանակս* վայելեն ի դարմանոյ ցորենոյն (Բուգ., 116): Գիտելութիւն իրաց *ամ ի յապա* եղելոյս (Փարպ., 28): Շատ աւելի *ամ ի յապայսն* բերէ քեզ շահ (Փարպ., 14): *Առ սակաւ սակաւ* աճէ ի նա լոյսն (Եզնիկ, 201): Բայց *ամ այս նուազ* կամ էր, թէ ներէիք ինձ (Փարպ., 175): Որպեսզի *ամ մի նուազ* հորդորեալ լիցի այս սրբոյն (Ագաթ., 396): Մեք *ամ այժմ* ոչ ընդ այս եմք զարմացեալ միայն (Եղիշէ, 194): Պարտի *ամ երի* ընթանալ եօթանասնիցն աւանդութեան (ՆԲՀԼ, հ. Ա-Կ, էջ 683, ԵԲԻ բառահոդվածում): *Առ երեկս* բաշխեսցէ կերակուրս (Ծննդ., ԽԹ, 27): Ծառայք, հպատակ լերուք տերանց ձերոց մարմնաւորաց-մի՛ տուտակասպաք եւ *ամ աչս* աշառելով, այլ արտի մտօք ծառայեցէ՛ք (Եղիշէ, 11): *Առ աթուր* կոխան առնէիր զգետս քո (Եզնիկ, ԼԲ, 2): Պատառոտուն հանդերձիւն պատէր զտուրբսն *ամ անգամ մի* (Ագաթ., 117): *Առ ընթեր* մմա զհիւղն դնեն (Եզնիկ, 25): Զպատուիրագանցութիւնն գործեցի *ամ գամ մի* (Բուգ., 85): Զի *ամ գամ* միայն արքադելով ապրեսցի (Բուգ., 90): Եթէ ի տանջանաց կասկած չիցէ, ապաշխարութիւն *ամ ի՞նչ* իցէ (Եզնիկ, 289): Ի կողմանէ դոյզն եք էին *ամ ի թաւալ* (Խոր., 314): Երկու խաբիսիս *ամ մի սիւն* (Ել., ԻԶ, 19): Ոչ թոյլ տայր նոցա խօսել *ամ վայր մի* առանց գալոյ ոտիսին ի դուռնն (Փարպ., 23): Բերեալ դնէին *ամ ոտս* երանելեացն (Փարպ., 106):

3.15. Մի շարք դեպքերում «*ամ* նախդիր+հայցական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակադասարի հետ մի կայուն կապակցություն է ձևավորում նրանց՝ բայով արտահայտված լրացյալը: Այդպիսի կապակցություններ են, օրինակ, *ամ ոչինչ համարին, ամ ոտն հարկանել* և այլն՝ Մի զուխտ Աստուծոյ *ամ ոտն կոխիցեն* (Բուգ., 265): *Առ ոտն հարին* զմեծ քահանայութեան զԱստուծոյ պատիւն (Բուգ., 3): Զլուսաւորացդ զօրութիւն...*ամ ոչինչ համարին* (Ագաթ., 87) և այլն:

¹⁶ Ա. Այտընյանը և ուրիշ քերականներ ու լեզվաբաններ դրանք անվանում են ոճեր:

¹⁷ Բուզանդի երկում, օրինակ, «*ամ հասարակ*» կապակցությունը հանդիպում է 71 անգամ, Ագաթանգեղոսի երկում՝ 47 անգամ:

3.16. Տասնյակ դեպքերում էլ *առ* նախդիրը հանդես է գալիս կրկնավոր բարդությունների կազմում, ինչպես՝ *բան առ բան, խիտ առ խիտ, մէտ առ մէտ, մթեր առ մթեր, յապա առ յապա* և այլն: Օրինակ՝ *Բան առ բան* ելոյծ և իմացոյց ձեզ զօրէնս ձեր (Եղիշէ, 29): *Խիտ առ խիտ* թանձրացոյց անդուլութեամբ զպաշտօն պղծութեան իւրոյ (Եղիշէ, 12): Ի թանձրութենէ՝ անկեալ դիականց մօտ *առ մօտ* խտացեալ իբրև զփայտահարս մայրաւորաց (Եղիշէ, 118): *Յապա առ յապա* յորժամ գայցէ, բերիցէ ինքն տալ մեզ զիւրոց փառացն զանմահութիւնն և զանեղծութիւնն (Բուզ., 72) և այլն:

4. «*Առ նախդիր+բացառական հոլովով կապվող բառաձև*» մասնակաղապարը գրաբարում առանձնանում է թե՛ կիրառական և թե՛ քերականական իմաստների սահմանափակությամբ: Բավական է նշել, որ V դ. հայ պատմիչների և Եզնիկ Կողբացու երկերում դրանց ընդհանուր թիվը մեկ ու կես հարյուրից չի անցնում: Այսուհանդերձ «*առ* նախդիր + բացառական հոլովով կապող բառաձև» մասնակաղապարով գրաբարում կարող է արտահայտվել՝

4.1. *անջատման խնդրի* քերականական իմաստ, որ ենթադրվում է համապատասխան իմաստակիր բայերի ու բայանունների կողմից: Օրինակ՝ Եւ ընդէ՞ր սա գիտակ հրոյ և կամ Պրոմէթէոս գողացեալ *առ ի յաստուածոցն* զհուր և շնորհեալ մարդկան (Խոր., 27): Ոչ տկարասցի *առ ի յԱստուծոյ* ամենայն բան (Ագաթ., 208): Հաւատամք և ի սուրբ Հոգին....բոլորումն մշտնջենաւոր *առ ի Հօրէ* (Ագաթ., 473): Եւ յայտնեալ մոցա զելսն *առ ի Հօրէ* և զդարձն ի մոյն (Ագաթ., 227) և այլն:

Նկատենք, որ անջատման խնդրի քերականական իմաստի ձևավորման համար կապվող բառաձևի դերով հանդես են գալիս հիմնականում անձ ցույց տվող գոյականներ, իսկ իր ցույց տվող (զերազանցապես՝ տեղանիշ) գոյականները մնան դեպքում *առ* նախդիրի հետ ձևավորում են սկզբնական տեղի պարագա: Հմնտ. «Ձի որոց եկեալ *առ ի կուսէն* ոչ ծանուցեալ՝ թերևս յորժամ *առ ի զերեզմանէն* գայցէ, դիմեսցեն անկանել յարքայութիւնն» (Ագաթ., 239) նախադասության ընդգծված անդամները, որոնցից առաջինը անջատման խնդրի քերականական իմաստ է արտահայտում, իսկ երկրորդը՝ տեղի պարագայական:

4.2. *Ներգործող խնդրի* քերականական իմաստ, որտեղ լրացյալը կրավորական, մասնակի դեպքում՝ չեզոք սեռի բայ է՝ *Առ ի մէջ* կախեցաւ (Ագաթ., 323): Գրելոցս *առ ի մէջ* տեղեկացեալք (Ագաթ., 11): Չիրաման....կալ....ի հաստատութիւն հաւատոցն, զոր *առ ի Տեսնէ* տարածանէր (Ագաթ., 457): Պարզևարաշխութիւն....*առ ի մէջ* կացցէ (Ագաթ., 431): Կամսարականն Արշաիր,....վաղվաղակի հաւանեալ *առ ի մմանէ* հրամանին, զկնի մաւալարացն և փախստէիցն մետածիզ լինէր (Փարպ., 66): Վերահասու եղաք գրելոյս *առ ի քէն* (Խոր., 335) և այլն:

Բերված նախադասություններից մի քանիսի կազմում ներգործող խնդիր պահանջող բայը ավելի քան հասկանալի լինելու պատճառով զեղչվել է: Նմանատիպ կառույցների մեջ «*առ* նախդիր+բացառական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակաղապարն ունի մաս հատկացուցչի քերականական նրբիմաստ, ինչպես՝ Չայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին Պոնտացիք որպէս *զառ ի յաստուածոցն* գործ (աստվածների կողմից ստեղծված գործ=աստվածների գործ) (Խոր., 119): Եւ չև ևս զիտելով *զառ ի մմանէ* դավաճանութիւնն (մրա կողմից կատարված դավաճանությունը=մրա դավաճանությունը)....(Խոր., 79):

4.3. Տեղ ցույց տվող, ինչպես մաս թանձրացական գոյականների և այլ բառերի հետ *առ* նախդիրն արտահայտում է *սկզբնական տեղի պարագայի* քերականական իմաստ: Օրինակ՝ Թերևս յորժամ *առ ի զերեզմանէն* գայցէ, դիմեսցեն անկանել յարքայութիւնն (Ագաթ., 239): Հանցուք *առ ի ծառոյն* կենաց, զի մի կեցցէ յաիտեան (Ագաթ., 148): Չի եթէ ամպքն....*առ ի մերքոյս* մատուակեն....(Ագաթ., 284):

4.4. «*Առ նախդիր+բացառական հոլովով կապվող բառաձև*» մասնակաղապարով կարող է արտահայտվել *պատճառի պարագայական* իմաստ, որտեղ կապվող բառաձևի դերով հանդես են գալիս մի շարք գոյականներ և անորոշ դերբայներ: Հատկանշական է, որ պատճառի պարագայի ձևավորմանն այս դեպքում կարող են մասնակցել մաս թանձրացական գոյականներ: Օրինակ՝ *Առ ի* յոյժ թանձր անկեալ *դիականցն* իբրև քարակոյտս դերբկաց երևէին (Եղիշէ, 118): Նոյնպէս և պոռնկութիւնք *առ ի չկալոյ* ի սահմանս ամուսնութեանն (Եզնիկ, 81): Անդ էր տեսանել....զաղէտս անբաւ տարակու-

սանացն երկոցունց կողմանցն՝ *առ ի յանդուզն* յարձակմանն զմիմեանս բախելով (Եղիշէ, 117) և այլն:

4.5. Նշված մասնակաղապարով ավելի հաճախ արտահայտվում է *նպատակի պարագայի* քերականական իմաստ: Այս դեպքում կապվող բառաձևի դերով հիմնականում հանդես են գալիս անորոշ դերբայների թեք ձևեր՝ առանց իմաստային և քերականական առանձնահատկությունների սահմանափակման: Օրինակ՝ Արարեալ նշանս *առ ի հաստատելոյ* զնոսա (Ագաթ., 245): Յերկարակեաց արարեալ *առ ի պատմելոյ* ազգացն եկելոց զհամաշխարհական բարկութեանն պայման (Ագաթ., 155): Ձի մի մեծ ինչ նախճիրս որսոյ կոտորել *առ ի ցոյցս առնելոյ* (Բուզ., 44) և այլն:

4.6. «Առ նախդիր+բացառական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակաղապարը մի շարք դեպքերում ունի դարձվածքային արժեք, ինչպես՝ *առ ականէ* («առերես»), *առ օրինակէ*, *առ առակէ*, *առ յիշատակէ*, *առ պատճառէ* և այլն: Օրինակ՝ իսկ նա *առ նորա ականէ* զնաց ընդ նոսա (Բուզ., 260): Եւ զհետ մտանելով զօրացն Պարսից *առ պատճառէ*, որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ Ատրեստան (Խոր., 211) և այլն: Այսպիսի դեպքերում *ի* նախդիրը սովորաբար դուրս է մնում:

5. «Առ նախդիր+գործիական հոլովով կապվող բառաձև» մասնակաղապարով արտահայտվում են թե՛ խնդրային, թե՛ պարագայական իմաստներ, որոնցից գործառական ակտիվությամբ և քերականական իմաստների բազմազանությամբ աչքի են ընկնում տեղի պարագաները: Նշված մասնակաղապարով կարող է արտահայտվել՝

5.1. *բաղդատության խնդրի* քերականական իմաստ, ինչպես՝ Սակայն *առ* համարձակապէսն *յանդգնութեամբն*... իբրև գոչինչ թուին ի մեզ կողմն թշնամանք մեր անձանց և թեթևութիւն (Փարս., 98): Ձի՞նչ է յարդ *առ ցորենով* (Երեմ., իգ, 28): Ոչ *առ* այլովք *վատքարօքն* վեհ երևի, այլ ի վերուստ՝ յերկնուստ ունի զանստ օրէնադրութիւնն (Եղիշէ, 29) և այլն:

5.2. *Միասնության խնդրի*, այլև *պարագայի* քերականական իմաստներ: Օրինակ՝ *Առ որով* տեսանեմ և զայս (Խոր., 6): *Առ այսոքիւք* և փափագիցեմք ևս արդեօք իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ զայսպիսի փոյթ յանձին կալան (Խոր., 10): Իսկ *առ այսոքիւք* և առապելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ Ասորին արդարացուցանեն (Խոր., 56): Պարզեւ նմա Արտաշէս զմասն արքունի... և զուղտու ակունսն և *առ* այսոքիւք և զաւարն ամենայն նմա թողու (Խոր., 183) և այլն:

5.3. *Տեղի պարագայի* զանազան նրբիմաստներ՝ դառնալով՝

5.3.1. *բուն տեղի պարագա*, որ պահանջում են դադարի իմաստ արտահայտող և այլ բայեր: Այս դեպքում կապվող բառաձևի դեր են կատարում թե՛ անձ և թե՛ թանձրացական իր ցույց տվող գոյականներ: Օրինակ՝ Եւ եղին զնա *առ եկեղեցեան* (Բուզ., 15): Յաղթէր ախոյանին *առ եպիսկոպոսին* Եսեբիւ (Բուզ., 60): *Առ եզերքն* Ղեկովք գետոյ արարեալ զիւր զօրու բանակատեղս (Փարս., 3): Չորդիս իւրեանց և զդստերս պատուիրէին ստեպ դաստիարակացն չանցուցանել երբեք *առ մոքօք* մօտ (Փարս., 60): Եւ անտառ *առ* Ագատ *գետովն* տնկէ (Խոր., 265): Մայրորդացն տեսեալ ոսկերս մարդկան զազանակուր եղելոց, ցրուեալս *առ եզերք* փոսոյն (Խ. 296): *Առ սահմանօքն մոցա*... պատանիք ոմանք իբր *առ երիտասարդութեօք* ճեմէին (Խոր., 39) և այլն:

5.3.2 Նշված մասնակաղապարով արտահայտվում է նաև *անցման տեղի պարագայի* քերականական իմաստ: Այս դեպքում լրացյալի դերով հանդես են գալիս *անցանել, գալ, զնալ, դառնալ, երթալ, շահատակել* և բազմաթիվ այլ բայեր: Օրինակ՝ Արեգակն... ցերեկ *առ հարավակողմամբ* զնայ ընդ արևմուտս (Եզնիկ, 189): Ինքն ծագեալ անդ զնայ *առ հարավով* և պատի *առ հիսիսեալ* (Եզնիկ, 189): Դառնայ *առ ստորոտովն* Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց (Խոր., 108): Երբեմն տոյն Յոհան անցանէր *առ այգեօք* ուրումն (Բուզ., 276):

5.3.3. Մի շարք բայերի պահանջով (ինչպես՝ *հանել, հասանել, փախստական առնել* և այլն) *առ* նախդիրը գործիականի հետ արտահայտում է *վերջնականորեն տեղի պարագայի* քերականական իմաստ: Օրինակ՝ Փախստական առնէին մինչև յամուր տեղիս մայրեացն *առ* խորագոյն *դարիւքն* Լուինաս գետոյ (Ագաթ., 76): Հասանէ *առ սահմանօքն* Խաղտեաց (Խոր., 106): Գայր հասանէր *առ ստորոտով* Նպատական լերինն (Ագաթ., 427): Եկեալ հասանէր... *առ սահմանօք* Նոր Քաղաքին (Խոր., 50) և այլն:

5.3.4. Բացառիկ դեպքում նշված մասնակաղապարով արտահայտվում է նաև *սկզբնական տեղի պարագայի* քերականական իմաստ, որ կարող են ենթադրել գործողության սկիզբ անվանող բայերը: Օրինակ՝ Քարոզեաց ի Կղարջաց՝ սկսեալ *առ դրամբք* Ալանաց և Կասրից մինչև ի սահմանս Մասքթաց (Խոր., 234):

5.4. «Առ նախդիր+գործիական հոլովով կապվող բառածև» մասնակաղապարով արտահայտվում է նաև *ժամանակի պարագայի* քերականական իմաստ: Այս դեպքում կապվող բառածևի դեր են կատարում ժամանակ, իրադարձություն կամ անձ անվանող վերացական և քանձրացական գոյականներ, այլև որոշ դերանուններ: Օրինակ՝ Ահա որ ինչ *առ* մերով *ժամանակաւս* եղեալ կամ դոյզն ինչ հեռի՝ գրուցեցից քեզ անսխալ (Խոր., 257): *Առ որով* նախնին մեր Հայկ (Խոր., 27): Հարկ աշխարհին բազմագոյն քան *առ հարբն* նորա երթայր յարքունիս (Եղիշէ, 58) և այլն:

5.5. «Առ նախդիր+գործիականով կապվող բառածև» մասնակաղապարը որոշ դեպքերում վերածվել է դարձվածքային միավորի, ինչպես՝ *առ ոտիք*, *առ աչօք* և այլն: Օր.՝ *Առ աչօք* ինչ իցէ (Մատթ., ԺԳ, 26): Կինն ննջէր *առ ոտիք* նորա (Հռութ, Գ, 8) և այլն:

Առ նախդիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն, կարողանալով կապակցվել բոլոր թեք հոլովների հետ, աչքի է ընկնում խնդրային ու պարագայական ամենատարբեր քերականական իմաստներ ձևավորելու օժտվածությամբ: 5-րդ դարում այն ավելի հաճախ հանդես է գալիս հայցական հոլովի հետ՝ հենց վերջինիս հետ միասին էլ արտահայտելով ամենաշատ քերականական իմաստները: Գրաբարյան *առ* նախդիրը այնքան է ակտիվ, որ գուցահեռարար կարող է արտահայտել այլ նախդիրների մասնակցությամբ ձևավորվող քերականական իմաստներ ևս: Քերականական որոշ իմաստներ էլ *առ* նախդիրը ձևավորում է *ի* (*յ*) նախդիրի հետ միասին: Նկատելի է, որ *առ* նախդիրն արդեն V դարում մասնակցում է նաև բառակազմական գործընթացին՝ բազմաթիվ բառային միավորների կազմում կատարելով բառաբաղադրիչի դեր:

Համառոտագրություններ

Ազար. – Ազարանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1909:

Բուդ. – Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883:

Եզնիկ – Եզնիկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եղիշէ – Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957:

Լաստ. – Պատմութիւն Արիստակեսի վարդապետի Լաստիվերացոյ, Թիֆլիս, 1912:

Խոր. – Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913:

Կոր. – Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941:

ՆԲՀԼ – Նոր բառգիրք հայկազեան յեզուի, Կ.Ս.-Կ, Վենետիկ, 1836, Կ.Վ.-Ֆ, Վենետիկ, 1837:

Փարպ. – Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տիֆլիս, 1904:

ПРЕДЛОГ УП-ГРАБАРА В НЕОПУБЛИКОВАННОЙ РАБОТЕ ПРОФ. ВАРАГА АРАКЕЛЯНА “ПРЕДЛОГИ ГРАБАРА”

____ *Резюме* ____

____ *Г. Хачатрян* ____

Изучение предлога *առ* свидетельствует о том, что ему свойственно в сочетании со всеми косвенными падежами выражать разнообразные грамматические значения дополнения и обстоятельства. В V веке чаще всего для выражения этих значений предлог *առ* выступал в сочетании с винительным падежом. Данный предлог в граваре был чрезвычайно активен, и, наряду с указанными значениями, мог также участвовать в формировании грамматических значений, выражаемых другими предлогами. Некоторые грамматические значения предлог *առ* выражал в сочетании с предлогом *ի* (*յ*):

В V веке предлог *առ* выявляет способность участвовать в процессе словообразования, выполняя функцию словообразовательного аффикса.

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍԱԿԱՆ
ԿԱԶՄՊԱՐՆԵՐԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Դասական գրաքարի հարցական նախադասություններում ևս, հրամայականների մեծ, ¹ շարադասական բաղադրիչների հաջորդականությունը մեծ չափով ենթակա է հնչերանգային գործոնի ազդեցությանը, ավելին, հաճախ գերազանցապես պայմանավորված է դրանով: Միևնույն ժամանակ քննարկվող հարցի տեսակետից հարցական նախադասությունները մասնատվողներն տարբերվում են հրամայականներից: Վերջիններիս մեջ ստորոգյալն ունի եղանակային (հրամայական) գրեթե միաձև և դիմային (երկրորդ) բացարձակապես միօրինակ արտահայտություն, մինչդեռ հարցական երանգի նախադասություններում ստորոգյալը կարող է արտահայտվել բայի բոլոր եղանակային և դիմային ձևերով: Պայմանավորված վերոհիշյալ հանգամանքով՝ հրամայական երկկազմ նախադասությունները սովորաբար կառուցվածքայնորեն թերի են: ² Հրամայական եղանակի բայաձևով արտահայտված գործողության առանձնահատկությունն այն է, որ դրա կատարողը հիմնականում խոսակիցն է, նրան է ուղղված լինում հրամանը: Իսկ խոսակիցն՝ իբրև նախադասության ենթակա, կարող է դրսևորվել միայն անձնական դերանվան երկրորդ դեմքով: Եվ քանի որ հրամայական նախադասություններում բայական ստորոգյալն իր դեմքով ու թվով պարզորոշ ընկալելի է դարձնում ենթական, վերջինս դառնում է միանգամայն ձևական, ուրեմն մասնավորապես: Այս է պատճառը, որ նույնիսկ ժամանակակից հայերենի համեմատությամբ «ենթակայի ավելցուկայնությամբ» բնութագրվող գրաքարում հրամայական երկկազմ նախադասությունների գերակշիռ մասը (գրեթե 85%-ը) արտահայտության պլանում ենթակայազուրկ է: Դրան մեծապես նպաստում է մասնաշաղկապ կառույցներում ենթական անվանող կոչականի գրեթե սովորական գործածությունը: Թեև հանդիպում են դերանուն ենթակայի և կոչականի միաժամանակյա գործածության դեպքեր («Դու, Տե՛ր, պահեա՛ր զանձինս մեր յանարժան խայտառականց»։ «Եւ դո՛ւ, որդի՛ մարդոյ, մարգարեա՛ց ի վերայ լերանցն Իսրայիլի»), այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ կոչականի առկայությունը սովորաբար բացառում է առանց այն էլ ձևական ենթակայի անհրաժեշտությունը հրամայական նախադասություններում («Արքա՛յ քաջ, ունկն դիր սակաւ բանից մերոց»։ «Կեղծատը՛ր, հա՛ն մախ զգերանդ յականէ քումնէ») և այլն):

Մինչդեռ վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ երկկազմ հարցական նախադասություններում պատկերն այլ է. այստեղ ենթակայի գեղչման դեպքերը կազմում են ընդամենը 51%, համարյա այնքան, որքան պատմողական նախադասություններում է (47%), գրեթե երեք անգամ պակաս է նրանցում մասնական անվանող կոչականի գործածությունը: Շատ հաճախ սրանցում ենթական կամ նրա միջուկի որևէ բաղադրիչն է հարցական հնչերանգի, ուրեմն մասնախադասության տրամաբանական շեշտի կրողը, ինչպես՝ «Ո՛վ ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս», «Ո՞ր իսկ խնդրեաց զայդ ի ձեռաց ձերոց», «Ա՜յս հատուցումն եղեւ ինձ», «Ո՞րք բանից պարտ էր հաստատուն լինել» և այլն: Մինչդեռ հրամայական կառույցներում հրամանն արտահայտողը և տրամաբանորեն շեշտվածը գերազանցապես ստորոգյալն է կամ լավագույն դեպքում մասնականը, իսկ ենթական եզակի դեպքերում է շեշտի տակ: Ավելին, սրանցում ենթակայի միայն անձնական դերանվանմբ արտահայտվելը զրկում է նրան որոշիչ կամ հատկացուցիչ լրացում ունենալու հնարավորությունից, իսկ դրանց կամ ամբողջապես ենթակայի միջուկի բացակայությունը հրամայական նախադասությունների մեծ մասում, անշուշտ, սահմանափակում է շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորության տարբերակային բազմազանությունը:

¹ Տե՛ս Ս. Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն, Հատուկ հնչերանգով նախադասությունների շարադասական կադայարները դասական գրաքարում, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ 5, Գյումրի, 2002, էջ 40:

² Նույնը:

Մյուս կողմից էլ, քանի որ հրամայական նախադասությունների մեջ հնչերանգային բարձրակետում ստորոգյալն է, որովհետև նրանով է արտահայտվում հրամանը («Ապաշտեա՛ր դու ի չարեացդ քոց յայդցանէ», «Պատմեցէ՛ք ի հեթանոսս զգործս նորա»), ապա այն իբրև տրամաբանական շեշտի կրող, սովորաբար ձգտում է դեպի նախադասության սկիզբը, որտեղ հրամանի ուժն ամենաբարձրն է, մանավանդ կոչականի բացակայության դեպքում: Մյուս հակառակ՝ հարցական նախադասություններում հարցական հնչերանգը կարող է իր վրա կրել նախադասության անդամ կամ ոչ անդամ յուրաքանչյուր շարադասական բաղադրիչ, ինչպես օրինակ՝

Ինքն իսկ իւրովի չկարէ՞ր զերկինս և զերկիր...առնել /Եզն., 116 /: Օրէ՞նքն մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քո /Եղ., 92/: Ա՞յս հատուցումն եղել ինձ /Բուզ., 224/: Կատարեալն յումնէ՞ կարօտանայր խնդրել զորդի /Եզն., 117/: ...արդ զտարերս աստուա՞ծս խոստովանիք /Եղ., 110/: Եւ արդ ո՞չ արդեօք առաւել աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտութեանս /ՄԽՊՀ, 85/: Մի՞թէ հրէից միայն Աստուած իցէ եւ հեթանոսաց ոչ /ն. տ., 169/ և այլն:

Ընդ որում, հարցում արտահայտող միավորն առաջադասվելու ընդգծված միտում ունի, իսկ քանի որ այդ դերով կարող է հանդես գալ, ինչպես ասվեց, նախադասություն կազմող բառերից յուրաքանչյուրը, բնականաբար հարցական նախադասություններում շարադասական բաղադրիչների փոխադասավորությունը զգալի չափով կախված է հարցում արտահայտող բառի ինչպես դիրքից, այնպես էլ նախադասության մեջ նրա շարահյուսական գործառնությունից: Այսպես, եթե ստորոգյալի լրացումներից մեկն հարցական հնչերանգի կրողն է և այդ պատճառով տեղափոխվել է նախադասության սկիզբը, ապա ստորոգյալն իր միջուկի ամբողջականության պահպանման թելադրանքով սովորաբար հարում է նրան, ինչը կարող է առաջ բերել նախադասության գլխավոր անդամների շարադասության սովորական կարգի {SP} շրջում: Հմնտ. «Արծուի վերանայ քով հրամանաւ» և «Զո՛ւլ հրամանաւ վերանայ արծուի» կամ «Որդիքն Իսրայիլի առ Տէր աղաղակեցին» և «Առ Տէ՛ր աղաղակեցին որդիքն Իսրայիլի»: Այդպես էլ՝ հարցում արտահայտող առաջադաս ստորոգյալը ենթակայից սովորաբար ընդմիջարկվում է իր միջուկի բաղադրիչներով, ինչպես օրինակ՝ Գուցէ շոշափիցէ՞ զիս հայր իմ /Ծնունդ., ԻԷ, 12/: Լի՞նիցի՞ր ինձ որդի Որմիզդ /Եզն., 92/ և այլն:

Մեկ այլ իրողության մասին ևս. Ինչպես հրամայական, այնպես էլ հարցական նախադասություններում հնչերանգային բարձրակետը սովորաբար մեկն է, այն լինում է հրաման կամ հարցում արտահայտող բաղադրիչի վրա: Եվ միայն այն դեպքերում, երբ հրամայական կառույցի մեջ հրամայական բայից զատ առկա է նաև ենթական անվանող տրամաբանորեն ընդգծուն կոչականը (երկրորդ դեմքի դերանուն ենթակայի հետ կամ առանց նրա), նախադասության մեջ առաջանում են զույգ հնչերանգային բարձրակետեր («Այլ դու, որդեա՛կ իմ, զօրացի՛ր շնորհօք»: «Փրկեա՛ զիս ի թշնամեաց իմոց, Աստուա՛ծ»: «Երթա՛յք յինձն, անիծեա՛լք ի հորն յախտեմական»): Հարցական նախադասություններում միաժամանակ կարող են հանդես գալ հարցում արտահայտող մեկից ավելի բաղադրիչներ՝ պայմանավորելով երկու և ավելի արտասանական բարձրակետերի միաժամանակյա առկայությունը խնդրո առարկա կառույցներում:

Օրինակներ՝ Որպիսի՞ս համարձակութեամբ և ո՞յր հրամանաւ իշխեցէք գործել զայդպիսի մահապարտութեան գործ/ԴՓՊՀ, 78/: Ո՞յր աստուած ո՞յր աստուծոյ արարածոց խնամակալ լինէր /Եզն., 214/: Իսկ այդպիսի վաճառաց ո՞յր ուրուք զի՞նչ զին բախցէ /Ազաթ., 14/: Զի՞ ելիք յանապատն տեսանել՝ զեղե՞զն շարժուն ի հողմոյ /Դուկ., Է, 24/ և այլն:

Համամիտ լինելով այն մտքին, որ հարցական նախադասությունների շարադասությունն էականորեն տարբերվում է պատմողական նախադասությունների շարադասությունից, քանի որ կառուցվում է ըստ հարցում արտահայտող բառի,³ տարբերակում և առանձին - առանձին ենք ներկայացնում հարցական բառով և առանց հարցական բառի նախադասությունները՝ նկատի ունենալով, որ դրանք դրսևորում են շարադասական նկատելի յուրահատկություններ:

³ Վ. Առաքելյան, Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, Եր., 1975, էջ 91-92:

1. Գրաբարի ամենագործուն հարցական բառերն են՝ *զիա՞րդ, ընդէ՞ր, զի՞, արդեօ՞ք, իցէ՞, իցէ՞ արդեօք, ո՞վ, ո՞վ որ, ո՞, զի՞նչ, որպէ՞ս, ի՞բր, որքա՞ն, ու՞ր, ուստի՞* և այլն: Ի դեպ, շարադասության տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի հարցական բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը: Դերանուն կամ մակբայ հարցական բառերն իրենց խոսքիմասային իմաստների շնորհիվ նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ ամենատարբեր շարահյուսական պաշտոններով (ենթակա, ստորոգելի, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիր, պարագա և այլն): Հետևաբար, փոքրաքանակ բացառություններով հանդերձ, գրեթե միշտ դրվելով հարցական նախադասությունների սկզբում, դրանք՝ իբրև որոշիչներ, սովորաբար դեպի իրենց են ձգում որոշյալներին (*Ձի՞նչ ինչ վնաս* գործեալ է իմ /Եղ.,166/: Տէր, *զի՞նչ հրաման* տացես ծառայի քում /Յեսու,Ե,15/, իբրև հատկացուցիչներ՝ իրենց հատկացյալներին (*Ո՞ր դուստր* ես դու /Ծննդ.,ԻԴ,47/: *Ո՞ր աստուած ո՞ր աստուծոյ* արարածոց խնամակալ լինէր/Եզն.,214/), իբրև խընդիրներ կամ պարագաներ՝ իրենց լրացյալներին (*Ընդէ՞ր ենոյծ* գնոսա ի կոխս ընդ միմեանս /Եզն.,62/: Եւ *ուստի՞ տացէ* քաջն Արտաշէս.../ՄԽԳԷ, Բ, Ժ/: *Ձի՞նչ հատուցուք* մեք աստուածոցն փոխանակ այս մեծի յաղթութեանս/Եղ.,36/), իբրև ենթականեր՝ իրենց ստորոգյալներին (*Ո՞վ է Աստուած* յերկինս կամ յերկրի /Բ.Օրէն.,Գ,24/: *Ո՞ ծնաւ* զշիթս անձրևի /Եզն.,172/) և այլն: Իսկ այս հանգամանքը, համոզված կարելի է պնդել, քիչ կարևորություն չի ներկայացնում նման նախադասությունների ամբողջական շարադասական պատկերի ձևավորման առումով:

1.1 Կան հարցական բառեր, որոնք նախադասության անդամ չեն, որովհետև վերաբերականներ են կամ շաղկապներ, այսինքն բուն հարցական բառեր են: Դասական գրաբարում վկայված են բուն հարցական բառով նախադասությունների մի քանի շարադասական մասնակադասարներ: Նախ նշենք, որ բուն հարցական բառը գերազանցապես դրվում է նախադասության սկզբում: Այն տավադությունը, թե սովորաբար նրան հաջորդում է ստորոգյալը,⁴ կարծում ենք՝ թվացյալ է և ստեղծվել է առավելապես զեղչված ենթակայով երկկազմ և բայական անդամ միակազմ կառույցների հիման վրա: Մինչդեռ բուն հարցական բառով երկկազմ լրիվ նախադասություններում, որոնք բավականին շատ են գրաբարում, մեր մանրագինն դիտարկումներով՝ ամենահաճախադեպ հանդիպող շարադասական մասնակադասարի մեջ հարցական բառին անմիջապես հաջորդողը ենթական է, ապա նոր միայն ստորոգյալն իր լրացումներով, եթե այդպիսիք առկա են նախադասության մեջ ({Հարց. բառ→S→P→ՕկամA}):

Օրինակներ՝ *Ո՞չ ապաքէն* ինքն տեսցէ զճանապարհս իմ /Յօր.,ԼԱ,4/: *Ո՞չ ապաքէն* արհավիրք նորա զարհուրեցուցանեն զձեզ /ն. տ.,ԺԳ,11/: *Ո՞չ անհաւաղիկ* երկիրը ամենայն առաջի քո է /Ծննդ.,ԺԳ,9/: *Ո՞չ ապաքէն* նա ասաց ցիս /ն.տ.,Ի,5/: *Մի՞թէ* ես յղացայ զամենայն ժողովուրդս զայս /Թուոց,ԺԱ,12/: *Մի՞թէ* դարձեալ որդիք իցեն յորովայնի իմում /Հռութ.,Ա,11/: *Մի՞թէ* օրէնքն մեր դատեն զմարդ /Յօհ.,Է,53/: *Ո՞չ ապաքէն* ոգի առաւել է քան զկերակուր /Մատթ.,Ձ,25/: *Մի՞թէ* նա ոք իցէ շահապետ գերեզմանաց /Ազաթ.,42/ և այլն:

Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ վերոհիշյալ շարադասական մասնակադասարում ենթական իրեն հարադրվող *և, նաև, իսկ* և այլ բառերի օգնությամբ տրամաբանորեն ընդգծված վիճակում է, ինչպես՝ *Մի՞թէ և դուք* կամիք աշակերտիլ մնա /Յօհ.,Թ,27/, *Մի՞թէ և մեք* կոյրք իցենք /ն.տ.,41/, *Ո՞չ ես իսկ* տեսի զքեզ ի պարտիզի անդ ընդ մնա /ն.տ.,ԺԸ,26/: *Ո՞չ ապաքէն և մաքսատորք* զնոյն գործեն /Մատթ.,Ե,46/ և այլն:

1.2 Թեև համեմատաբար սակավ, սակայն հանդիպում է նաև այն շարադասական մասնակադասարը, ({Հարց. բառ→S→ՕկամA→P}), որում ստորոգյալը ընդմիջարկված է ենթակայից իր լրացումներով և եզրափակում է նախադասությունը, ինչի շնորհիվ նկատելի տրամաբանական ընդգծվածություն են ստանում նախադաս խընդիրները կամ պարագաները ի հաշիվ նախադասությունը եզրափակող ստորոգյալի (*Ձիա՞րդ* թերակատար զխորհուրդն հայրենի *իմացաւ* /Եզն.,108/: *Ո՞չ ապաքէն* հինգ ձագը երկուց դանգաց *վաճառին* /Լուկ.,ԺԲ,6/: Սա առավել նկատելի է մանավանդ ենթականի զեղչման դեպքում (*Ընդէ՞ր* ի գործելեաց չարեացն վրէժս *պահանջէ* /Եզն.,30/: *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զօտարոտիս *համարեալ ենք* /Ծննդ.,ԼԱ,15/ և այլն):

⁴ Վ. Առաքելյան, *նշվ. աշխ., էջ 92:*

Մեր հին գրականության մեջ նախադասության ամենավերջում ընկած ստորոգյալը՝ իբրև խոսքին վայելչություն հաղորդող շարադասական հնար, ոճական ինքնատիպ միջոց, որին պարտավոր էին տիրապետել քերթության արվեստին քաջատեղյակները, հիմնականում գալիս է թարգմանական գործերից, թեև վկայված է նաև ինքնուրույն երկերում (Եզնիկ, Բուզանդ) և հատկապես Խորենացու մոտ։ Ընկնելով նախադասության վերջը՝ ստորոգյալը մի տեսակ դուրս է մնում ուշադրությունից։

Օրինակներ՝ *Չի՞ արդեօք* և մեղադրություն մեր այնպիսեացն *ի ճահ պատահիցէ* /ՄԽՊՀ, Ա, գ/։ *Մի՞թե* պատճառ չարեաց զՏերն *պարտ իցէ իմանալ* /Եզն., 38/։ *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զօտարոտիս համարեալ եմք նմա /Ծննդ., ԼԱ, 15/։ *Ո՞չ ապաքէն* ի վերայ աշտանակի *դնիցի* /Մարկ., Դ, 21/։ *Ո՞չ ապաքէն* երկոքին ի խորխորատ *անկանիցին* /Դուկ., 2, 39/։

1.3 Երբ բուն հարցական բառին հաջորդողը ստորոգյալն է, այդպիսի հարցական նախադասությունների համար հիմնականն այն շարադասական մասնակաղապարն է, որում ստորոգյալի շուրջն իր միջուկի բաղադրիչներն են՝ նախադաս կամ հետադաս, և հետո միայն ենթական, որն հաճախ եզրափակում է նախադասությունը՝ մնալով տրամաբանորեն աննկատելի (Հարց. բառ→ՕկամԱ→Ք→ՕկամԱ→Տ)։

Օրինակներ՝ *Մի՞թե* ի Գաղիլեէ գալոց իցէ Քրիստոս /Յօհ., Է, 41/։ *Մի՞թե* առ տերն քո և առ քեզ *առաքեաց* զիս տերն իմ /Դ.Թագ., ԺԸ, 27/։ *Մի՞թե* փրկեցին զմսաաստուածք ազգաց /ն.տ., ԺԺ, 12/։ *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զփորձութիւն են վարք մարդոյ ի վերայ երկրի /Յօր., Գ, 1/։ *Մի՞թե* տկարանայցէ առ յԱստծոյ *բան* /Ծննդ., ԺԷ, 14/։ *Մի՞թե* ընդ Մովսիսի միայն խօսեցաւ *տէր* /Թիւք., ԺԲ, 2/։ *Մի՞թե* յալիտենից մերժեսցէ զիս *Տէր* /Սաղմ., ԶԶ, 8/։ *Ո՞չ ապաքէն* ի սրտմտութեան նորա արգելաւ *արեգակն* /Էկղ., ԽԶ, 5/։ *Ո՞չ* ինև լի են *երկինք և երկիր* /Ագաթ., 281/ և այլն։

1.4 Եվ համեմատաբար քիչ են հանդիպում այնպիսի նախադասությունների այն շարադասական տարբերակները, որոնցում ենթական անմիջապես հաջորդում է ստորոգյալին՝ ընկնելով նրա միջուկի մեջ (Հարց. բառ→Ք→Տ→ՕկամԱ)։ ինչպես օրինակ՝ *Մի՞թե* պահապան իցեմ *ես* եղբորն իմոյ /Ծննդ., Դ, 9/։ *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զփորձութիւն են *վարք մարդոյ* ի վերայ երկրի /ն.տ., Է, 1/։ *Մի՞թե* կարիցէ *կոյր* կուրի առաջնորդել /Դուկ., 2, 39/։ *Մի՞թե* վերանայցէ *փայտատ* առանց փայտահատի /Եսայի., Ժ, 16/։ *Մի՞թե* հանիցէ *ոք* զկողոպտած սկայի /ն.տ., ԽԹ, 24/ և այլն։

1.5 Իսկ ենթակայի զեղչման դեպքերում բուն հարցական բառով նախադասությունները գրեթե հավասարաչափ դրսևորվում են «Հարց. բառ→ստորոգյալ→խնդիր կամ պարագա» (Հարց. բառ→Ք→ՕկամԱ) մասնակաղապարով (ինչպես՝ *Մի՞թե սպանանել կամիցիս զիս* /Գործք., Է, 28/) կամ «Հարց. բառ→խնդիր կամ պարագա→ստորոգյալ» (Հարց. բառ→ՕկամԱ→Ք) մասնակաղապարով, որում ստորոգյալին նախորդող խնդիրը կամ պարագան տրամաբանորեն ընդգծված են, մանավանդ նախադասությունը եզրափակող նույնատիպ այլ լրացումների առկայության դեպքում։

Օրինակներ՝ *Ո՞չ ապաքէն ի վերայ աշտանակի դնիցի* /Մարկ., Դ, 21/։ *Ո՞չ ապաքէն և ընդ մեզ* խօսեցաւ /Թիւք., ԺԲ, 2/։ *Մի՞թե* զայն *ես* կարիցեմ ասել /Եզն., 161/։ *Մի՞թե ի սփիւռս հեթանոսաց* երթայցէ /Յօհ., Է, 35/։ Եւ արդ *ո՞չ արդեօք առաւել աստանօր* զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտութեանս /ՄԽՊՀ, Բ, իա/ և այլն։

1.6 Եվ վերջապես, բուն հարցական բառով նախադասությունների՝ դասական գրաբարում վկայված մեկ այլ շարադասական մասնակաղապարի մասին. նկատի ունենք այն թերի նախադասությունները, որոնց մեջ ենթակայից բացի զեղչված է նաև ստորոգյալը, իսկ նրա միջուկի խնդիր կամ պարագա լրացումներն առկա են։ Այսպիսի կառույցներն ունեն շարադասական բաղադրիչների բացարձակ կայուն և անխախտ հաջորդականություն՝ «Հարց. բառ→խնդիր կամ պարագա» (Հարց. բառ→ՕկամԱ)։ Օրինակ՝ *Ո՞չ ապաքէն* (դնիցին) վասն կարճելոյ չարեացն /Եզն., 59/։

1.7 Եզակի են նաև այն դեպքերը, երբ բուն հարցական բառը ոչ թե գլխավորում է նախադասությունը, այլ գտնվում է նրա միջմասնատմ։ Կարելի է կարծել, որ պատճառը մեկ այլ շարադասական բաղադրիչը տրամաբանորեն շեշտելու նպատակով նախադասության սկիզբ տանելն է, ինչպես՝ Եւ ինչք նոցա եւ անասունք նոցա եւ չորքոտանիք նոցա *ո՞չ ապաքէն* մեր լինիցի /Ծննդ., ԼԴ, 23/։ Իսկ փողն *մի՞թե* եղջիւր ինչ գոչիցէ /Ագաթ., 406/ և այլն։

1.8 Մեր հաշվումներով՝ բուն հարցական բառով նախադասություններին գրաբարում քանակապես գրեթե տասն անգամ գերազանցում են այն հարցական նախադասությունները, որոնցում հարցում արտահայտող բաղադրիչի դերում հանդես են գալիս հարցական դերանուններ կամ մակբայներ: Վերջիններս, ի տարբերություն բուն հարցական բառերի, ոչ միայն նախադասության անդամ հանդիսացող շարադասական բաղադրիչներ են, այլև, որ քննվող հարցի տեսակետից էական նշանակություն ունի, առաջադասվելու ընդգծված միտումով հանդերձ՝ համեմատաբար ավելի շարժունակ են: Դասական գրաբարում բազմաթիվ են այն նախադասությունները, որոնցում հարցական դերանունները կամ մակբայները հանդես են գալիս կառույցի միջնամասում կամ նույնիսկ վերջում. ինչպես օրինակ՝ Այլ դու, ո՛վ մեծդ ի գիտութեանն Աստուծոյ, *առ իմ՝* արդեօք հրամայեսցես /Եղ., 8/: Չայլ արարածոցն *ընդէ՞ր* մաղթ գերկրպագութիւն հեթանոսութեան /Եզն., 88/: Եւ ատամունքն հնդիկին *ուստի՞* իցեն այնչափ սպիտակ /Ն.տ., 126 /: Եւ գխորհուրդս քո *ո՞վ* գիտեաց /Իմաստ., 15/: Եւ զօրութիւն բանից քոց *ո՞* հանդարտեսցէ /Յօբ., 2/: Իսկ սա *ո՞վ իցէ* /Դուկ., 10, 9/ և այլն:

Մի կողմից սա, մյուս կողմից էլ՝ նախադասության ամենատարբեր անդամների շարահյուսական դերով այդ բառերի գործածվելը մեծ կառույցներում բաղադրիչների փոխդասավորության տարբերակային բազմազանության հիմնական պատճառն են:

1.9 Հարցական դերանվամբ արտահայտված ենթական գրաբարում սովորաբար նախադասության սկզբում է: Այսպիսի նախադասությունները գերազանցապես հանդես են գալիս «Ենթակա→ստորոգյալ» ($\{S \rightarrow P\}$) կամ ավելի ծավալուն «Ենթակա→ստորոգյալ→խնդիր կամ պարագա» ($\{S \rightarrow P \rightarrow \text{Օկամ A}\}$) շարադասական մասնակառույցներով:

Օրինակներ՝

Ո՞ր նեղեաց պնդեաց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան /Եղ., 166/: *Ո՞* ծնաւ զշիքս անձրևի /Եզն., 172/: *Ո՞* եհան զայսպիսի երկրական անուանս՝ զգիշակերս գխտակերս յերկինս /Ն.տ., 126/: *Ո՞վ* իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից լերանց և դաշտաց և մայրեաց /Եղ., 46/: *Ո՞վ* կշտամբեսցէ զքեզ յազգացն կորուսելոց /Իմաստ., 12/: *Ո՞վ* ետ քեզ զիշխանութիւնդ այդ /Մարկ., 15, 28/: *Ո՞վ որ* ի ձեռք կամիցի շինել աշտարակ /Դուկ., 10, 28/: *Ո՞* կարէ բիծ դնել ընտրելոց Աստուծոյ /Կոր., 30/:

Երբեմն այսպիսի շարադասությամբ հարցական նախադասությունները անմիջապես հաջորդում են իրար՝ կազմելով ընդարձակ հարակրկնական շարքեր, խոսքին տալով հուզարտահայտչական մեծ լիցք, այն դարձնելով ավելի ազդեցիկ: Մառնական հնարանք է, որ բնորոշ է մասնավորապես ճարտասանական հարցական նախադասություններին, որտեղ հարցին կամ պատասխան չի ակնկալվում, կամ էլ հարցնողն ինքը մասնավորապես հանդիմանում է. ինչպես՝ Ո՞վ այսուհետեւ զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՞վ ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն...., ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւն ընդդէմ առողջ վարդապետութեան, ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ, ո՞վ մեզ յայտոսիկ ճառակցէ /ՄԽԳՀ, Ողբ/ և այլն:

1.10 Հաճախ ոչ թե ենթական, այլ նրա որոշիչ կամ հատկացուցիչ լրացումն է արտահայտված լինում որևէ հարցական դերանվամբ. *Ո՞ր թագաւոր* երթեալ տայցէ պատերազմ ընդ այլում թագաւորի /Դուկ., 10, 31/: *Չի՞նչ գոյացութիւն* երկի մահու ի միջի /Եղ., 66/: *Ո՞ր մարդ* է յերկրի, եթէ կարող է ընդդէմ դառնալ քում հրամանիդ /Ն.տ., 84/: *Չի՞նչ որոշմունք* իցեն միոյ միոյ ի նոցանէ /Ազաթ., 268/:

Երբեմն էլ այս մասնակառույցներում կա մասնական նախադասվող կոչական բաղադրիչ, որի առկայությամբ շարադասական բաղադրիչների հաջորդականության վերոհիշյալ կարգը, գրեթե առանց բացառության, անփոփոխ է. ինչպես՝ *Այդ որ ո՞ր* կացոյց զիս դատաւոր կամ բաժանարար ի վերայ ձեր /Դուկ., 10, 14/: *Ծնունդք ի՞ժից՝ ո՞* եցոյց ձեզ փախչիլ ի բարկութենէ որ գալոց է /Մատթ., 9, 7/: *Տէ՛ր՝ ո՞* կայցէ ի խորանի քում /Սաղմ., 13, 1/: *Տէ՛ր, ո՞* հաւատաց լոյ մերում /Եսայի, 69, 1/:

1.11 Համեմատաբար սակավաթիվ են այն նախադասությունները, որտեղ հարցական դերանուն ենթակային անմիջապես հաջորդում է որևէ խնդիր կամ պարագա՝ ընդմիջարկելով գլխավոր անդամների կից շարադասությունը ($\{S \rightarrow \text{Օկամ A} \rightarrow P\}$) շարադասական մասնակառույցաբար, ինչպես՝ Ո՞վ *առաւել* սիրեսցէ զնա /Դուկ., 10, 42/: Ո՞վ *որ առաջի նորա այնպէս* ընդդիմացաւ /Էկղ., 10, 48/:

1.12 Եթե այսպիսի դիրքը ստորոգյալի լրացմանը որոշակի շեշտվածություն է հաղորդում, ապա ($\{OկամA \rightarrow S \rightarrow P\}$) շարադասական մասնակաղապարում, որտեղ լրացումը նախադասության սկզբում է՝ նույնիսկ հարցական դերանուն ենթակայից առաջ, այն իսկապես տրամաբանական շեշտի կրողն է. *Եւ զօրութիւն քանից քոց ո՞ հանդարտեսցէ /Յօր, Գ, 2/*: Իսկ արդ եթէ յանիրաւ մամօնային չեղէք հաւատարիմք, *զճմարիտն ձեզ ո՞ հաւատասցէ*: Եւ եթէ յօտարին չեղէք հաւատարիմք, *զճերմ ո՞ տայցէ ձեզ /Դուկ., ԺԶ, 11-12/*:

Ի դեպ, «Խնդիր→հարց. դերանուն ենթակա→ստորոգյալ» մասնակաղապարը դասական հայերենում երբեմն կարող է գործածվել ոճաարտահայտչական նկատելի գունավորմամբ, երբ բարդ կառույցի մեջ հանդես է գալիս խոսքը միօրինակությունից ազատող դերով՝ բարդության առաջին եզրում առկա «Հարց. դերանուն ենթակա→ստորոգյալ→խնդիր» շարադասական մասնակաղապարի հետ ձևավորելով շարադասական պեսայիություն, ինչի շնորհիվ բարդության սկիզբն ու վերջը հավասարակշռվում են հարցական հնչերանգի ուժով. ինչպես՝ Ո՞ ծնաւ զշիքս անձրևի, *զեղեամն յերկինս ո՞ ծնաւ* /Եզն., 172/:

1.13 Դասական հայերենի երկկազմ հարցական նախադասությունները սովորաբար արտահայտվում են «Բաղադրյալ ստորոգյալ→ենթակա» ($\{P \rightarrow S\}$) շարադասական մասնակաղապարով, եթե հարցական դերանունը կամ մակբայը հանդես է գալիս ստորոգելիի դերում:

Օրինակներ՝ *Առ ի՞նչ է քո մեծ տրտմութիւնդ* /Եղ., 84/։ *Ո՞ այն որ իցէ* հատուցանող վաստակոցն քոց /Ազաթ., 61/։ *Ձի՞նչ են* այս եօթն որոջք ոչխարացդ /Ծննդ., ԻԱ, 29/։ *Առ իմէ՞ իցեն* այն անդրանկութիւնք /ն.տ., ԻԵ, 32/։ *Ո՞ր են* հաւատք ձեր /Դուկ., Ը, 25/։ Ո՞վ են լերինքն այնոքիկ /Բուգ., 175/։ *Ու՞ն է* վայ, *ու՞ն են* խռովութիւնք, *ո՞ւն* դատաստանք, *ո՞ւն* դժնդակութիւնք, *ո՞ւն* վերք տարապարտուց, և *ո՞ր են* կապուտակ անկողինք /Առակ., ԺԳ, 29/։ Եւ *ո՞ր իցեն* արդեօք անպակաս ուրախութիւնքն /Ազաթ., 62/:

Ի դեպ, այս մասնակաղապարում հաճախ առկա է նաև կոչական, որը որպես կանոն, կա՛ն նախադասության սկզբում է (*Եղբար՝ք, ուստի՞* էք դուք /Ծննդ., ԻԹ, 4/), կա՛ն վերջում (Ո՞ր է յաղթութիւն քո, *մահ, կամ ո՞ր են* խայթոցք քո, *դժոխք* /Ազաթ., 594/։ Ո՞վ ես դու, *որդեա՛կ* /ն.տ., ԻԵ, 19/), բայց ոչ գլխավոր անդամների միջև։ Նույնը չի կարելի ասել, երբ ենթական գեղչված է. այս դեպքում կոչականը գերազանցապես եզրափակում է նախադասությունը. ինչպես՝ Ո՞ր ես, Ադա՛ն /Եզն., 60/։ *Ձի՞* է, *որդեա՛կ* /Ծննդ., ԻԲ, 7/ և այլն:

Հակառակը, երբ գլխավոր անդամների հաջորդականության վերոհիշյալ կարգը շրջված է ($\{S \rightarrow P\}$), դիտվում է սակավադեպ. ինչպես՝ Իսկ սա *ո՞վ իցէ* /Դուկ., Թ, 9/։ Չարիքս *ուստի՞ իցեն* /Եզն., 27/։ Ընդ որում, այս երկու մասնակաղապարները երբեմն միևնույն պարբերության մեջ ուղղակի հերթագայում են իրար՝ պատումն ազատելով շարադրանքի միապաղատությունից (տե՛ս Ծօհ., Ա, 20-22 և այլն)։ Հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ ենթական ընկած է բաղադրյալ ստորոգյալի երկու բաղադրիչների արանքում. *Ձի՞նչ այն քանք իցեն* /Բուգ., 173/։ Ո՞ր *աներկիւղութիւն* քաջ հովուի է /ԳՓՊՀ, 199/։ Իցէ՞ որ ի ժամանակս մնանող մարգարէին Երեմիայի /ն.տ., 200/:

1.14 Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ հարցական դերանունները կամ մակբայները նախադասության մեջ հանդես են գալիս ստորոգյալի միջուկի խնդիր կամ պարագա լրացումների շարահյուսական գործառնությով։ Թվում է՝ նման խոսքիմասային արտահայտությունը, ինչպես նախորդ դեպքերում, այստեղ էլ նախադասության մեջ պիտի ապահովեր բայական անդամի լրացման գերազանցապես սկզբնային դիրք։ Թերևս իրոք այդպես է բայական միակազմ և գեղչված ենթակայով երկկազմ նախադասություններում, որտեղ «Խնդիր/պարագա→ստորոգյալ» ($\{OկամA \rightarrow P\}$) շարադասական մասնակաղապարը գրեթե բացարձակ դրսևորում ունի. ինչպես՝ *Ձի՞ գործես*: *Յո՞ երթաս*: Շատ ավելի հաճախադեպ են այս կաղապարի ծավալուն տարբերակները՝ ստորոգյալի նախադաս և հետադաս այլ լրացումներով:

Օրինակներ՝ *Ձիա՞րդ* գնա մենգութեամբ կալեալ *սպանանիցեն* /Մարկ., ԺԴ, 1/։ *Ձի՞* տեսանես զշիւղ յական եղբոր քո /Դուկ., 2, 41/։ Ե՞րբ ի քնոյ զարթիցես /Առակ., 2, 9/։ Ե՞րբ *ուսանիցիք* զբազմութիւն անուանս աստուածոցն մոցա /Եղ., 112/։ *Ձի՞նչ ասացից* ցնոսա /Ելից, Դ, 1/։ Ընդէ՞ր *հարկանես* զընկերդ /ն.տ., 13/։ Ընդէ՞ր *ենոյծ* զնոսա ի կռիւս

ընդ միմեանս /Եզն.,62/: *Ընդէ՞ր* և յանձանց իսկ *ոչ ընտրէք* զարժանն /Դուկ.,ԺԲ,51/: *Ո՞ւմ մմանեցուցուք* զարքայութիւն Աստուծոյ, կամ *որո՞վ առակաւ առակեցուք* զնա /Մարկ.,Դ,30/: Եւ արդ *զո՞ր հիկո* առ ձեռն *դնիցեն* Աստուծոյ /Եզն.,22/: *Ձիա՞րդ իշխես* պաշտել զԱստուածն այն /Ագաթ.,38/:

1.15 Ի դեպ, նկատելի է, որ այսպիսի երկկազմ հարցական նախադասություններում ենթակայի գեղջման դեպքում համարյա կրկնակի չափով մեծանում է ենթական անվանող կոչականի գործածության հաճախականությունը: Ընդ որում, վերջինս, մեր հաշվումներով, գրեթե հավասարաչափ հանդես է գալիս ինչպես նախադասության սկզբում՝ հարցական հնչերանգը կրող բայական լրացումից առաջ (*Տէ՛ր, յո՞վ երթաս* /Յով.,ԺԳ,36/: *Ո՞վ ազգ անհաւատ և թիւր, մինչև ցե՞րք* անսայցեմ ձեզ /Մատթ.,ԺԷ,16/: *Արք իսրաէլացիք՝ զի՞* զարմացեալ էք ի վերայ այսորիկ /Գործք.,Բ,12/: *Այր դու, զի՞* կաս զարմացեալ /Ագաթ.,741/, այնպես էլ նրանից անմիջապէս հետո (*Մինչև ցե՞րք, Տէ՛ր, մոռանաս զիս իսպառ* /Սաղմ.,ԺԲ,2/: *Ընդէ՞ր, արքա՛յ*, ցայդ վայր միայն ետուր ընթեռնուլ /Եղ.,26/:), իսկ համեմատաբար սակավ դեպքերում՝ նաև ստորոգյալից հետո (*Ընդէ՞ր հատուցանիցես ինձ, արքա՛յ*, զհատուցումնդ զայդ /Բ.Թագ.,ԺԹ,36/) կամ նույնիսկ նախադասության վերջում. ինչպէս՝ *Մինչև յե՞րք* անկեալ կաս, *ո՞վ վատ* /Առակ.,Զ,9/: *Ընդէ՞ր* եղեր ինձ թշնամի, *Արշակ արքայ Հայոց* /Բուգ.,217/:

1.16 Ակնհայտորեն եզակի են այն դեպքերը, երբ գեղջված ենթակայով երկկազմ հարցական նախադասություններում հարցական դերանուններով կամ մակբայներով արտահայտված բայական լրացումը թողնում է իր սկզբնային դիրքը՝ հայտնվելով նախադասության միջնամասում: Դա տեղի է ունենում տրամաբանական շեշտն իր վրա կրող բայական մեկ այլ լրացման՝ նախադասության սկիզբ տեղաշարժվելու պատճառով. օրինակ՝ *Յայլս արարածոցն ընդէ՞ր* մաղթե՛ գերկրպագութիւն հեթանոսութեան /Եզն.,88/: Վասն այլոցն զի՞ հոգայք /Դուկ.,ԺԲ,26/: *Իսկ զժամանակս զայս զիա՞րդ* ոչ փորձէք /ն.տ.,56/: *Մեօքակերպ զԱստուած ի՞նչ* քարոզեսցուք յօղապատ անդամովքս զանգեալ ի հողոյ /Ագաթ.,367/:

1.17 Եթե գեղջված ենթակայով երկկազմ հարցական նախադասություններում «Հարց. դերանվամբ խնդիր/պարագա→ստորոգյալ» ({ՕկամA→P}) հաջորդականությունը գրեթե բացարձակ դրսևորում ունի, ապա երկկազմ լրիվ նախադասությունների մի զգալի մասում (մոտ 35%) այդպիսի բայական լրացումը միջադաս է՝ դրված հիմնականում սկզբնային ենթակայի և ստորոգյալի արանքում: Նմանատիպ նախադասություններն ունեն «Ենթակա→հարց. դերանվամբ խնդիր կամ պարագա→ստորոգյալ» ({S→ՕկամA→P}) շարադասական մասնակադասարը:

Օրինակներ՝ *Դու ուստի՞* գաս /Յօք.,Բ,2/: Եւ քազուկ Տէառն *ո՞ւմ* հայտնեցաւ /Եսայի.,ԾԳ,1/: Որդիքն ձեր *ի՞նչ* հանիցեն /Դուկ.,ԺԱ,19/: Այլ դու, ո՞վ մեծոյ ի գիտութեան Աստուծոյ, *առ ի՞նչ արդեօք* երամայեսցես/Եղ.,8/: Ինքն *յո՞ւմ* արթեր ամփոփել /Եզն.,20/: Հազար ամն *ուստի՞* երևեր /ն.տ.,96/ և այլն:

Ավելի հաճախ այս մասնակադասարը կարող է ընդարձակվել ստորոգյալի այլ լրացումներով ևս, որոնք սովորաբար եզրափակում են կառույցը. ինչպէս՝ *Դուք ընդէ՞ր անցանէք զպատուիրանսան Աստուծոյ՝ վասն ձերոյ աւանդութեան* /Մատթ.,ԺԵ,3/: Եւ արդ դուք զի՞ լռեալ կայիք *ի դարձուցանելոյ զարքայ* /Բ.Թագ.,ԺԹ,10/: Դուք լուսազգեստք ընդէ՞ր յուղարկեցայք *ընդ մոսա ի մոյն խաւար* /Եղ.,110/: Փառքն յունեքէ՞ յաջողեալ էին *մմա* /Եզն.,96/:

Սակավ դեպքերում դրանք կարող են ընդգծման նպատակով առաջադասվել ստորոգյալին (Դուք զիա՞րդ *զկնի կուրացն* կուրացարուք /Եղ.,110/: Ջրուանն *զկարիճն Արհմն* զիա՞րդ ծնանէր /Եզն.,98/: Նա զիա՞րդ *յառաջ քան զծնանելն* դներ մմա անուն Որմիզդ /ն.տ.,/: Ես *աւերակացս* ո՞ւմ թագաւորեմ /ՄԽՊՀ,Բ,կա/) կամ, նույնիսկ առաջ անցնելով ենթակայից, դրվել նախադասության սկզբում (*Յերեսաց քոց* ես յո՞ փախեայց /Յօհ.,ԺԳ,36/):

1.18 Այնուհանդերձ դասական հայերենի երկկազմ լրիվ հարցական նախադասությունների գերակշիռ մասում հարցական դերանվամբ կամ մակբայով արտահայտված բայական լրացումը սկզբնային դիրք ունի: Այսպիսի նախադասությունները գլխավոր անդամների փոխդասավորության տեսակետից բաժանվում են գրեթե հավասարաքանակ երկու խմբերի:

Առաջինն այն շարադասական մասնակադասարն է, որում վերոհիշյալ բայական լրացմանը հաջորդում է ստորոգյալը, իսկ վերջինիս՝ ենթական: Ընդ որում, ենթական կարող է եզրափակել մախադասությունը. Կամ թե *քո՞վ հրամանաւ վերանայ արծուի* /Յօր.,ԼԹ,27/: Ընդէ՞ր բնաւ գտանին *ստացուածք անմտին* /Առակ,ԺԷ,16/: Ընդէ՞ր ընդ մաքսաւորս և ընդ մեղաւորս ուտէ *վարդապետն ձեր* /Մատթ.,Թ,11/: Ո՞ր դիտեաց *եղբորորդին քո* /Երգ.,Ե,17/: Ի՞նչ իցէ *գորութիւն նորա* /Դատ.,ԺԶ,5/: Վասն է՞ր կարմիր են *ձորձք քո* /Եսայի,ԿԳ,2/: Այնպիսի՞ աղոթօք արար գնա *Աստուած* /Եզն.,42/: Յո՞ր երթայցէ *դա* /Յօհ.,Է,35/: Ուստի՞ ծնանիցին *օղբ ամպածինք* /Ագաթ.,269/: Ձի՞նչ խնդրէ ի քէն *Տէր, ով մարդ* /ն.տ.,696/: Ձի՞նչ գործեսցուք *արք եղբարք* /Գործք,Բ,37/:

Այս շարադասական կադապրի ավելի ծավալուն տարբերակում ենթական նաև կարող է հայտնվել ստորոգյալի միջուկի ներսում՝ տրոհելով այդ միջուկի բաղադրիչների անմիջական կապը. ինչպես օրինակ՝ Որո՞վ իշխանութեամբ գործես *դու* զայդ /Դուկ.,Ի,2/: Որպէ՞ս մատնեցին գնա *քահանայապետքն և իշխանքն մեր* ի դատաստան մահու /ն.տ.,ԻԳ,20/: Եւ ուստի՞ տացէ *քաջն Արտաշէս* հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրոց ընդ քաջազգոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց /ՄԽԴԷ,Բ,Ժ/: Ձի՞նչ հատուցուք *մեք* աստուածոցն փոխանակ այս մեծի յաղթութեանս /Եղ.,36/: Ո՞ր գնաց *եղբորորդին քո գեղեցիկդ* ի կանայս /Երգ.,Ե,17/: Որո՞վ գորութեամբ կամ որո՞վ անուամբ արարիք *դուք* զայս /Գործք,Դ,7/: Յո՞րր որովայնէ ելանիցեն *գետք* աղբերօքն հանդերձ /Ագաթ.,269/ և այլն:

Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ խոսքի ոճավորման նպատակով, ինչպես վերևում ասվեց, հաջորդող մախադասությունը շարադասորեն ներկայացնում է մախորդի շրջված տարբերակը. ինչպես օրինակ՝ Յո՞ր երթայց ես յօգոյ քումմէ, *կամ յերեսաց քոց ես յո՞ փախեսայց* /Ագաթ.,281/:

Երկրորդն այն շարադասական մասնակադասարն է, որում հարցական դերանվամբ կամ մակբայով արտահայտված բայական լրացմանը հաջորդում է ենթական, իսկ վերջինիս՝ ստորոգյալը՝ մեմակ կամ իր խմբով. ինչպես օրինակ՝ Ձի՞ չերօղէս երկնչիւր ի Յօհաննէ /Մարկ.,Զ,20/: Ընդէ՞ր սա զմեղաւորս ընդունի /Դուկ.,ԺԵ,2/: Ընդէ՞ր դուք ընդ նոսա սոյրեցեալ տոչորեցայք /Եղ.,110/: Ուստի՞ օձն իմացաւ զհանգամանս չարին /Եզն.,38/: Ձիա՞րդ բարոյն արարած չարին արարածոց դայեակ մտեալ՝ սնուցիչ լինիցի /ն.տ.,52/: Կամ որպէ՞ս մարդ հողաբեր՝ օրինակաւ Արարչին յաշխարհ գայցէ /Ագաթ.,271/ և այլն:

Սակավ դեպքերում հարցական հնչերանգը կրող բայական լրացման և նրան հաջորդող ենթականի միջև կարող է ընկած լինել մի այլ խնդիր կամ պարագա լրացում. Եւ ընդէ՞ր *ըստ նոցա քանիցն* չարիքն ոչ լինէին աստուածք /Եզն.,26/: Ընդէ՞ր *ի հնդիկս* ոչ ոք երբեք սպիտակ ծնաւ /ն.տ.,52/ և այլն:

2. Մոտավոր հաշվումներով՝ դասական հայերենում տասը հարցական մախադասություններից միայն երկուսն են առանց հատուկ հարցական բառի: Ընդ որում, ինչպես տեսանք, շարադասության առումով հարցական բառերով մախադասությունները ներկայացնում էին միանգամայն տարբեր պատկերներ: Նախադասության անդամ չհանդիսացող հարցական բառը՝ իբրև հարցական հնչերանգի կրող, գերազանցապես զբաղեցնում էր մախադասության սկիզբը և համարյա որևէ նշանակություն չունէր կառույցում շարադասական բաղադրիչների հաջորդականության կարգի ձևավորման տեսակետից: Մինչդեռ դերանուններով կամ մակբայներով արտահայտված հարցական բառերը, որ առաջադասվելու մույն բացարձակ միտումը չունեն և համեմատաբար շարժունակ են, իբրև մախադասության անդամ շարադասական բաղադրիչներ, իրենց զբաղված դիրքով էապես պայմանավորում էին կառույցի համապատասխան շարադասությունը: Այս տեսակետից ակնհայտ ընդհանրություն կա սրանց և ընդհանուր առմամբ փոքրաթիվ այն հարցական մախադասությունների միջև, որոնցում համապատասխան հնչերանգը դրսևորվում է ոչ թե այդ նպատակին ծառայող հատուկ բառերով, այլ գոյականներով, ածականներով, թվականներով, բայերով և ոչ հարցական մակբայներով ու դերանուններով: Վերջիններս, մախադասության տարբեր անդամների դերում դառնալով հարցական հնչերանգի կրողներ, ամենևին էլ հակված չեն զբաղեցնելու միայն մախադասության սկիզբը, և, ինչպես վկայում են բազմաթիվ բնագրային օրինակները, ունեն կառույցի մեջ ազատ տեղաշարժման բավականին մեծ հնարավորություններ: Ա-

վելին, եթե հարցական դերանուններն ընդհանրապես չեն դրվում նախադասությունը եզրափակող դիրքում, ապա նույնը չի կարելի ասել հարցումն արտահայտող գոյականների, բայերի կամ նյութական իմաստի տեր այլ բառերի մասին. ինչպես օրինակ՝ *Գուցե եկեալ յանկարծակի՝ գտանիցէ զձեզ ի քո՜ւն /Մարկ., ԺԳ, 36/*: Տէ՛ր, զագգ մի զանգետ և զարդար *կորուսանիցե՞ս /Ծննդ., Ի, 4/* և այլն:

2.1 Առանց հատուկ հարցական բառի նախադասություններում յուրաքանչյուր անդամ կարող է կրել հարցական հնչերանգը, այնուհանդերձ այն, ուրեմն նաև տրամաբանական շեշտը, մեծամասամբ ստորոգյալի վրա է: Թեև քիչ, բայց հանդիպում են այդպիսի ստորոգյալի՝ նախադասությունը եզրափակող գործառնություններ՝ տրամաբանորեն չեզոք առաջադաս ենթակայով ($\{S \rightarrow P\}$ շարադասական մասնակադասաբար. *Եւ դու փրկիցի՞ս /Դ.Թագ., ԺԹ, 12/*, *Մերմն յառաջագոյն ցանիցի՞ /Եսայի, ԻԲ, 24/*) կամ ավելի ծավալուն ($\{S \rightarrow O \text{ կամ } A \rightarrow P\}$) մասնակադասաբար, որում տրամաբանորեն շեշտակիր ստորոգյալն ունի նաև խնդիր կամ պարագա լրացում. ինչպես օրինակ՝ *Բայց ինքն եթէ իցէ և եթէ չիցէ՝ զայն ո՞չ գիտէ /Եզն., 12/*, *Չարիքն....անձի՞նք ինչ իցեն /ն.տ., 24/*, *Ես զթագաւորդ ձեր ի խա՞չ հանիցեն /Յոհ., ԹԺ, 15/*:

2.2 Ավելի հաճախ այդպիսի ստորոգյալը նախադասության միջնամասում է: Այս դեպքում տրամաբանորեն անմշանակ են նախադասության ոչ միայն սկիզբը, այլև վերջը, որտեղ կարող են հայտնվել ինչպես ենթական, այնպես էլ ստորոգյալի որևէ լրացում ($\{S \rightarrow P \rightarrow O \text{ կամ } A\}$ և $\{O \text{ կամ } A \rightarrow P \rightarrow S\}$ մասնակադասաբարներ): Օրինակներ՝ *Դու զերիս ատուրս կանգնե՞ս սա /Յոհ., Բ, 20/*: *Դու հաւատա՞ս յՈրդի Աստուծոյ /ն.տ., Ը, 35/*: Վարդապետն ձեր ո՞չ տայ զերկդրամեանն /Մատթ., ԺԴ, 7/։ Իսկ որդի մարդոյ եկեալ *գտանիցէ՞* արդեօք հաւատս յերկրի /Լուկ., ԺԸ, 8/։ *Դու արդեօք ո՞չ յիշեսցես զչարիսն /Ագաթ., 245/*: Ոք տացէ՞ք ձայն /Յօր., Է, 1/։ Արդ զգիրս *գիտէ՞* սա /Յոհ., Է, 15/։

Մյան հակառակ՝ նախադասության սկիզբը ուժգին է հնչվում, եթե հարցումն իր վրա առնող միջադաս ստորոգյալին նախորդում է կոչական. ինչպես՝ *Ո՛վ ի ամենայն նենգութեամբ և խորամանկութեամբ, որդի՛ սատանայի, թշնամի՛ ամենայն արդարութեան՝ ո՞չ լռես ի թիրեղոյ զճանապարհս Տեառն զուղիղս /Գործք, ԺԳ, 10/*: Կեղծաւորք՝ իւրաքանչիւր ոք ի ձեռն ի շարաբոյ ո՞չ արձակէ զեզն իւր կամ զէշ ի մարդ /ն.տ., ԺԳ, 15/։

2.3 Սակայն հարցական հնչերանգը կրող ստորոգյալի համար նախընտրելին, անշուշտ, նախադասության սկիզբն է (*Ա՞յդ է ուրախութիւնն /Ագաթ., 105/*, *Գիտէ՞ր Աստուած /Եզն., 44/*)։ Կառույցի ընդարձակման դեպքում ենթական կարող է ոչ միայն եզրափակել նախադասությունը, այլև հայտնվել ստորոգյալի միջուկի ներսում, նաև ստորոգյալի բաղադրիչների միջև ($\{P \rightarrow O \text{ կամ } A \rightarrow S\}$ և $\{P \rightarrow S \rightarrow O \text{ կամ } A\}$ շարադասական մասնակադասաբարներ). ինչպես՝ *Հաւա՞նք ինչ ընդ միմեանս էին բնութիւնքն /Եզն., 28/*: Մարմնաւորք էին արդեօք *դիքն /ն.տ., 82/*: *Գտանիցի՞ն իշացույք ի Բաբելոնի /ն.տ., 80/*: Եւ չիցէ՞ արդեօք հատեալ *յոյս կենաց մերոց ի նմանէն /Ագաթ., 245/*: Կամ թէ կեցցէ՞ արդեօք *մարդ լոկ միօրեայ ժամանակի յանհնարին ի խոր վիրապի անդ /ն.տ., 239/*: Ծրարիցէ՞ ոք զհուր ի գոգ /Մաղմ., Դ, 6/։ Ո՞չ երկիցես *դու յերկիւղէ գիշերոյ /ն.տ., 6/*: Մի՞ կոչեսց *Տէր* զերիս թագաւորս տալ զնոսա ի ձեռս Մովսէսայ /Դ.Թագ., Գ, 14/։ *Չիցե՞ն քորք դորա աստ առ մեզ /Մարկ., 2, 3/*: Իցե՞ն ի դիւաց *կէսք* մարմնաւորք /Եզն., 82/։ Ո՞չ *դու* երախայ էիր /Բուզ., 276/։ Ո՞չ *դու* ամրացուցեր զարտաքին նորա և զներքին տան նորա /Յօր., Ա, 10/։ Ո՞չ *ձեռն* իմ արար զայս ամենայն /Գործք, Է, 50/։ Ո՞չ *այդ Մուշեղն* է /Բուզ., 243/ և այլն:

Ինչպես վերևում արդեն ասվել է, հաճախ, հատկապես բարդ կառույցի եզրերի միջև հարցման հնչերանգի ուժը հավասարակշռելու նպատակով այդ հնչերանգը կրող ստորոգյալները գրավում են տրամագծորեն հակառակ դիրքեր՝ զբաղեցնելով առաջին նախադասության սկիզբը և երկրորդի վերջը. ինչպես՝ *Ծրարիցէ՞* ոք զհուր ի գոգ և զհանդերձն ո՞չ այրիցէ: Կամ *զնայցէ՞* ոք ի վերայ կայծականաց հրոյ և զոտս իւր ո՞չ *խարշիցէ /Մաղմ., Դ, 6/*:

2.4 Ենթակայի զեղծման դեպքում հարցում արտահայտող ստորոգյալը հիմնականում նախադասության սկզբում է՝ իր լրացումներից առաջ. ինչպես օրինակ՝ *Արդ ուսուցանիցէ՞ք զպատիր խաբէութիւն մոզաց /Եղ., 110/*: *Նայեցա՞ր* մտօք քովք ընդ ծառայ իմ ընդ Յօր /Յօր., Ա, 8/։ *Անկանիցի՞մի* ձեռս անթլատից /Դատ., ԺԵ, 18/։ *Յանկցո՞ւք* միւսանգամ ելանել ի պատերազմի ընդ որդիսն Բենիամինի եղբօր մերում /ն.տ., 28/։ *Կա՞յ*

յուխտի քո, *պահե՞զ* գոաշինս քո /Բուզ., 170/: *Տայցե՞ս* մեզ գուղիդ վարդապետութիւն, և *ն՞չ կայեալ* ընդ մեզ ռիս, և *ն՞չ արկանիցես* զմեզ յարդարս յուղիդ ճանապարհէն /Ազաթ., 245/: *Տեսանե՞ս* զաւետիսս հրեշտակացն յօթևանս հովուացն /ն.տ., 393/: Հակառակը, երբ հարցական հնչերանգը կրող ստորոգյալը նախադասության վերջում է՝ իր լրացումներից հետո ($\{OկամA \rightarrow P\}$), քիչ է հանդիպում. Ինչպես՝ Պատուիրանս *զիտե՞ս* /Մարկ., Ժ, 19/:

2.4 Բնագրերում հաճախ կարելի է հանդիպել բարդ կառույցների, որոնց առաջին եզրն ունի $\{P \rightarrow OկամA\}$ շարադասական մասնակաղապարը՝ հարցում արտահայտող առաջադաս ստորոգյալի ուժեղ ընդգծմամբ, իսկ երկրորդ եզրը սկսվում է համեմատաբար թույլ հարցական հնչերանգ կրող *եթէ* կամ *թէ* շաղկապներով. *Լինե՞լ* կցորդ կենաց իմոց, *եթէ* մեռանել տարապարտոց /Ազաթ., 100/: *Առնե՞ս* զկամսս իմ, *թէ* ոչ պաշտես զդիսն /ն.տ., 109/: Ինչպես նկատվել է, երկրորդում ևս սովորաբար առկա է լինում նույն մասնակաղապարը, միայն թե՛ հարցական հնչերանգը ստորոգյալից փոխադրվում է շաղկապի վրա: Եթե առաջին եզրում վերոնշյալ հաջորդականությունը շրջվում է՝ $\{OկամA \rightarrow P\}$, ապա նույնը սովորաբար կատարվում է մաս երկրորդում. ինչպես՝ Ղակի՞շ գործիցեն արդեօք, եթէ արձակ բանակեսցին. Ճակատ առ ճակա՞տ գործիցեն, եթէ համագումդ ընդ մի տեղի դրդիցեն /Եղ., 176/ և այլն:

2.5 Եթե հարցումն արտահայտվում է ստորոգյալի լրացմամբ, ապա նա սովորաբար նախադասության սկզբում է՝ իր լրացյալից առաջ (*Տէ՛ր՝ առ մե՞զ ասացեր զառակո՞ւ այդ* /Դուկ., ԺԲ, 41/, *Իսկ ի բռնատրա՞ց արդեօք ի հարկէ մեռանիցի* /Ազաթ., 460/), եզակի դեպքերում նաև՝ նախադասության վերջում (*Գուցէ եկեալ յանկարծակի՝ զտանիցէ զձեզ ի քո՞ւն* /Մարկ., ԺԳ, 36/):

2.6 Եթե հարցման ուժը կենտրոնացած է ենթակայի վրա, ապա հարցական նախադասություններն հիմնականում ունեն «Ենթակա→ստորոգյալ» և «Ենթակա→ստորոգյալ→իմոհիբ կամ պարագա» ($\{S \rightarrow P\}$ և $\{S \rightarrow P \rightarrow OկամA\}$) շարադասական մասնակաղապարները: Օրինակներ՝ *Ա՞յս հատուցումն* եղև ինձ /Բուզ., 224/: *Օրէ՞նք մեր պատճառք* իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քո /Եղ., 92/: Արդ *դո՞ւք* պարարիցէք զմարմինս ձեր մմա ի կերակուր /ն.տ., 110/: *Դէ՞ ուրեմն* հարաւ ի քեզ /Բուզ., 214/: *Ե՞ս* ծնայ զսոսա /Թուոց., ԺԱ, 12/:

Հաճախ հարցում արտահայտող առաջադաս ենթական, որ առանց այդ էլ տրամաբանորեն ընդգծված է, «գրաբարի վայելչություններից մեկի»⁵ ավելադիր շրջման ոճական հնարանքի գործադրման շնորհիվ օժտվելով առանձնահատուկ արտահայտչականությամբ, այդ դիրքում վեր է ածվում նախադասությամբ հաղորդվող մտքի ամենակարևոր միավորի⁶, ինչպես՝ *Դո՞ւ* ես որ գալոցն ես /Դուկ., Է, 19/: *Ո՞վ* է որ մերձեցան յիս /ն.տ., Ը, 45/ և այլն:

Համառոտագրություններ

Ազաթ. - Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914:

Բուզ. - Փաստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Եզն. - Եզնկայ վարդապետի Կողբացոյ «Եղծ աղանդոց», Թիֆլիս, 1914:

Եղ. - Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957:

Կոր. - Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941:

ՂՓՊՀ - Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տիֆլիս, 1904:

ՄԽՊՀ - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913:

Ս. Գրքի (Աստուածաշունչ մատեան Հնոց և Նորոց Կտակարանաց, Կ. Պոլիս, 1895) համառոտագրություններից՝ Առակք. - Առակք Մողմունի, Գործք. - Գործք Առաքելոց, Դ.Թագ. - Գիրք չորրորդ Թագաւորաց, Դատ. - Գիրք Դատաւորաց, Ելից. - Գիրք Ելից, Երգ. - Երգ Երգոց, Եսայի - Մարգարէութիւն Եսայեայ, Էկղ. - Գիրք Էկղէսիաստիկեայ, Թուոց. - Գիրք Թուոց, Իմաստ. - Գիրք Իմաստութեան, Ծննդ. - Գիրք Ծննդոց, Դուկ. - Սրբոյ Անետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Դուկաստ, Մատթ. - Սրբոյ Անետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Մատթէոսի, Մարկ. - Սրբոյ

⁵ Ա. Բ ա զ ր ա տ ու ն ի, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 444:

⁶ Այդ մասին տես Ս. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965; Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարադասությունը, Եր., 1976, Ս. Հայրապետյան, Հայերենի շարադասության ոճական հնարավորությունների շուրջ, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, 2000 և այլն:

Անետարանի Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Մարկոսի, Յեսու. - Գիրք Յեսուայ, Յօր - Գիրք Յօրայ,
Յօհ.-Մրբոյ Անետարանի Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Յօհաննոսի, Մաթւ. - Գիրք Մաթնոսաց:

СЛОВОПОРЯДКОВЫЕ МОДЕЛИ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ КЛАССИЧЕСКОГО ГРАБАРА.

___ *Резюме* ___

___ *С. Айрапетян* ___

В статье рассматриваются все словопорядковые модели вопросительных предложений в языке самостоятельных и переводных источников первой половины V века. Выявляются особенности порядка слов и взаимосвязь между вопросительной интонацией и словопорядковой организацией в данном типе предложений классического грабара.

Фиксируется частотность и активность применения в языке каждой из этих моделей порядка слов. Рассматриваются также характерные для грабара “плеонастическая инверсия” и некоторые другие стилистико-выразительные особенности словопорядка в вопросительных предложениях древнеармянского литературного языка.

ԴԱՐՉՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Դարձվածաբանությունը՝ որպես լեզվաբանության առանձին գիտաճյուղ, այն-
քան էլ հին չէ։ Թեև *դարձվածքները*՝ որպես լեզվական առանձնահատուկ երևույթ, ի-
րենց արմատներով գնում են դարերի խորքը, սակայն լեզվի զարգացման համեմա-
տաբար ուշ շրջանի արդյունք են՝ կապված մարդու լեզվամտածողության զարգացման
ավելի բարձր մակարդակի հետ։

Տրամաբանությունն այն է, որ մախնական լեզվամտածողության շրջանում
մարդու լեզուն խիստ աղքատիկ ու պարզունակ է եղել. արտաքին աշխարհն իր բազ-
մաթիվ կողմերով ու երևույթներով արտացոլվել է լեզվի մեջ, յուրաքանչյուր առարկայի,
գործողության ու հատկանիշի վերագրվել են համապատասխան բառեր։ Մարդը մախ
անվանել է իրեն շրջապատող առարկաներն ու երևույթները, իր մարմնի մասերը (ծառ,
քար, ջուր, արև, անձրև, ուռք, ձեռք, գլուխ և այլն), և լեզվի զարգացման սկզբնական
փուլում հաղորդակցումը տեղի է ունեցել, այսպես կոչված, *միաբառություն*, այսինքն՝ մի
բառը *մախադասության* դեր է կատարել. նույն բառի մեջ համատեղված է եղել ինչպես
նրա հատկանիշը, այնպես էլ՝ գործողությունը։¹

Բնականաբար, լեզվի այդ փուլում բառերը *մենիմաստ* են եղել։ Հետագայում
միայն, միանման (երբեմն էլ տարբեր) առարկաների ու երևույթների միջև նմանություն-
ներ գտնելով, մարդը դրանք ևս նույն բառերով է անվանել։ Այսպիսով, աստիճանաբար
բառերը ձեռք են բերել նաև տարբեր իմաստներ, որի հետևանքով էլ՝ *բազմիմաստու-
թյուն*, ապա լեզվում հանդես են եկել *բառակապակցություններ*, որոնք էլ հիմք են
հանդիսացել *դարձվածային կապակցությունների* համար։ Շատ հասկացություններ
կողք-կողքի սկսել են հանդես գալ ինչպես մենաբառությու, այնպես էլ բառակապակ-
ցություններով. այսպես՝ *դարմանել* և *դարման անել*, *երդվել* և *երդում ուտել* (տալ),
ծնրադնել և *ծուր դնել* (*ծնկի վրա իջնել*), *արտասվել* և *արցունք թափել*, *ծեծվել* և *ծեծ
ուտել*, *կամրջել* և *կամուրջ կապել* և այլն։ Ընդ որում, բառակապակցությամբ արտա-
հայտված տարբերակը, բառային հետ համեմատած, ավելի մեծ տարողունակություն
և արտահայտչականություն ունի։ Այսինքն, եթե *դարմանել*-ը նշանակում է միայն
բուժել, *բժշկել*, իսկ *ծնրադնել*-ը՝ միայն *չոքել*, ապա *դարման անել*-ը *բուժել* իմաստի
հետ ձեռք է բերել նաև *հարեհաս լինել*, *սատար կանգնել*, *օգնել*, *հոգսը հոգալ*, եթե
ծնրադնել-ը նշանակում է *ծնկի գալ*, *խոնարհվել* մեկի կամ մի բանի առաջ, ապա *ծուր
դնել*-ը նշանակում է նաև *ծնկի գալով աղերսել*, *արտասվել*, *հնազանդվել*, *խնդրել* և
այլն։ Այս ճանապարհով էլ բառակապակցությունները *վերաիմաստավորվել են* և ձեռք
են բերել *դարձվածի* իմաստ։

Բնականաբար հասկանալի է, որ եթե դարձվածային բառակապակցություննե-
րի այս փուլում նրա կազմի մեջ եղած բառ-բաղադրիչները հիմնականում կամ մասնա-
կիտրեն պահպանում են իրենց իսկական իմաստները, ապա մարդու լեզվամտածողու-
թյան ավելի բարձր փուլում նրանք նոր իմաստներ են ձեռք բերել, և ամբողջ բառա-
կապակցությունը լրիվ կամ մասնակիորեն *վերաիմաստավորվել է*, այսինքն՝ նրա ի-
մաստն այլևս չի բխել իր բաղադրիչ բառերի իմաստների գումարից։

Դարձվածների առաջացման հարցում չափազանց մեծ է նաև մարդու *կենսա-
փորձը*, բնությունն ու նրա երևույթների ճանաչելը, կենդանական աշխարհը, տարբեր
կենդանիների վարքագիծն ու նրանց յուրաքանչյուր տեսակի հատկանիշներն իմա-
նալը։ Մինչև մարդն իր կենսափորձով չիմանար, որ ձեռքով ձուկ բռնելիս անպայման
պետք է նրան գլխից բռնի, չէր ստեղծվի *ձուկը գլխից բռնել* բառակապակցությունը,
որը վերաիմաստավորվելով՝ այլևս կապ չունի ձուկ բռնելու հետ, այլ նշանակում է

¹ Էդ. Ադամյան, *Լեզվաբանության հիմունքներ*, Եր. 1987, էջ 585։

հիմնավոր, մտածված գործ բռնել: Այդպես էլ՝ որևէ գործի անհնարին լինելը, որևէ հարցի չլուծվելը պատկերավոր կերպով արտահայտելու համար ստեղծվել է *երբ կրիան (ծուկը) ծառը բարձրանա* դարձվածը:

Եթե մարդը չիմանար, որ կոկորդիլոսն իր մեջ կուտակված թունավոր նյութերը արտազատում է արցունքի տեսքով, չէր ստեղծի *կոկորդիլոսի արցունքը թափել* դարձվածը, որ նշանակում է *կեղծ, սուտ լաց լինել:* Մարդը շատ լավ գիտեր կրակ առաջացնելու դժվարությունը և բնության մեջ ջրի առատ ու տարածված լինելը, դրա համար էլ ստեղծել է *կրակի գին* (շատ թանկ) և *ջրի գին* (շատ էժան) դարձվածները: Կամ մարդն իր շրջապատում *սև աղվեսի* ու *սպիտակ ագռավի* չհանդիպելու հիմնավորումով է ստեղծել այդ դարձվածները, որ նշանակում են *հազվադեպ, չճարվող բաներ:*

Բնականաբար, մարդու կողմից ստեղծված դարձվածները կազմվել են իրեն շրջապատող առարկաների ու իրեն ծանոթ երևույթների հիման վրա. նման դարձվածների կազմի մեջ մտնող բառերը (կամ նրանց մի մասը) իրենց իսկական իմաստները զրեթե չեն պահում, դրանք (կամ դրանց մի մասը) վերաիմաստավորում են՝ ենթարկվելով լրիվ կամ մասնակի իմաստային փոխակերպման, ինչպես՝ *կրակի գին, ջրի գին, բերանը ջուր առնել* (լռել, չխոսել), *բերանի գոլն իմանալ* (մեկի կարծիքը, մտադրությունը իմանալ), *աչքին չերևալ* (կորչել, հեռանալ), *քիթ ու մոտք անել* (մեկին արհամարհել, դեմքը ծռնել), *ոտքը ոտքին գցել* (հանգիստ, անհոգ վիճակում լինել, ոչ մի բանով չհետաքրքրվել), *ակննջին օդ անել* (մշտապես հիշել, երբեք չմոռանալ) և այլն:

Լեզվամտածողության զարգացման ավելի բարձր մակարդակում, իր ավելի մեծացող կենսափորձի շնորհիվ մարդն իր բառապաշարը հարստացրել է՝ հասնելով *վերացարկյան* ավելի բարձր աստիճանի: Դրա շնորհիվ ի հայտ են եկել արդեն բառակապակցություն-դարձվածներ, որոնց իմաստը բոլորովին չի բխել իրենց բաղադրիչ բառերի իմաստային գումարից: Այսպես օրինակ, ոչ մեկը չի կարող ասել, թե ինչ կապ կա հետևյալ դարձվածների և նրանց բաղադրիչների իմաստների միջև՝ *մեկի բանջարանոցը քար գցել*, (ոչ ուղղակի ճանապարհով մեկին ակնարկել, վիրավորել, հանդիմանել), *գայլի գլխին ավետարան կարդալ* (մեկին ապարդյուն խորհուրդներ տալ, ջանալ ճիշտ ուղու վրա բերել), *ջրից չոր դուրս գալ* (ասվում է ճարպիկ, խորամանկ, նեղ վիճակից, փորձանքից անվնաս դուրս ճողոպրող մարդկանց վերաբերյալ), *փոքորիկ մի բաժակ ջրում* (ոչ լուրջ պատճառով առաջացած իրարանցում, ոչնչից մեծ աղմուկ), *մեկի փոխանը կատու գցել* (մեկին խիստ անհանգստացնել, տանջել) և այլն:

Նշենք մի հանգամանք ևս. ամբողջ դարձվածային կապակցության իմաստը կարող է այնքան հեռանալ իր բաղադրիչների իմաստների գումարից, որ մի կողմից անհասկանալի դառնա հասարակության լայն զանգվածների համար, մյուս կողմից՝ հասկանալի մնա մարդկանց նեղ շրջանակներում՝ որպես հաղորդակցման միջոց. լեզվում այսպես են առաջացել *ծածկաբանությունները:* Այսպես՝ *կծիկը դնել* դարձվածը լայն տարածում չունի, այն ստեղծվել է որպես *նեղ դրությունից, վտանգից ճողոպրելու* ծածկախոսություն (Տղեիք, մեզ հետևում են՝ *կծիկը դրինք*,² շնչաց Հովհիկը): *Պատը ծակ է* ծածկաբանությունը *նախազգուշացման* բանաձև է (զգուշացի՛ր, մեզ լսող կա, կամ մեր լեզուն հասկացող կա): Ծածկաբանություններ են նաև *բարձր փոխել* (երեխա ունենալու նպատակով ուրիշ տղամարդու հետ կենակցել), *գլուխն ուտել* (սպանել, նաև հղիությունը ընդհատել), *եղանակը խառն է* (ընտանիքում կամ հիմնարկում անհամեմատ խտություն է տիրում) և այլն:

Լեզվաբանական գրականության մեջ դարձվածների առաջացման այս երևույթը (երբ դարձվածային միավորի վերածվելով՝ բառակապակցությունը նոր իմաստ է ձեռք բերում բառերի վերաիմաստավորման շնորհիվ) կոչվում է *фразеологическая деривация*² *դարձվածաբանական ածանցում*,³ որ չպետք է շփոթել բառակազմական *ածանցման* հետ:

² А. К у н и н, *Инверсия как явление фразеологической стилистики*, Л., 1975, А. Назарян, *Фразеология современного французского языка*, М., 1987.

³ Ն. Մ ե լ ք ո ճ յ ա ն, *Ֆրանսերենի դարձվածաբանության զարգացման վերլուծական միտումները*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 2, Եր., 2002:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են ստեղծվում դարձվածները. դրանք անհատական, թե՛ կոլեկտիվ ստեղծագործություններ են: Այս խնդիրը սերտորեն կապվում է բառի ծագման տեսությունների հետ:⁴ Էդ. Ադայանը գրում է. «...նախնական արտադրողական կոլեկտիվի անդամները հավաքվել և միասին ստեղծել են այս կամ այն բառը: Ո՛չ, նրանք ստեղծագործել են բառերն այնպես, ինչպես ստեղծագործել ու ստեղծագործում են ժողովրդական երգերը, էպոսը և այլն: Հայտնի է, որ ժողովրդական յուրաքանչյուր ստեղծագործություն իր ծագմամբ կրում է *անհատական բնույթ* ... *Մեկերը* (ընդգծումներն իրենն են – ԽԲ) ստեղծագործում են, հասարակությունը յուրացնում է այն, մշակում ու զարգացնում է դարերի ընթացքում, դարձնում իր սեփականը... Դիշտ այդպիսի պրոցես է ներկայացնում նաև *բառերի* (նախապես *բառնստծությունների*) ստեղծագործությունը» (ընդգծումները մերն են – ԽԲ):⁵

Բառերի նման՝ դարձվածներն էլ ծագմամբ անհատական բնույթ ունեն: Ծնվելով անհատների, *մեկերի* կողմից՝ դարձվածը ընդհանրանում է և դառնում ընդհանուրի սեփականությունը, և իր խոսքի ուժն ավելի սաստկացնելու, այն ավելի ազդեցիկ ու պատկերավոր դարձնելու, տվյալ անձնավորությանը կամ երևույթը ավելի դիպուկ գնահատելու նպատակով, ելնելով տվյալ իրավիճակից, խոսողը վերհիշում ու վերարտադրում է արդեն պատրաստի լեզվական այդ միավորը՝ կա՛մ բառակապակցության կա՛մ նախադասության տեսքով:

Այսպիսով՝ դարձվածը գոյացել է մարդու՝ *աշխարհաճանաչողության* և *լեզվի զարգացման ավելի բարձր մակարդակում*, երբ մարդն ի վիճակի էր *վերացարկում* կատարել, այսինքն՝ մտովի վերանալ առարկաների մի շարք հատկություններից ու հարաբերություններից և առանձնացնել դրանցից որևէ մեկը:⁶

Լեզվաբանների մեծ մասը դարձվածների առաջացումը պայմանավորված է համարում *լեզվական նշանով*. դարձվածը լեզվում հենց այնպես չի ստեղծվում, նրա ստեղծման համար անպայման հիմք ու նախադրյալներ են անհրաժեշտ. «Արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների (դեմոստատների) հետ ունեցած կապը ուղղակիորեն բխում է լեզվի *նշանային բնույթից*», - գրում է լեզվաբան Ա. Պոտեբնյան:⁷ «Ամեն մի դարձվածային միավոր, - գրում է Գ. Պերմյակովը, - արտահայտում է մեկ միասնական հասկացություն, այսինքն *ինչ-որ բանի նշան է ծառայում*... Դարձվածային միավորի նշանային բնույթն առաջին հերթին այն հանգամանքն է, որով ապացուցվում է, որ դարձվածները առանձին առարկաների ու հարաբերությունների նշաններն են, և դա արտահայտվում է նրանց իմաստային և տրամաբանական պլաններում»:⁸

Դարձվածի նշանային բնույթն է պատճառը, որ հաճախ համանման երևույթների վերաբերյալ տարբեր ժողովուրդներ դարձվածներ են ստեղծել՝ իրենց աշխարհագրական միջավայրի, կենցաղային պայմանների, ազգային սովորությունների, ինչպես նաև հոգեբանական հատուկ գործոնների հանգույն: Այսպես, համանման երևույթը պատկերավոր ու տպավորիչ ներկայացնելու համար հայերենում ստեղծվել է *մնացել եմ երկու քարի արանքում*, իսկ ռուսերենում՝ *մնացել եմ երկու կրակի արանքում* (պատճառը ռուսների քար չունենալն է): Ռուսի մտածողությանը սիրտը կարող է մինչև կրքունկներն ընկնել՝ *сердце в пятки ушло*, իսկ հայի *սիրտը միայն փորն է ընկնում*, կամ *լեղաճաք է լինում*, *լեղին պատռվում է* կամ *հոգին կորեկի հատ է դառնում*: Կամ ռուսի *բանը* կարող է *ծխախոտ լինել՝ дело табак*, հայի *բան՝ բուրդ ((բանս) (բանդ) բանը բուրդ է)*, ինչպես նաև՝ ռուսի համար՝ *дело в шляпе*, հայի համար՝ *բանը գլուխ բերել, բանը գլուխ զար*: Սաստիկ նիհար, հյուծված, տանջահար մարդուն ռուսները համեմատում են *կատվի* հետ՝ *дрная кошка*, իսկ հայերը՝ *ցամաք ձորի աղվեսի*, կամ *ղար թագու* կամ ավելի պատկերավոր ասում են՝ *քիթը բռնես՝ հոգին կտա*: Մոված, կիսաքաղց, խիստ կարիքի մեջ եղած մարդու մասին ռուսերենում ստեղծվել է *класть (положить) зубы на полку* դարձվածը, հայերենում՝ *ատամի ժանգով ապրել, բերանը քանում բռնել, պաղ*

⁴ Отто Эсперсен, *Философия грамматики*, М. 1958, А. Назарян, նշվ. աշխ.:

⁵ Էդ. Ադայան, *Լեզվաբանության հիմունքներ*, Եր., 1987, էջ 595-596:

⁶ Փիլիսոփայական քաղաքական (Դմբ. Մ. Ռոզենտալի), Եր., 1975, էջ 404:

⁷ А. Потеня, *Из лекции по теории словесности*, Харьков, 1984, стр. 103.

⁸ Г. Пермяков, *От поговорок до сказки*, М., 1970, стр. 34-35.

թոնրի վրա նստել, շուն թակելով ապրել, քարին քացի տալով ապրել, օրվա հացի կարոտ լինել և այլն:

Դարձվածի՝ որպես լեզվական նշանի հետ ամենից առաջ առնչվում են նրա ազգային բնույթն ու ազգային լեզվամտածողությունը: Ամեն մի դարձված կապված է այդ լեզուն կրող ժողովրդի ու նրա լեզվամտածողության հետ, պարունակում է տվյալ ազգի սովորություններն ու ավանդույթներն և հիմնականում հարազատ է միայն այդ ազգին. «Ազգային առանձնահատկություններով է օժտված լեզուների դարձվածային համակարգը ամբողջությամբ», գրում է Վ. Գալը:⁹ Հայտնի դարձվածաբան Ա. Նազարյանն ավելացնում է՝ «Դարձվածաբանության ազգային առանձնահատկությունները դրսևորվել են նրա ուսումնասիրության բոլոր տեսանկյուններով»:¹⁰

Ճիշտ է, հայոց լեզվի հարուստ դարձվածային ֆոնդի մեջ մտնում են նաև այլ լեզուներից կատարված փոխառություններ ու պատճենումներ, բայց դրանց տեսակարար կշիռը այնքան էլ մեծ չէ. կասկածից վեր է, որ հայերենի դարձվածների ճնշող մեծամասնությունը գոյացել է ազգային հիմքի վրա և հանդիսանում է հինավուրց հայ ժողովրդի հոգևոր ու մշակութային, գիտական ու հասարակական կենսագործունեության պտուղը՝ նրա ստեղծագործական համճարի արդյունքը:

Յուրաքանչյուր լեզվի դարձվածային միավորներում ամենից առաջ վճռական նշանակություն ունեն տվյալ լեզվի բառային կազմը, հատկապես նրա իմաստային հարստությունն ու բառակազմական հնարավորությունները: Դարձվածները կազմվում են տվյալ լեզվի ներքին օրինաչափություններից բխող, այդ լեզվին հատուկ քերականական առանձնահատկություններով: Սակայն դարձվածների առաջացման ու տարածման գործում կարևոր նշանակություն ունեն նաև *արտալեզվական գործոնները*: Ամեն մի լեզվում դարձվածների բովանդակության ձևավորման համար հիմք են հանդիսացել տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի պատմությունն ու ազգագրությունը, աշխարհագրությունը, կենդանական աշխարհն ու բնակլիմայական պայմանները, տնտեսական կյանքն ու կենցաղը, մշակութային կյանքն ու արհեստները: Դարձվածներում ամենից առաջ արտացոլվում են տվյալ ժողովրդի *հոգին* ու *հոգեբանությունը*, մտածելու և դատելու կարողությունները, նրա *ինտելեկտը* և այլն: Այսպես, Սիբիրի ժողովուրդների լեզվում հարյուրավոր դարձվածներ կան՝ կապված ձյան տարբեր տեսակների, փոթորիկի ու սառույցի, ծառերի, անտառի ու փայտի, անտառային կենդանիների ու որսորդության հետ, իսկ հարավի ժողովուրդների մոտ դրանց մի մասը իսպառ բացակայում է. սրանց մոտ էլ կան իրենց տարածքի, բնության ու կենդանական աշխարհի հետ կապված դարձվածներ, որոնք չկան հյուսիսի ժողովուրդների լեզվում:

Պայմանավորված իրենց ազգային բնույթով՝ դարձվածների մեծ մասը անթարգմանելի է, որովհետև հատուկ է միայն տվյալ ժողովրդի կյանքին ու լեզվամտածողությանը: Սակայն այդ անթարգմանելիությունը բացարձակորեն չի կարելի ընդունել, որովհետև ժողովուրդների լեզվամտածողությունների միջև չիմական պարիսպ չկա: Դարձվածների մի մասը, իհարկե, թարգմանվում է և պատճենվում, այլապես աշխարհի շատ ժողովուրդների սեփականությունը չէին դառնա հին հունական ու լատինական, ինչպես նաև աստվածաշնչային բազմաթիվ դարձվածներ: Նույնիսկ որոշ դարձվածների մասին դժվար է ասել՝ դրանք պատճենումներով են անցել մի լեզվից մյուսին, թե տարբեր լեզուներում առաջացել են ինքնուրույնաբար: Օրինակ՝ *իրար հետ շուն ու կատու դառնալ (լինել)* դարձվածը նույն իմաստներով գործածում են նաև անգլիացիները՝ *cat and dog life* (շուն ու կատվի կյանք), ֆրանսիացիները՝ *vivre comme chien et chat*, ռուսները՝ *жить как кошка с собакой*, կամ՝ *մազից կախված լինել* – ռուսերեն՝ *висеть (держаться) на волоске*, անգլերեն՝ *hang by on a thread*, ֆրանսերեն՝ *ne tenir qu, a un cheveu*.

Անառարկելի է, որ թարգմանաբար են ամբողջ աշխարհի սեփականությունը դարձել անտիկ աշխարհի հետևյալ դարձվածները՝ *աքիլլեսյան գարշապար, դանայիդյան տակառ, պրոկրուստեսյան մահիճ, դամոկլյան սուր, ավգյան ախտոներ, գորդյան հանգույց, պյուրոսյան հաղթանակ, Թեմիդայի կշեռք, Ռուրիկոնն անցնել, Բաքոսի եր-*

⁹ В. Г а к, *Беседы о французском слове*, М., 1966, стр. 249.

¹⁰ А. Н а з а р я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 41:

կրրայագու, բաքոսյան խնջույքներ, Մորիեռուսի գիրկն ընկել, տրոյական ճի, առատության եղջյուր, սիզիֆյան աշխատանք, դրակոնյան օրենքներ, Էրոսի նետով խոցվել (սիրահարվել), ավետյաց երկիր, դելֆիյան պատգամախոս (գուշակող), Էլիսյան երկիր (անմահների երկիր), կաստելյան շուն (տան պահապան), հոմերոսյան ծիծաղ, քրքիջ, կոլոմբոսի ձու, տանտալտոսյան տանջանքներ (շատ մոտիկ գտնվող նպատակին չհասնելուց առաջացած տանջանքներ), և դո՛ Բրուտոս (մտերիմ, հարազատ մարդու դավաճանություն, պարսավանք՝ ասերախտության դեմ) և այլն:

Թարգմանության միջոցով են լայն տարածում գտել նաև աստվածաշնչյան դարձվածները՝ Աստծու գառ (հորթ), Աստծու տուն, Ադամի որդի, Ադամի զգեստով, Ադամի և Եվայի ժամանակներից, արգելված պտուղ, բաբելոնյան աշտարակաշինություն, գայթակղության քար, եղեմական խնձոր, թզենին պահողը կուտի նրա պտուղը, թզենու տերև, երկնային դրախտ, երկնային մանանա, իր խաչը կրել, Հուդայի համբույր, ձեռքերը լվանալ, ձայն բարբառող հանապատի, Նոյյան տապան, նոյի աղավնի, նոյի ագռավ, Սողոմ-Գոմոր, փոս փորողը փոսը կընկնի, քարերը հավաքելու ժամանակը, քավության նոխազ և այլն:

Թարգմանաբար են տարածվել նաև հեղինակային ծագում ունեցող մի շարք դարձվածներ՝ փոթորիկ մի բաժակ ջրում (Մոնթեսքյու), բոլոր ճանապարհները Հոմո են տանում, կրակից շագանակներ հանել (Լաֆոնտեն), վերջին մոհիկան (Կուպեր), երկու տիրոջ ծառա (Գոլդոն), լինել, թե՞ չլինել, ժամանակը իր շավիղից դուրս է եկել (Շեքսպիր), խավարի թագավորություն (Դոբրոլյուբով), արջի ծառայություն մատուցել, սալլը տեղից չի շարժվում, սիրամարգի փետուրներով ազդավ (Կոիլով), կրակի վրա յուղ լցնել (Հորացիուս), պղտոր ջրում ձուկ որսալ (Եգոպոս), կոտրած տաշտակի առաջ կանգնել (Պուշկին) և այլն:

Դարձվածների ու արտահայտությունների մի փոքր խումբ էլ կա, որ տարբեր լեզուներում չի թարգմանվում, և չնայած օգտագործվում է լատիներենով, բայց դրանց իմաստները հասկանալի են, օրինակ՝ alma mater (մայր բուհ), vini, vidi, vici (եկա, տեսա, հաղթեցի), tabula rasa (մաքուր գրատախտակ), magister dixit (ուսուցչուհին ասաց - ասել է), de facto, de jure (ամկան և փաստացին), momento mori (այս րոպեին, հենց հիմա): Դիշտ է, փոխառյալ ու պատճենված դարձվածները ցանկացած լեզվի դարձվածային համակարգի բաղադրիչ մասն են կազմում, բայց ինչպես ամեն մի լեզվի, այնպես էլ հայոց լեզվի դարձվածների հարստության առաջացման հիմնական աղբյուրը հենց ինքը՝ մայր լեզուն է՝ իր գործառության բոլոր ոլորտներով՝ իր գրաբարյան, միջին հայերենի, աշխարհաբարի շերտերով, ինչպես նաև բազմաթիվ նորակազմություններով, որոնցով այսօր հեղեղված է մեր զանգվածային լրատվության լեզուն: Բերենք դրանցից մի քանիսը միայն (դրանց մի մասը նույնպես թարգմանաբար է անցել մեր լեզվին)՝ աթոռը կթել, յուղոտ աթոռ, աթոռը գրավել (խել), ազատ աթոռներ, աթոռները փուլ գալ, աթոռը պահել, աթոռից կառչել, աթոռը պաշտել, փակուղի մտնել, փակուղուց դուրս գալ, խաղի մեջ մտնել, խաղից դուրս գալ, ձախ կոշիկը աջ ոտքը հագնել, գնացքից թռչելու ժամանակը, նավը լքել ոչ միայն խորտակվելիս, դրամի լվացում, երակ մտնել, մանկուղի դառնալ, սառը ցնցուղ ընդունել, տանիք ունենալ, տակառ գլորել մեկի վրա, կանաչ լույս վառել (մեկի առաջ), մեր դեմ խաղ չկա, երունգ ունես՝ լեզետիմությունը քորհր, ոտքերդ լեզետիմությանդ չափով մեկնիր և այլն:

Այժմ համառոտակի նշենք այն աղբյուրներից մի քանիսը, որոնցից առաջացել են բնիկ հայկական դարձվածային միավորները:

Հասկանալի է, որ վաղնջական մարդն ի սկզբանե պետք է իր կենցաղից ելնելով ստեղծեր դարձվածները, ինչպես՝ անկողին ընկնել, քար քաշել, քացախ խմել, ձեռքերը ծալած նստել, չորս պատերի մեջ փակվել, օրվա հացի կարոտ մնալ, ականջին օղ անել, ջրի ճամփա դարձնել, հացի մեջ աղ չկա (մեկի), մեկի ասեղը թելել, տան վրա մոխիր մաղվել, ետևից կարմիր խնձոր ուղարկել, (մեկի) բուրդը քամում տալ, ձուկը գլխից բռնել, էս խմորը շատ ջուր կվերցնի և այլն:

Մարդու կենցաղի անբաժան մասն են եղել հողագործությունն ու գյուղատնտեսությունը, հետևաբար այս բնագավառների հետ կապված դարձվածները նույնպես գալիս են դարերի խորքից՝ կամը կալից հանել, (խոսակցության նյութը փոխել, շեղվել նյութից), կամն առնել՝ քարերն ընկնել (նույն իմաստն ունի), խոփը (գերանդին) քարին

առնել, հին դարմանը քամուն տալ (անցած դեպքերը, խոսակցությունը անհարկի հիշել, պատմել), դարմանի տակ ջուր, լուծին մոտ չգալ, (մեկի) կանաչ արտը հնձել, կապը քաշել, կապը կտրած, պարարտ հող ստեղծել, պտուղը ծառից հեռու չընկնել, մույն սանրի կտավ, եզան համառություն, մի խուրձ խոտով էշին քեռի չեն ասի, սանդը ծեծողին ղըխկ ասել, ճիպոտը կամին դնել (սկսած գործը կիսատ թողնել), մանգաղը պատից կախել (անգործ մնալ), վերին արտի ցորեն (ընտրյալ), ջուր ու ձավար կանգնեցնել (շատախոսել), կարկուտ ծեծել (անհիմն խոսել), կորկոտ ունի ծեծելու (ասելիք, պահանջ ունի), ձին չառած՝ մտուրը կապել, կարկուտը ծեծած տեղն է ծեծում և այլն:

Մարդիկ բազմաթիվ դարձվածներ են ստեղծել մաս իրենց շրջապատող բնության, նրա բարի ու չար երևույթների հետ կապված՝ գլխին սև ամպեր են կուտակվել, քամի կուլ տալ, ջրի երես բարձրանալ, ջրի բերած, ջրի տարած, քամի անել, քամին որ կողմից է փչում, երկինք բարձրացնել, քիթեռնիկի կյանք ունենալ, արևը (մեկի) մայր մտնել (մահանալ), արևը վատ տեղ է մայր մտել (խոսելու կամ գործելու համար աննպաստ պայմաններ ստեղծվել), արևի երես հանել (որևէ զաղտոնի բան բացահայտել), արևի վրա էլ բծեր կան (ամեն բան էլ թերություն կունենա), արծվի աչք (ամենատես, սուր հայացք), գետնի տակից բուսնել, գետնի տակն անցնել, գայլի ախորժակ ունենալ, աստղը թեքվել (մեկի), աստղը խավարել (մեկի), աստղերը հաշվել (ասվում է հայարտ ու գոռոզ, ինքնահավան մարդու մասին) և այլն:

Քանի որ մարդուն ամենամոտ օբյեկտը, առարկան իր մարմինն է, իր օրգանիզմը, դրա համար էլ մարդն ամենաշատ դարձվածներ կազմել է իր մարմնի մասերի անվանումներով՝ սկսած մազերից, վերջացրած եղունգներով. մարդը հազարավոր դարձվածներ է կազմել իր մարմնի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին օրգանների անվանումներով՝ վերախմաստավորելով դրանք: Այսպես, օրինակ, մեր հաշվումներով հայտնաբերվում միայն գլուխ գերադաս անդամով 700-ից ավելի դարձվածներ կան, իսկ եթե նկատենք դրանց բազմիմաստությունը, դրանց թիվը կհասնի հազարների (հայտնի է, որ դարձվածներից շատերը իրենց բուն իմաստներից բացի ունեն մի քանի իմաստներ): Բերենք թեկուզ մեկ օրինակ. *գլուխ բարձրացնել* դարձվածն ունի 6 իմաստ՝ 1. ապստամբել, ոտքի ելնել, 2. հակաճանել, վիճել, 3. ըմբոստանալ, չենթարկվել, 4. գոյանալ, առաջանալ, 5. սթափվել, ուշքի գալ, 6. աշխուժանալ, վերակենդանանալ:

Որ իսկապես լեզուների դարձվածային ֆոնդի համակարգում թվային քանակով մարմնի մասերի անվանումներով կազմված դարձվածային համակարգն է գերակշռողը, հաստատում է մաս մեր կատարած վիճակագրությունը: Ասվեց, որ *գլուխ* բաղադրիչով հայերենում կա 700-ից ավելի դարձված, *աչք*-ով՝ 600, *սիրտ*-ով՝ 395, *ձեռք*-ով՝ 380, *ոտք*-ով՝ 345, *բերան* բառով՝ 268, *լեզու*-ով՝ 180, *քիթ* բառով՝ 166, *ականջ*-ով՝ 145, *մատ*-ով՝ 78, *ատամ*-ով՝ 65, *մազ*-ով՝ 40 և այլն: Նկատել ենք, որ մեզ ծանոթ լեզուներում մույնպես մարմնի մասերի անվանումներով կազմված դարձվածները մեծ թիվ են կազմում, սակայն ոչ մի լեզվում հայերենի չափ բազմաքանակ չեն. դրանցում մարմնի մասի որևէ անուն բաղադրիչով կազմված դարձվածների թիվը առավելագույնս չի անցնում 50-ի սահմանը:

Տարբեր ժողովուրդների դարձվածային համակարգում իրենց թվային քանակով ու բազմազանությամբ երկրորդ տեղում են ընտելացրած կենդանիների ու թռչունների (շուն, կատու, կով, եզ, ձի, ոչխար, այծ, մոխագ, էշ, ջորի, խոզ, խոճկոր, աքաղաղ, հավ, բադ...), ինչպես մաս իր շրջապատում ապրող կենդանիների, զազանների, սողունների ու թռչունների (գայլ, արջ, աղվես, բորենի, կրիա, կիստար, եղնիկ, մուկ, մողես, օձ, արծիվ, ագռավ, ծիտ, բազե...) անվանումներով վերախմաստավորված բառակապակցություններ, որոնցով ժողովուրդը կենդանիներին բնորոշ հատկանիշներով ու արարքներով բնութագրում է մարդկանց, նրանց արարքներն ու հարաբերությունները:

Ելնելով դարերի փորձից, երբեմն էլ սնահավատությունից՝ ժողովուրդը որոշակի կապ է ստեղծել գույների խորհրդանշական իմաստների ու դրանց հետ կապված առարկաների, երևույթների ու մարդկային հարաբերությունների իմաստների միջև և կյանքի տարբեր բնագավառների վերաբերյալ ստեղծել է բազմաթիվ դարձվածներ՝ դրանց բաղադրիչներ դարձնելով գույների անունները՝ մի գույնի հետ կապելով հաջողության ու բախտավորության, մյուսի հետ՝ անհաջողության ու դժբախտության հավատալիքներ: Այսպես, դարեր շարունակ մարդու համար *սև* գույնի անվանումը խոր-

հորդանշել է սգո, տխրության, դժբախտության, մահվան, անհաջողության, ամոքի, խռովության նշան (*արևը սևանալ, սև գիրը գրել, գլխին սև ամպեր կուտակվել, սևասիրտ լինել, սև օրի գալ, սև հագնել, սև քուն մտնել, անունը սև քարին գրվել, արանքներով սև կատու անցնել, սև շան հանդիպել...*), կարմիր գունանունն օգտագործվել է սևին հակառակ իմաստներով՝ որպես ուրախության, հաղթանակի, տոնահանդեսի, բարեհաջողության խորհրդանիշ (*կարմիր օր, կարմիր արև, կարմիր կապել-ամուսնանալ...*): Բայց քանի որ կարմիրը նաև արյան գույնն է, դրանով կազմվել են նաև կոտորած, սպանդ, արյունահեղություն, սպանություն նշանակող ԴՄ-ներ: *Կարմիր* գունանունը լույս գոյականի հետ *արգելք* է նշանակում (*կարմիր լույս վառել* մեկի առաջ): Այս դարձվածին հակառակ է *կանաչ լույս* դարձվածը, որը հաջողության, բարեմաղթության խորհրդանիշ է: *Կանաչ* գունանունով խորհրդանշվում է կյանքը, երիտասարդությունը, հաջողությունը, *սպիտակ* գույնով նշվում է մաքրություն, անաղարտություն, պարզություն, *կապույտով*՝ երազանք, մույնիսկ ցմորք, անհասանելիություն, *վարդագույն* գունանունով խորհրդանշվում է ուրախ, պայծառ տրամադրություն, ցանկալի ապագա, երջանիկ կյանք (*վարդագույն ակնոցներով նայել*), *դեղին* գույնը նախագուշացման, ինչպես նաև թախծի նշան է:

Որոշ դարձվածներում միասնաբար հանդես են գալիս տարբեր գունանուններ. օրինակ՝ *կարմիր-կանաչ կապել*, (տղային ամուսնացնել), *սևը ներսն անել, սպիտակը՝ դուրս, սևը սպիտակից չռկել, կարմիր օրը սևացնել* և այլն:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, գունանուններով կազմված դարձվածների մի զգալի մասը նորաբանություններ են: Բոլորովին վերջերս (Իրաքի պատերազմի հետ կապված) ստեղծվել է *նարնջագույն մակարդակ* դարձվածը, որը նախորդում է *կարմիր մակարդակին* (արյուն թափելուն):

Մարդու գիտակցության զարգացման ավելի բարձր մակարդակում, կապված գիտության ու արվեստների զարգացման հետ, լեզվում էլ առաջ եկան բազմաթիվ դարձվածներ. այսպես՝ երգ-երաստվածության հետ են կապված *հին երգը երգել, առաջին ջութակ, մեկի դուրունի տակ պարել, մեկի դուրունը փչել, հեռու դափի ձենն անուշ է* (ծող.) և այլն: Թատերական արվեստից են առաջացել *կուլիսների ետևում, դիմակը պատռել, իր դերում չլինել, թատերաբեմ դուրս գալ, դիտողի դերում լինել, թատրոն սարքել* (մեկի գլխին), *հանդիսատես ձեռք բերել* և այլն: Նկարչությունից՝ *իններորդ ալիք, վրձնահարվածներ տալ, վառ գույներով ներկայացնել, գույները խտացնել, մեծ կտավի գործեր ստեղծել, սև (մռայլ) գույներով պատկերել*. կա նաև սրա հակառակը՝ *վարդագույն (վառ) գույներով պատկերել* և այլն:

Գիտության տարբեր բնագավառներից են առաջացել՝ *փակագծերը բանալ, հավասարեցնել գրոյի, հավասարության նշան դնել, ընդհանուր հայտարարի բերել, տորիչելյան դատարկություն, հակադիր բևեռներում գտնվել, մեռյալ կետից հանել, հակադարձ համեմատական լինել, օգտակար գործողության գործակից* (մաթեմատիկա, ֆիզիկա), *կույրադիրը հեռացնել, պատրաստի դեղատոմս, երակ մտնել, սրտի գաղտնիքը իմանալ, կենդանության նշաններ ցույց տալ, սև (վարդագույն) ակնոցներով նայել, հին հիվանդությունից ձեռք չբաշել, վանեցու արյուն ներարկել, խրոնիկական հիվանդությանը տառապել* (բժշկությունից): *Վերջակետ դնել, մեծատառով գրել, հատուկ անուն դառնալ, Գասպարյանի շարադրություն* (անիմաստ, խառնիշփոթ շարադրանք), *ազոպի ճանկեր* (տգեղ ձեռագիր), *այրից մինչև ֆե* (լեզվաբանությունից): *Թնդանոթի միս, երկսայրի սուր, միզակ ճոճել* (մեկի դեմ), *դատարկ կրակոց, զենքերը ցած դնել, վառողը չոր պահել, սլիններով դիմավորել, սառը պատերազմ, ծանր հրետանի, հինգերորդ զորասյուն, ներքին թշնամի, դանդաղ գործող ռումբ, թեթև հեծելազոր* (ռազմական կյանքին վերաբերող):

Մարզական կյանքից մույնպես բազմաթիվ բաղադրյալ տերմիններ դարձվածային արժեք են ձեռք բերել. ահա դրանցից մի քանիսը՝ *դեղին քարտ ցույց տալ, խաղից դուրս գալ, խաղի մեջ մտնել* (մտցնել), *վերջնագծին հասնել, (հասցնել), երկրորդ շնչառություն ստանալ, ձիու քայլ կատարել, ռակիդովկա անել, մատ անել, ֆուկ անել, տուսերներ ճոճել, ճիշտ նպատակակետին (դիպուկ) կրակել* և այլն:

Դարձվածների առաջացման աղբյուրներից մեկն էլ գրողների, արվեստագետների, լրագրողների կողմից ստեղծած անհատական, հեղինակային շատ արտահայ-

տություններ ու բառակապակցություններ են, որոնք վերափոխվում են ու անցնելով ժողովրդին, ընդունվում են նրա կողմից, դառնում են համագործածական: Օրինակ, Հ.Թումանյանի հեղինակած շատ արտահայտություններ, անվանումներ վերածվել են ԴՄ-ների, ինչպես՝ *Չախորդ Փանոս, Անբան Հուռի, Զաջ Նազար, Նետյի քարաբաղնիս, Կիկոսի մահը, բալը թանկ է, աչքը թեքեցիր՝ բանիդ տերը չես, անբախտ վաճառականներ, Ավ. Իսահակյանի ստեղծած՝ քարից, հողից հաց քամել, աչքը ճամփին ծով դառնալ, խեղճին քշա ասել, գլուխը դնելու տեղ չգտնել, աչքերին թոզ փչել* և այլն:

Դարձվածների անսպառ աղբյուր է ժողովրդական բանահյուսությունը, հատկապես առածներն ու ասացվածքները, ինչպես՝ *Ցոան Վերզո, Ձենով Օհան, հոնքը շինելու տեղ աչքն էլ հանել, ջաղացը կորցնել՝ չախչախի հետևից ընկնել, ճիպոտը իր քույրից կտրել, գելի գլխին ավետարան կարդալ, հոր փորոտը հորը կընկնի, մեխի գլխին բռնեցքով չեն խփի, առուն չթաժ հոպ չեն ասի, մինչև Շուշանը զարդարվի, պատարագը կարճակվի*, և այսպիսի հազարավոր օրինակներ կարելի է բերել:

Ժողովրդական լեզուն ու բարբառները մույնպես դարձվածների հարստացման անհատում աղբյուրներ են. բերենք դրանցից մի քանիսը՝ *արյունը պղտորվել, թուրք կատիկը թռչել, ձեռն ու ոտքը քաշվել, քիթը բռնել՝ հոգին կտա, գլխին օյն բերել, էշին մատել մի այլք է, իջնելը՝ երկու, շունը շան թաթ չի ծամի, էծը էծին լավ է, քան մի սուրու ոչխար, գոռոզ գառան գլուխը գիլի փորն է*: Բարբառներից են դարձվածների արժեքներ ստացել մալ բազմաթիվ անեծքներ ու օրհնանքներ, ինչպես մալ գոեհկաբանություններ:

Ինչպես տեսանք վերևում, ցանկացած լեզվի դարձվածային համակարգի հարստացման աղբյուրներ են մալ տարբեր լեզուներից կատարված թարգմանությունները և պատճենումները: Լեզուն օրեցօր հարստանում է մալ դարձվածային նորարարություններով՝ պայմանավորված հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններով, ինչպես մալ գիտության ու տեխնիկայի աննախադեպ զարգացմամբ. դրանք լայն տարածում են գտնում հատկապես զանգվածային լրատվության միջոցով:

ИСТОЧНИКИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И ВОЗНИКНОВЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

___ Резюме ___

___ Х. Бадибян ___

Фразеологизм – более высокое языковое явление: оно связано с более высоким уровнем развития языкового мышления человека, когда человек был в состоянии абстрагироваться, благодаря чему признак приписывается предмету и составляются словосочетания и предложения. Они же в более поздний период переосмысляются и превращаются в фразеологизмы.

В статье рассматриваются источники происхождения фразеологизмов армянского языка, отличаются многочисленные фразеологизмы, появившиеся с помощью как собственных языковых средств, так и путем заимствований, затрагиваются также фразеологические неологизмы.

ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Ոչ այնքան հեռավոր անցյալում իրավացի դժգոհություն էր արտահայտվում, որ մեր գրողների, բանաստեղծների լեզուն քիչ է ուշադրության արժանացել լեզվաբանների կողմից, չենք ունեցել «դասական կամ ժամանակակից որևէ հայ հեղինակի լեզվի լուրջ և օրինակելի ուսումնասիրություն»¹: Այսօր կարող ենք ասել, որ հսկայական աշխատանք է կատարված այդ անթույլատրելի բացի վերացման ուղղությամբ. համապատասխան բավական հարուստ գրականություն կա նվիրված դասական և ժամանակակից հայ գրողների, բանաստեղծների լեզվի քննությանը: Բայց չի կարելի աչքաթող անել նաև այն իրողությունը, որ գրողների լեզվի ուսումնասիրությունն առայժմ միանգամայն միակողմանի ընթացք ունի, որն անհամդորժելի է: Հանրահայտ է, որ մեր մոր շրջանի գրողների ու բանաստեղծների մեծ մասը՝ սկսած հատկապես Մ. Նալբանդյանից մինչև մեր օրերի գրողներն ու բանաստեղծները, թողել է նաև գիտական, հրապարակախոսական բնույթի բավական հարուստ ժառանգություն: Գրողների լեզվի ուսումնասիրության անթույլատրելի միակողմանիությունն արտահայտվել է հատկապես նրանով, որ նրանց հրապարակախոսական բնույթի աշխատանքների լեզվի ուսումնասիրությունն ուշադրությունից դուրս է մնացել: Գրողի ողջ ստեղծագործությունն ամբողջական համակարգ է ներկայացնում, որի մասին պատկերացումը կարող է ամբողջական լինել միայն այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ չափով ուսումնասիրված կլինեն դրա բաղադրամասերը: Գրողների գեղարվեստական բնույթի ժառանգությունից դուրս գտնվող աշխատանքների լեզվառական ուսումնասիրությունը մեծ նպաստ կբերի ոչ միայն նրանց անհատական ոճի, այլև հատկապես գրական լեզվի այնպիսի կարևոր տարբերակային ձևի մասին ավելի ամբողջական պատկերացում ունենալու գործում, ինչպիսին հրապարակախոսական լեզուն է: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ առհասարակ մամուլի, հրապարակախոսության լեզվի ուսումնասիրության ուղղությամբ հայ լեզվաբանության մեջ միայն առաջին քայլերն են կատարված, առավել ևս ակնհայտ կդառնա Հ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ն. Չարյանի, Ս. Կապուտիկյանի, Պ. Մևակի և այլ գրողների բավական հարուստ հրապարակախոսական բնույթի ժառանգությունն առանձին ուսումնասիրության նյութ դարձնելու անհրաժեշտությունը:

Մեր նպատակն է սույն հոդվածում ուսումնասիրության առարկա դարձնել Ավ. Իսահակյանի գեղարվեստական հրապարակախոսական բնույթի, մասնավորապես այն ստեղծագործությունների բառապաշարը, որոնք ներկայացվում են «Ժողովրդի հետ» խոսուո խորագրի տակ: Այդ շարքը կազմող գործերից յուրաքանչյուրը մտերմիկ գրույց է հարազատ ժողովրդի հետ: Դա մեկ ողջույն և ուղերձ է, մեկ՝ որդիական երախտիքի խոսք, մեկ՝ համբերության ու հերոսացման կոչ: Եվ միշտ զգացվում է իր ժողովրդի ցավերով ապրող, նրա հաջողություններով ուրախացող զավակի, հայրենիքի ճակատագրով մտահոգվող քաղաքացու անմնացորդ նվիրվածությունը և ապագայի նկատմամբ անխախտ հավատը:

Ինչպես առհասարակ լեզվական երևույթների, այնպես էլ հրապարակախոսության լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրությունը չի կարող այնքան արդյունավետ լինել, եթե դրա դասակարգումը հստակ սկզբունքներով կատարված չլինի: Առանց մանրամասնությունների մեջ մտնելու նշենք, որ չեն կարող տարակարծություն չառաջացնել հրապարակախոսական-լրագրային լեզվի բառապաշարի այնպիսի դասակարգումները, երբ այդ բառապաշարը ներկայցվում է հասարակական-քաղաքական բառեր, գնահատողական և ոչ գնահատողական բառեր կամ՝ 1. մասնագիտական բառեր, 2. գնահատողական բառեր, 3. լրագրային (լրագրահրապարակախոսական) բառեր² ենթաշերտերով: Նախ որ՝ այսպիսի խմբավորումները միմյանցից քիչ տարբերություններ ունեն: Ինչպես հեշտ է նկատել, երկրորդ խմբավորման մեջ պարզապես հասարակական-քաղաքականի փոխարեն ներկայացվում է մասնագիտական բառաշերտը և

¹ Գ. Մ և Կ. Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Եր., 1948, էջ 121:

² Ռ. Շ ա լ ո ճ ց, Մամուլի և հրապարակախոսության լեզուն, Եր., 1987, էջ 67-68:

ավելացվում է լրագրային կոչված բառաշերտը: Վերջինիս մեջ ներկայացվում են այսպիսի ենթախմբեր՝ 1. պաշտոն, զբաղմունք և այլ հասկացություններ արտահայտող բառեր (ներկայացուցիչ, ղեկավար, անդամ, պատգամավոր և այլն), 2. շարժում ցույց տվող բառեր (մեկնել, գնալ, հեռանալ, վերադառնալ և այլն), 3. ասացական բայեր (ասել, հայտարարել, պատասխանել...)՝³ և այլն: Այդպես էլ անհասկանալի է մնում, թե ինչու այդ և նման բառերը կոչվում են լրագրային բառեր:

Բայց մեր հիմնական առարկությունն այն բանին է վերաբերում, որ հրապարակախոսական լեզվի բառապաշարի նշված դասակարգումները կատարելիս նկատի առնված չեն այն իրողությունները, որոնցով պայմանավորվում է բառի ոճական բովանդակությունը, արժեքը: Այդպիսի իրողություններ են բառի ձևը (ինչյունական կազմը), իմաստը և այլն, թե տվյալ լեզվական ոճում (ասենք՝ հրապարակախոսական ոճում) գործածված բառը լեզվի որ գործառնական ոլորտին է պատկանում (գիտական, գեղարվեստական և այլն):⁴ Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ հրապարակախոսական լեզվի բառապաշարի ընդունելի համարվող վերը նշված դասակարգումներն այդ լեզվի ուսումնասիրողին ըստ էության չեն մղում խոսքի այնպիսի կարևոր հատկությունների հանգամանալի քննության, ինչպիսիք են ճշտությունը, բարեհնչությունը, կենդանությունը և այլն: Ոճագիտությունը, ոճական ըստ էության խաթսխված է լեզվական միջոցների հոմանշության վրա, իսկ հրապարակախոսական լեզվի բառապաշարի այդ դասակարգումներում բառային հոմանշությունը և առհասարակ բառի իմաստով (հոմանշություն, հականշություն, բազմիմաստություն ևն) պայմանավորված ոճական հնարավորություններն ուղղակի անտես են առնված:

Հասկանալի է, որ բառի՝ տարբեր իրողություններով պայմանավորված ոճական գործածությունները չեն կարող հավասարաչափ դրսևորում ունենալ լեզվի բոլոր տարբերակային ձևերում:

Ավ. Իսահակյանի հրապարակախոսության մեջ բառի ձևով պայմանավորված ոճական գործածություններն այնքան հարուստ դրսևորումներ չունեն, այլ ձևով ասած՝ ի տարբերություն նրա գեղարվեստական արձակի և հատկապես չափածոյի, գեղարվեստական հրապարակախոսության մեջ համանուն, համահունչ բառերը գրեթե բոլորովին հանդես չեն գալիս ոճական հնարավորությամբ: Սա պայմանավորված է խոսքի բովանդակությամբ, նպատակաուղղվածությամբ:

Գործածության ոլորտով պայմանավորված արտահայտչական հնարավորությունների կրողներն են հնարանությունները, մոդաբանությունները, օտարաբանությունները, տերմինները: Ուշագրավ է, որ Վարպետի գեղարվեստական հրապարակախոսությունն էապես տարբերվում է նրա գեղարվեստական արձակից և հատկապես ժողովրդաշունչ քնարերգությունից նրանով, որ դրանում գրեթե խսպառ բացառված է բարբառային բառերի գործածությունը:

Ուշագրավ է Ավ. Իսահակյանի վերաբերմունքը օտարաբանությունների նկատմամբ: 1926 թվականին գրած «Խորհրդային Հայաստանում» հոդվածում անհարկի օտարաբանություններ գրեթե չկան, մույնիսկ «կուլտուրա», «կոնսերվատորիա» բառերի փոխարեն գործածված են բնիկ ազգային բառերը. «Մեր հիմնավորը *մշակույթի* վերապրած արժեքների վրա բարձրանում են մոր արժեքները»:⁵ «Աչքերդ բերկրանքով բախտավոր նայում ես՝ համալսարան, թատրոն, *երաժշտանոց*, թանգարան...» /ն.տ./: Իսկ երեսնական թվականներին գրված հոդվածներում օտարաբանություններն ավելի աշխույժ գործածություն ունեն: Եվ դա, բնական է, այդպես էլ պիտի լիներ, հատկապես 1935, 1937թ.թ. գրված հոդվածներում: Բայց այս կապակցությամբ ուշագրավն այն է, որ Վարպետը «համարձակություն է ունեցել» դրանց հետ՝ համատեղ գործածել նաև ազգային ձևը՝ կարծես կամենալով ասել, թե օտարաբանության գործածության պատճառն այն չէ, որ մեր լեզուն չունի համապատասխան բառ: Այդ իմաստով բավական ուշագրավ են այսպիսի գործածությունները. «Կենսագործվեց մի մեծ քաղաքական

³ Ռ. Շ ա լ ո լ ո ճ, *նշվ. աշխ.*, էջ 106-108:

⁴ Մ. Մ ե լ ք ո ճ յ ա ն, *Անմարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Եր., 1984*, էջ 43-48:

⁵ Ավ. Ի ս ա հ ա կ յ ա ն, *Երկեր, հ. 4-րդ, Եր., 1959*, էջ 377: Հետագա բոլոր մեջբերումները կկատարվեն մույն հատորից, փակագծերում կնշվի միայն էջը:

հաղթանակ - սերտ եղբայրություն և շահերի ու զգացումների ներդաշնակություն հարևան ժողովուրդների աշխատավորության հետ - կովկասյան *համադաշնակցությունը* (*Ֆեդերացիան*) /383/: «Եվրոպական տնտեսական *կրիզիսի* - ճգնաժամի շնորհիվ կապիտալիստներն այնպես են կորցրել իրենց գլուխը...» /387/:

Այնուամենայնիվ, Վարպետի հրապարակախոսության մեջ կան օտարամուտ բառեր, որոնց գործածությունն այսօր կարող է անհարկի թվալ, բայց ժամանակին դրանք բավական հաճախ են գործածվել: Թվենք դրանցից մի քանիսը՝ սեմասիոլոգիա /465/, աթոսֆերա /ն.տ./, կոմպակտ /383/, ակտուալություն /405/, կոմպլեքս /405/, իդեոլոգիա /410/ և այլն:

Ավ. Իսահակյանի հրապարակախոսությունը, սերտորեն առնչվելով նրա գեղարվեստական ստեղծագործություններին, միաժամանակ ընդհանրության եզրեր ունի նաև գիտական գրականության հետ՝ հատկապես տերմինների գործածության իմաստով: Խոսքը վերաբերում է հատկապես այն ելույթներին, հոդվածներին, որոնց մեջ գիտական բնույթի հարցեր են արծարծվում («Ջրույց գիտության մասին», «Մեր ժողովրդի պարծանքն ու հպարտությունը» և այլն): Վերջինս Իսահակյանի ողջույնի խոսքն է՝ ասված ՀՍՄՀ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրմանը: Դրանցում ըստ անհրաժեշտության գործածված են գիտության տարբեր ճյուղերի տերմիններ. «Մեր գիտնականները ապացուցում են, թե ինչպես են *միզամածություններից* ծնունդ առնում նոր աստղեր» /513/: «Նրանք *էլեկտրոնային միկրոսկոպով* տեսնում են ոչ միայն մանրագույն օրգանիզմները՝ *բակտերիոֆագները*, այլև ուսումնասիրում են նյութի *մոլեկուլների* ձևը» /513/:

Ի տարբերություն գեղարվեստական արձակի, ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող ստեղծագործություններում բավական սահմանափակ գործածություն ունեն նաև հնաբանությունները, գրքային բառերը: Նույնիսկ այնպիսի ստեղծագործություններում, որոնք իրենց բովանդակությամբ հանդիսավորություն են ենթադրում, այդ կարգի բառերի գործածությունը խիստ չափավոր է: Ամենայն հավանականությամբ դա հետևանք է այն բանի, որ հրապարակախոսության մեջ մատչելիությունն ամենակարևոր հանգամանք է համարվել Վարպետի կողմից: Բերենք գրքային բառերի գործածության մի քանի օրինակներ՝ «*Անշիջանելի* փառք մարտի դաշտում ընկած հերոսներին» /470/: «Ասպարեզ եկան տաղանդավոր նկարիչներ, երաժիշտներ... և բանաստեղծների շողջողուն *հույլը*» /383/: «Արմավիրի դաշտում հասակ են նետել բարձրուղեշ բարդիները, որոնց սաղարթները արծաթյա ծնծղանների պես հնչում են անդուլ՝ *անըրջային* Մասիսից և մայրական Արագածից քև առած հովերի մեջ»: «Լսեցի *արյունազանգ* զրույցներ, ճիվաղային հեքիաթներ, մոճավանջային գիշերների պես՝ զարհուրանք բոլոր չափերից անց, հավաստիքի բոլոր սահմաններից վեր...» /376/:

Ինչպես հեշտ է նկատել, հնաբանությունների, գրքային բառերի գործածությունը քննվ չի վնասում խոսքի մատչելիությանը: Դա պայմանավորված է նաև նրանով, որ դրանք հմտությամբ ներդաշնակված են համատեքստի մյուս բառերի հետ: Այսպես՝ վերջին օրինակում այդ բառերը համադրված են ժողովրդա-խոսակցական բնույթի հարադիրների, դարձվածքների հետ («հասակ նետել», «քև առնել» և այլն), և դրանից շահել է խոսքի արտահայտչականությունը: Երկրորդական չէ նաև այն հանգամանքը, որ հիմնականում ընտրված են հեշտ ըմբռնելի գրքային բառեր:

Իսահակյանի հրապարակախոսության մեջ արտահայտչական կարևոր նշանակություն ունեն նորաբանությունները: Լրագրահրապարակախոսական խոսքում սրանց գործածությունն անխուսափելի է, քանի որ դրանք անվանում են նոր առարկաներ, հասկացություններ: Լեզվի բառային կազմը, ինչպես գիտենք, ամենագույնի է հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարված փոփոխությունների նկատմամբ: Նոր հասկացությունների, երևույթների, առարկաների երևան գալը ուղեկցվում է նոր բառերի առաջացմամբ: Հրապարակախոսության մեջ էլ, որի նյութը բազմազան է և վերաբերում է կյանքի տարբեր ոլորտների, անխուսափելի է նորաբանությունների գործածությունը: Վերջիններս, ինչպես հայտնի է, լինում են երկու տեսակ. մի խմբում դասվում են այն նորաբանությունները, որոնք հասարակական կյանքում երևան եկած առարկաների, երևույթների անվանումներ են, մյուս խմբում դասվում են անհատական նորաբանությունները, որոնք ստեղծվում են հատկապես գրողների, բանաստեղծների

կողմից: Մենք այստեղ խոսելու ենք Իսահակյանի հրապարակախոսության մեջ տեղ գտած անհատական նորաքանությունների մասին: Նրանց ստեղծման հարցում վճռական նշանակություն է ունեցել հասկացությունն առավել ճշտությամբ, անհրաժեշտ նորերանգներով արտահայտելը: Բերենք համապատասխան մի քանի օրինակներ՝ «Գիտությունը խանձարուրում գտնվող թոթով երեխայի պես է եղել, որ հզորացել է, հզորացել, դարձել *տիեզերաուժ* մի կարողություն...»/511/: «Տնտեսագետները, ինժեներները, տեխնիկները թող վերակառուցեն օբյեկտը՝ *արտաշխարհը*, իսկ մենք պիտի կառուցենք սուբյեկտը՝ *ներաշխարհը*»/394/:

Հայտնի է, որ երբեմն նախադասության մեջ եղած համապատասխան բառի ազդեցությամբ է ստեղծվում նոր բառ: Այդպես է ստեղծվել վերը բերված *արտաշխարհ* բառը ներաշխարհ բառի ազդեցությամբ: Այս բառի գործածությանը հանդիպում ենք նաև Իսահակյանի գեղարվեստական արձակում:

Համատեքստի դերն առանձնապես կարևոր է մաս այն դեպքում, երբ նկարագրվող երևույթի էությունից է բխում նոր կամ գրքային բառի ստեղծումը: Հակասական ուղիներ անցած, փիլիսոփայական, կրոնական տարբեր հայացքներ ուսումնասիրած ու դավանած գրողը հայրենիքում լսում է «*աշխարհաջահ* ճշմարտության» խոսքը:

Խոչ ու խութերն թշնամական՝
Թռիչքդ չեն կատում,
Աշխարհաջահ ճշմարտության
Նոր խոսքեր ես ասում /380/:

Այդպես էլ «Մեր ժողովրդի պարծանքն ու հպարտությունը» հրապարակային խոսքում Իսահակյանը գիտության կանառի դերն այսպես է պատկերացնում: «Նա (ակադեմիան) պիտի համախմբե հայ միտքը և գլխավորե այն: Արդի գիտական մեթոդների լուսարձակի տակ նա պիտի *հունավորե* հետազոտությունները և ուսումնասիրությունները» /465/: Իսկ «զարհուրելի բախումների մեջ կոտորակված» հայ ժողովրդի գոյատևման կռիվը բնորոշվում է *անտեղիտալի* բառով: «Հայ ժողովուրդը՝ ճակատագրի բերմամբ կանգնած լինելով արևելյան և արևմտյան աշխարհակալ պետությունների հանգուցային ճանապարհի վրա՝ գոյության *անտեղիտալի* կռիվ է մղել և զարհուրելի բախումների մեջ կոտորակվելով և վերստին կոտորակվելով, այնուամենայնիվ, մնացել է միշտ կանգուն իր նվիրական հողերի վրա, և միշտ հոգով անմվաճ, ազատատենչ և լուսաբաղձ» /427-428/:

Ավ. Իսահակյանի ստեղծած նոր բառերի մեջ կան և այնպիսիները, որոնք առանձնապես ընդգծված ձևով են արտահայտում նրա բացասական վերաբերմունքը անձերի, երևույթների նկատմամբ: Այդ առումով բնորոշ են «հիտլերիզմ», «հրեշապետություն» բառերը, որոնցով Իսահակյանն իր ատելությունը, արհամարհանքն է արտահայտում 20-րդ դարի մեծ արյունախումբի՝ Հիտլերի, նրա կողմնակիցների և նրանց զործերի նկատմամբ՝ «ռասայիզմի իդեոլոգիան արդեն թխվել՝ պատրաստ էր. եկան շարունակողներ՝ Օ. Ամոն, *հիտլերիստ* Ռոզենբերգը և ուրիշներ» /414/: «Կուլտուրական բարբարոսները և մոնղոլ բարբարոսները միացան՝ ստեղծելու համար մի նոր չինգիզխանյան *հրեշապետություն* Համբուրգից մինչև Չինական պարիսպները» /431/:

Հրապարակախոսության հիմնական նպատակներից մեկը խոսքի առարկայի նկատմամբ համապատասխան վերաբերմունք առաջացնելն է. չարի, թշնամու նկատմամբ՝ ատելություն, բարու, լավի նկատմամբ՝ սեր ու համակրանք: Այս գործում առանձնապես մեծ է այն բառերի դերը, որոնք կոչվում են գնահատողական (գնահատողական բառեր): Դրանք և ամբողջական հասկացություն արտահայտող համապատասխան բառակապակցությունները հատկանշվում են զգացական վերաբերմունքի արտահայտման լայն հնարավորություններով: Այդ իմաստով էլ, կարծում ենք, ավելի ճիշտ կլինի, եթե դրանք կոչենք ոչ թե գնահատողական, այլ վերաբերմունքային բառեր:

Նկատելի է, որ չարի, թշնամու նկատմամբ ատելություն առաջացնելու գործում վերաբերմունքային բառերի գործածությունն ավելի ցայտուն արտահայտություն ունի: Ոչ սակավ դեպքերում խոսքի արտահայտչականությունը գրեթե միայն դրանցով է պայմանավորվում: Ահա մի բնորոշ օրինակ՝ «Հիտլերը *պաթոլոգիկ* մի *տիպ*, ֆրեյդյան, պատանեկան օրերից *չբավարարված մեզալմանիայով* և *չարությամբ լցված կոմպլեքսային* - *հիստերիկ ճիվաղ, թերուս, բարոյական բոլոր նորմաներից և զսպանակ-*

ներից գերծ, բացարձակ անմորալ, հարբած՝ շիկացած շովինիզմով, ռևանշով, ժողովուրդների արյունով հափրացած, դիակներ հոշոտող անհագուրդ բորենին՝ փրկի՞չ, մեսիա՞» /408/:

Վերաբերմունքային բառերը սովորաբար փոխաբերական նշանակությամբ են հանդես գալիս Վարպետի հրապարակախոսությունում: Նման գործածություններում դրանք հատկանշվում են որպես ժողովրդական լեզվամտածողության արտահայտություն, խոսքը դարձնում են պատկերավոր: «Վայրագ *ռեմակները* եկել, ծեծում են Անդրկովկասի երկաթե դռները» /434/: «Կարմիր փառապանծ Բանակը... *համրեց թշնամու ատամները և փշրեց այդ ատամները...*» /455/: «Ձանգվածներն ուղղում են *իրենց ողնաշարը*» /377/: «Այդ օրվանից նրա ռազմական մեքենան *հիվանդացավ*» /450/:

Իմաստով պայմանավորված ոճական գործածությունները գերազանցապես դրսևորվում են հոմանիշ և հականիշ բառերով:

Գեղարվեստական արձակի և չափածոյի բնագավառում իր ուրույն ոճն ստեղծած Իսահակյանի հրապարակային խոսքը չէր կարող չազդվել այդ ոճից: Եվ ինչքան էլ խոսքի բովանդակությունը, ասելիքը էական նշանակություն ունենան համապատասխան ձևի ընտրության, համազգային լեզվի հնարավորություններից օգտվելու հարցում, այնուամենայնիվ, գրողի անհատականությունը, նրա ճաշակն ու գեղագիտական հայացքները, բառագործածության նախասիրած եղանակները երկրորդական հանգամանք չեն կարող լինել: Իսահակյանն ուժեղ ու տարերային զգացմունքների արվեստագետ է ոչ միայն չափածոյում, այլև արձակում: Իսկ այս հանգամանքը չէր կարող չազդել հրապարակախոս Իսահակյանի՝ խոսքի կառուցման հիմնական սկզբունքների վրա: Վարպետի հրապարակային ստեղծագործությունն էլ օժտված է հուզական բովանդակությամբ, ներքին լարվածությամբ, և այս երկու գործոններն էլ անխուսափելի են դարձնում իսահակյանական խոսքում հոմանիշների համապատասխան գործածությունը: Առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է հոմանիշների համատեղ գործածությանը: Դա ոճական կարևոր եղանակ է, որի հիմքում ընկած է հուզական պատճառաբանվածությունը: Դրանով արտահայտվում են զայրույթ, հիասթափություն և այլ ուժեղ զգացմունքներ: Բերենք համատեղ գործածված հոմանիշների մի քանի օրինակներ «...Բազմաթիվ ճակատամարտերում *հյուծեց, քայքայեց, մաշեց* թշնամու կենդանի ուժերն ու տեխնիկան...» /469/: «Ուռճացած մեր մշակույթն *հորդում է և քափվում ավերից դուրս*» /377/: «Մի՞թե հեռու է այն զարհուրելի էպոխան, իմպերիալիստական առաջին պատերազմը, երբ «քաղաքակիրթ» երկրները, միլիարդ բնակչություն, զազանային բնագոյներով բռնկված, տարիներ *կոտորում էին* իրար, անխնա *ջնջում* իրար, *ռչնչացնում* դարերի մեջ կուտակված հարստություններ...» /404/:

Ինչպես ամեն մի խոսքի, այնպես էլ հրապարակախոսության համար ոչ մի բան այնքան վտանգավոր չի կարող լինել, որքան միօրինակությունը, բառերի անհարկի կրկնությունը: Խոսակցի (ընթերցողի, լսողների) վրա ազդելու համար խոսքը պետք է լինի կենդանի, բազմազան: Վերջինս ապահովվում է հոմանիշ ձևերից մեկի կամ մյուսի ընտրությամբ:

«*Մեծ արվեստագետի համբավը հսկա թատրոնը ծայրե ծայր լցրել էր...*» /398/: «Հները հավատում էին, թե երկրագունդը իր թավալման ընթացքում մի պահ կանգ է առնում՝ *հետադարձ հայացք ձգելու* անցած ուղու վրա: Երբ մենք էլ մեր անընդհատ հոսող կյանքի մեջ մի պահ *ես եմք նայում...*» /504/: «Իմ հայրենիքում տեսա աշխարհաշեն *կառուցումներ*, որոնք կմրցեն Փարիզի հրաշակերտ *շինվածքների* հետ...» /520/:

Խոսքի մեծ վարպետը բառի կրկնություն չի հանդուրժում ոչ միայն նույն կամ կից նախադասությունների մեջ, այլև՝ իրարից բավական հեռու գտնվող տողերում: Այդ առումով ուշագրավ է *պատերազմ, կռիվ, ճակատամարտ* բառերի գործածությունը հոդվածներից մեկում (տես էջեր 400-401):

Խոսքի կենդանությանը, ներգործուն ուժին նպաստելու իմաստով ուշագրավ են համատեղ գործածվող այն հոմանիշները, որոնք նպաստում են հասկացությունը բազմակողմանիորեն արտահայտելուն: Այս դեպքում հոմանշային շարք կազմող բառերն իրենց իմաստային նրբերանգներով ամբողջացնում են նկարագրվող երևույթը:

«Անքննադատելի և սրբազան *դոգմա - թաքու - միջ* դարձրին ֆաշիստներն այս անգիտական կոնցեպցիան և կառչեցին նրան» /414/: «Մի կողմը կանգնած են *ազա-*

տատենչ, դեմոկրատ, առաջադեմ ժողովուրդներ՝ Սովետական Միությունը, Անգլիան, Ամերիկան և ուրիշները, իսկ հակառակ կողմը՝ *խավարասեր, ռեակցիոն*, ֆաշիստական Գերմանիան իր վասակներով...» /454/:

Իսահակյանի հրապարակախոսության մեջ ոճական արժեքով գործածված հականիշները բավական շատ են, որոնք կարևոր դեր ունեն խոսքի թարմության, ինքնատիպության ապահովման գործում:

Ինչպես գեղարվեստական գրականության մեջ, այնպես էլ հրապարակախոսությունում հականշությունը բավական լայն բովանդակությամբ պետք է ըմբռնել, այսինքն՝ հականիշներ են դիտվելու նաև այնպիսիները, որոնց իմաստային հակադրությունն արտահայտվում է ոչ թե առհասարակ, այլ կոնկրետ կիրառության մեջ, ինչպես օրինակ՝ «Գիտությունը սիրում է նրանց, ովքեր սիրով են մոտենում իրեն, ովքեր *դատում են* և ոչ թե *անգիր անում...*» /514/:

Իսահակյանի գեղարվեստական հրապարակախոսության մեջ կարևոր է հականիշների դերը հակադրություն ստեղծելու գործում: Վերջինս ավելի ցայտուն է դարձնում մտքի ու զգացմունքի արտահայտումը, խոսքի արտահայտչականությունը: Այդ իմաստով խոսում է «Նրանց մոտ և մեզ մոտ» վերնագիրը /էջ 386/: Կոնկրետ կիրառության մեջ հականշային իմաստով են օժտվել համապատասխան դերանունները՝ խորհրդանշելով հակոտնյա երկու աշխարհներ: Այս ստեղծագործության արտահայտչականությունն ապահովվել է հակադրության միջոցով, որը, ինչպես գիտենք, միայն հականիշներով չէ, որ դրսևորվում է:

СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ ПУБЛИЦИСТИКИ АВ. ИСААКЯНА

___ *Резюме* ___

___ *О. Мелконян* ___

Словарный состав научных, публицистических статей и выступлений Ав. Исаакяна исследуется под углом зрения выявления принципов используемых поэтом лексических единиц в публицистическом стиле.

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՁ

Հայերենի զարգացման տարբեր շրջանների քերականները լեզվի ձևաբանաշարահյուսական կարգերն ուսումնասիրելիս ըստ անհրաժեշտության խոսել են այն բաների մասին, որոնք իրենց իմաստային կառուցվածքով ի հայտ են բերում քերականական տարարժեքություն և օժտված են բազմագործառնությամբ դերով: Դեռևս Դիոնիսոս Թրակացին և նրա մեկնիչները նկատել են, որ որոշ բառեր հանդես են գալիս մեկից ավելի խոսքիմասային արժեքների համատեղումով: Լատինատիպ քերականությունների շրջանի աշխատություններում այս խնդիրը հիմնականում լուսաբանվել է նյութական բովանդակությունից զուրկ խոսքի մասերի շրջանակներում: Աշխարհաբարի քերականական աշխատություններում լեզվաքերականական հարցադրումները յուրովի մեկնաբանություն են ստանում, որ պայմանավորված է մի կողմից՝ լեզվաբանական գիտության զարգացման նոր շրջանով, մյուս կողմից՝ անցյալի գիտական նվաճումները քննադատաբար յուրացնելու հանգամանքով:

Դարասկզբի և խորհրդային շրջանի քերականագիտական աշխատություններում իմաստաբանական և բառաքննական հետազոտությունները նոր ծավալ են ստանում: Այս շրջանում ձևաբանական մակարդակի կառուցվածքային միավորները հաճախ բնութագրվում են իրարամերժ սահմանումներով: Մ.Արեղյանը, Հր.Աճառյանը, Գ.Սևակը, Ա.Աբրահամյանը, Գ.Գաբրելյանը և այլք ներկայացնում են այս իրողությունը յուրաքանչյուրն իրեն հետաքրքրող տեսանկյունից՝ բառույթի իմաստային-ձևաբանական երկատվածության վերաբերյալ տարբեր նկատառումներ ունենալով: Հր.Աճառյանը մեկից ավելի ձևաբանական արժեքներ համատեղող բառերի մասին խոսելիս կարևորել է դրանց ժամանակագրության որոշումը՝ հաշվի առնելով, որ ձևաբանորեն տարարժեք բառերի առաջացումը կրում է տարաժամանակյա բնույթ: Գ. Սևակը այդ իրողությունը կապում է խոսքիմասային փոխանցումների հետ,¹ Ս. Աբրահամյանը՝ բառիմաստի նեղացման գործոնի հետ:² Մ.Ասատրյանը մման բառերի առկայությունը բացատրում է խոսքիմասային փոխանցումների գործընթացով:³ Ակադեմիկոս Ջահուկյանը առաջին անգամ կատարում է դրանց դասակարգումը՝ տարբերակելով եռակի և երկակի գործածություն ունեցող բառեր՝ դրանք համարելով գործառնական համանուններ, իսկ քերականական երևույթը՝ գործառնական համանունություն:⁴ Ն. Պառնասյանը բառերի և բառածևերի քերականական երկարժեքությունը և եռարժեքությունը քննում է թե՛ ձևաբանական (երբ տարարժեքությունը գիտակցվում է նաև խոսքից դուրս), թե՛ շարահյուսական առումներով (երբ տարարժեքությունը դրսևորվում է խոսքային համապատասխան միջավայրում):⁵ Հ.Բարսեղյանը խոսքիմասային փոխանցման երևույթը համարում է բառերի՝ այլ խոսքի մասերի գործածությամբ հանդես գալու երկարատև գործընթացի հետևանք:⁶ Խոսքիմասային փոխանցումների և դրանց հետևանքով առաջացած տարարժեք բառերի քննությանն առանձին մեծագրություն է նվիրել Լ. Խաչատրյանը՝ բառերի ձևաբանական իմաստի և արժեքի տեղաշարժն ուսումնասիրելով միջխոսքային և ներխոսքային միջավայրով: Իրողությունը հեղինակը դիտել է իբրև պատմական-իմաստափոխական գործընթաց և այն քննել է հայերենի զարգացման գրաբար, միջին հայերեն, արդի հայերեն կտրվածքներով:⁷

¹ Գ. Սևակ, *Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց*, Եր., 1955, էջ 251:

² Մ. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, Եր., էջ 34:

³ Մ. Ասատրյան, *Հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր*, Եր., 1970, էջ 92-97:

⁴ Գ. Ջահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ*, Եր., 1974, էջ 525-528:

⁵ Ն. Պառնասյան, *Քերականական համանունները ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1971, էջ 87-102, 172-178:

⁶ Հ. Բարսեղյան, *Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը*, Եր., 1980, էջ 474:

⁷ Լ. Խաչատրյան, *Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ*, Եր., 1999, էջ 25:

Այսպիսով, հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում կատարվել է մի կարևոր իմաստափոխություն ևս (բառիմաստի փոփոխության այլ տեսակներից բացի)՝ բառերի խոսքիմասային իմաստափոխությունը: Այս իրողության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում տեղի է ունեցել անցում խոսքիմասային բազմիմաստությունից մենիմաստության (մասնակի բացառություններով): Այս երևույթի զարգացումն ըստ էության հայերենի ձևաբանական համակարգի զարգացումն է, որի՝ ժամանակի ընթացքում կանոնավորվելն ու ավելի համակարգված դառնալը հանգեցրեց խոսքիմասային բազմիմաստություն կոչվող իրողության կենսունակության աստիճանական նվազմանը: Գրաբարի համեմատությամբ միջին և արդի հայերեններում անհամեմատ քիչ են մեկից ավելի խոսքիմասային իմաստ ունեցող բառերը: Խոսքիմասային այս կամ այն միջավայրում այդ երևույթը կարող է դրսևորվել, բայց արդեն չունի այն ընդհանրական բնույթը, որ ուներ հին հայերենում: Ակներև է, որ մեկից ավելի խոսքիմասային նշանակություն ունեցող բառերի քերականական իմաստները պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկվել են հստակեցման (ժամանակի ընթացքում նախապատվությունը տրվել է այս կամ այն քերականական, խոսքիմասային նշանակությանը):

Չնայած լեզվական այս իրողությունը առնչվել է տարբեր խոսքի մասերի, բայց պետք է նշել, որ խոսքիմասային իմաստների անցումները հիմնականում վերաբերում են առարկա և առարկայի հատկանիշ ցույց տվող բառերին, այսինքն՝ գոյականին և ածականին: Ընդ որում, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ եթե լեզվի պատմական զարգացման շրջաններից մեկում բառը խոսքիմասային այլ նշանակությունից բացի ունեցել է նաև ածականական կիրառություն, ապա արդի հայերենի բառապաշար է մուտք գործել միայն որպես ածական, այսինքն՝ ի տարբերություն նույն բառի ունեցած խոսքիմասային այլ նշանակությունների՝ հիմնականում պահպանվել է առարկայի հատկանիշ ցույց տալու նշանակությունը: Օրինակ՝ «ամուր» բառը գրաբարում գործածվել է թե՛ որպես գոյական (նշանակել է բերդ, ամրոց, ապահով և բարձր տեղ), թե՛ որպես ածական. «...տապալեալ ավերեցան *ամուրք* ապաստանի նոցա»/Եղ., 404/: Բուզանդի մոտ՝ «Ապա երթեալ գտանէր զնոսա *յամուրս* աշխարհին Տայոց...»/ Բուզ., 107/: Որպես ածական՝ «Իսկ յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին, նոքա ի վահանափակն Յունաց իբրև *յամուր* քաղաք մտանէին»/Խոր., III LE/: Արդի հայերենում «ամուր» բառն ունի միայն ածականական իմաստ:

Նույնը պետք է ասել «ծածուկ» բառի մասին, որը գրաբարում գործածվել է թե՛ որպես գոյական, թե՛ որպես ածական: *Ծածուկ* (ած) - *քաքուն*-«Յառաջ խաղային իւրեանց զգէնան *ծածուկ* վառեալ» /Եղ., 308/: *Ծածուկ* (գոյ) - *զաղտնիք*-«*Ծածուկք* անիծեալք, դիպուած քշմամեալք...»/ՀՀՄԲ., 138/:

«Բազում» բառը գրաբարում նշանակել է ինչպես «շատ»-(ած)- «Այլ որպէս ցուցաք *բազում* անգամ զամբարիշտն, չարութիւն, յորդորէր և ստիպէր զօրսն...» /Եղ., 252/, այնպես էլ՝ «շատ բան» - «Քանզի *բազումք* յազգէ ի մեծ նախարարաց էին, եւ եղբարք եւ որդիք և դստերք»/ն.տ./:

Օրինակներից նկատվում է, որ այլ խոսքի մասերի պատկանող շատ բառեր պատմական իմաստափոխության ենթարկվելիս արդի հայերենի բառապաշար մուտք են գործել միայն որպես ածականներ: Սա, իհարկե, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ բառը լեզվի զարգացման պատմական շրջաններից մեկում օժտված է եղել նաև հատկանիշ արտահայտելու հնարավորությամբ:

Երբ երևույթն իր պատմական զարգացման մեջ տեսնելու համար համեմատում ենք գրաբարի, միջին հայերենի և արդի հայերենի⁸ բացատրական բառարաններում եղած բառերի խոսքիմասային պատկանելության նշումները, տեսնում ենք, որ գրաբարում, ինչպես նաև միջին հայերենում մակբայի, գոյականի ձևաբանական արժեք ունեցող շատ բառեր արդի հայերենում դարձել են ածականներ: Անցումը խոսքիմասային մի իմաստից մյուսը, իհարկե, պայմանավորված է բառագործածության խոսքային մի-

⁸ Առձեռն բառարան Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, ի տուրք Ղազար, 1865; Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Եր., 1987; Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1974:

ջավայրով, որտեղ էլ կատարվում են մնան փոփոխություններն ու անցնում գրավոր լեզու:

Վերոհիշյալ իրողությունը նպատակահարմար է ցույց տալ ստորև բերվող աղյուսակի միջոցով, ուր ներկայացված են լեզվի պատմական զարգացման երեք փուլերում տարբեր խոսքիմասային պատկանելություն ունեցող մի խումբ բառեր:

Գրաբար	միջին հայերեն	արդի հայերեն
բարկ	բարկ-բարկ	բարկ
ած.- 1. խիստ, ազդու, կծու, թունդ 2. ցասկոտ, մկ.- 3. սաստկապես (ՆՀԲ էջ 178) կրքոտ	մկ.- սաստկապես, ուժգին, բարձր	ած.- 1 թեժ, կիզիչ 2 կրակոտ 3 խիստ, ազդու, կծու, թունդ 4 սաստիկ 5 (փխր) զայրագին
կանգուն	կանգնուկ	կանգուն
ած., մկ.- կանգնած, շիտակ, ուղիղ, ամբերի (ՆՀԲ էջ 420)	մկ.- կանգնած, կանգուն-կանգուն ած.- կանգնած, կանկուն մկ.- ոտքի վրա կանգնած	ած.- 1 ոտքի վրա կանգնած 2 այնպիսին, որ գտնվում է ուղիղ դիրքում 3 չավերված 4 հաստատուն 5 (փխր) չխոցված, չընկճված
զգույշ	զգույշ	զգույշ
ած.- 1. զգուշորեն 2. ապահով (ՆՀԲ էջ 291)	մկ.- զգույշ, ուշադիր	ած.- 1 ուշադիր, կենտրոնացած 2 շրջահայաց 3 զգուշությամբ կատարված 4 հոգատար, նուրբ, քնքուշ 5 զգուշացման բացակայություն
անաչառ	անաչար	անաչառ
զոյ.- 1 խտրություն չանող 2 անպատկառ չակնածող մկ.- 3 անաչառ կերպով (ՆՀԲ էջ 41)	մկ.- անխտիր, անխնա	ած.- 1 ոչ աչառու, անկողմնակալ 2 անաչառությամբ կատարված 3 (հին) չակնածող
դիւր	դոյր	դյուր
ած.- 1. հեշտ, 2 հարթ, 3 հաճելի զոյ.- 4. հեշտություն, անդորրություն 5 հարթավայր մկ.- 6. հեշտությամբ	ած.- 1. հեշտ, թեթև, դյուրին զոյ.- 2. հարթավայր, դուրդուր մկ.- 1. լավ, հաճելի ած., մկ.- 2. հեշտ, դյուրին ած.- 3 հարթ, տափարակ զոյ.- 4 հանգիստ	ած.- 1 շատ ջանք չպահանջող 2. հեշտությամբ կատարվող
անհնարին ած.- 1 անկարելի, անհնար մկ.- 2. խիստ, սաստիկ 3. անառիկ 4 չափազանց, խիստ շատ	անհնարական ած.- անհնար, անկարելի	անհնարին ած.- 1 ոչ հնարավոր, անկարելի 2 անդիմադրելի 3 (փխր) սաստիկ, ծայրահեղ

Համեմատաբար քիչ թվով բառեր խոսքիմասային իմաստափոխության ենթարկվելիս ձեռք են բերել գոյականի արժեք, կամ լեզվի զարգացման մախորդ շրջաններում ունեցած տարբեր նշանակություններից պահպանել են միայն գոյականականը: Բեքենք մի քանի օրինակ՝ բառի խոսքիմասային իմաստափոխության՝ դեպի գոյական ուղղվածությունը ցույց տալու համար:

գրաբար	միջին հայերեն	արդի հայերեն
զէշ	զէշ	զէշ
զոյ.- 1. մեռած մարդ, դիակ 2 կոտրած բանի, կտոր ած.- (ռմկ) հոռի, անախորժ (ՆՀԲ էջ 215)	ած.- վատ, անպիտան մկ.- վատ, վատ կերպով	զոյ.- կենդանու դի (արևմտ՝ ած.- վատ)
անդէն	անդին	անդեն
մկ.- 1. այնտեղ, մույն տեղը 2 շուտով, իսկույն, անմիջապես մույն ժամանակ 3 առաջուց (ՆՀԲ էջ 50)	զոյ.- հանդերձյալ աշխարհը	զոյ.- 1 (զվո) այնտեղ, այն կողմը 2. այն աշխարհը, հանդերձյալ կյանքը
զազան	զազան	զազան
զոյ.- 1 գիշատիչ 2 մեծ օձ, զազանաբարո մարդ ած.- զազ. դարձած (ՆՀԲ էջ 119)	ած.- 1 ուժեղ, բարկ, թունդ 2 (փխր) հրացայտ	զոյ.- 1 վայրի գիշատիչ 2. (փխր) արյունոտ մարդ

Ինչպես ցույց են տալիս նշված դեպքերը, խոսքիմասային բազմիմաստություն ունեցող շատ բառեր արդի հայերենում դարձել են մենիմաստ՝ հստակորեն ընկալվելով այս կամ այն ձևաբանական արժեքով: Բայց պետք է նշել, որ կան բառեր էլ (օր՝ «բնիկ», երեց, ասպնջական, ընպելի» և այլն), որոնք իրենց ձևաբանական նշանակության կողքին (հիմնականում՝ ածականական) պահպանել կամ լեզվի զարգացման ընթացքում ձեռք են բերել երկրորդ՝ գոյականական նշանակություն՝ (հազվադեպ՝ մակբայական (ըղծալի, դույզն)) մատնացույց անելով թե՛ հատկանիշը, թե՛ հատկանիշը կրողին:

Բառերի խոսքիմասային բազմիմաստության մասին խոսելիս պետք է կարևորել համանունների հարցը: Վերոհիշյալ բոլոր օրինակներում բառերը ունեն խոսքիմասային տարբեր իմաստներ մույն բառածևի համար, մինչդեռ որոշ թվով բառեր ձևաբանական նոր արժեք են ստանում որպես համանուններ գործածվելիս:

գրաբար	միջին հայերեն	արդի հայերեն
բարակ-ած. փափուկ, մանր բարակ-գոյ. շուն բարակ-մկ. ուշադրությամբ	բարակ-մկ. 1.մանրամասն 2.մանր 3.թույլ կերպով 4.աստիճանաբար	բարակ-ած. 1. նվազ հաստություն 2. փոքր տրամագիծ ունեցող 3. փոքր ծավալ ունեցող 4. մանր, մանրահատիկ, նուրբ 5. բարեձև, ճկուն 6. զգայուն, յուրազգաց 7. (փխր) մեղմ, ոչ խիստ 8. (փխր) ուշադիր, մանրագին բարակ-գոյ, շան տեսակ
բալ-գոյ. 1 կեռաս, 2. բալ-գոյ., մեզ, մշուշ ած.- մթազույն	բալ-գոյ. 1.կեռասենու պտուղը 2. բալենու պտուղը	բալ - գոյ. 1. մեզ, մառախուղ 2. հիվանդության ժամ. լեզվի վրա առաջացող փառ, բալ-գոյ. 1.բալենու պտուղը 2. (սխ) կեռասենու պտուղը բալ-գոյ. (պարահանդես)
թափուր-ած. 1.դատարկ 2.ամայի 3.ազատ,անմասն թափուր-գոյ. փայտե մատուցարան	թափուր-ած., մկ. թափուր դատարկ գուրկ	թափուր-գոյ. փայտե սկուտեղ թափուր ած. 1.դատարկ 2.ազատ 3.անմարդաբնակ 4.գուրկ, անմասն 5.տերևները թափված 6. (փխր) ոգևորությունից գուրկ
խոռ-գոյ. 1. անցք, փոս, ծեղալ 2.փոս տեղ, ճորակ ած- 3. պակասավոր դարձած, թերի , 4. խոռոչ դարձած , խոռ-գոյ. խոտի տեսակ խոռ-ած. ժլատ, խոռ-խրամա- տի կողմը	խոռ-գոյ. 1. ծակ, փոս 2. խրամ 3. ած. - տձև 4. մկ.- տխուր 5. դատարկ, ազատ, թափուր, պարսպ	խոռ-գոյ. 1. պատի քանդած մասը 2. այգիների պատի մեջ բաց թողած տեղը 3. փոս, խրամ 4. փոս ընկած վայր 5. (փխր) սիրտը կոտրած 6. խեթ 7. կիսատ խոռ-գոյ. ուրց

Լեզվի անընդհատ զարգացման և փոփոխության մեջ բառիմաստի հետ փոփոխության են ենթարկվել բայիմաստները՝ զուգահեռաբար ձեռք բերելով նոր իմաստներ:

Քերականական իմաստափոխության տեսակ է նաև բայի սեռի իմաստի փոփոխությունը: Բայի սեռային պատկանելության մեջ կատարված տեղաշարժները ներկայացնող դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գրաբարը շատ հարուստ է կրկնասեռ և սեռային զուգահեռություն ունեցող բայերով: Միջին հայերենում արդեն զգալիորեն պակասում են կրկնասեռ բայերը, իսկ ժամանակակից հայերենում դրանց թիվը չափազանց փոքր է: Հենց այս գործընթացի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սեռային փոխանցումները հիմնականում կատարվել են երկու ուղղությամբ՝ 1. կրկնասեռությունից չեզոք սեռ. 2. կրկնասեռությունից ներգործական սեռ:

Իհարկե, զերակշռում են կրկնասեռություն չեզոք սեռ ուղղությամբ կատարված սեռային անցումների դեպքերը (26 բայից 11-ը՝ կրկ>ն., 15-ը՝ կրկ>չ) (անկանոն II ան-

կանիմ II, ժամանեմ II ժամանիմ, հոսեմ II հոսիմ, ճամարտակեմ II ճամարտակիմ, ճողայրեմ II ճողայրիմ, հապաղեմ II հապաղիմ, հառել II հառիմ և այլն): Մեռային տեղաշարժերի ժամանակ գրաբարից արդի հայերեն ընկած երկարատև ուղին անցնելիս բայերը կամ կորցրել են գրաբարում առանձին սեռային պատկանելությամբ արտահայտվող նշանակությունը (ինչպես՝ «ամբաստանել» բայի «արհամարհել» նշ-ը, «անկանել» բայի «հյուսել, գործել», «ժամանել» բայի «ստանալ» նշանակությունը և այլն), կամ նշված նշանակությունն արտահայտել են նոր բառաձևով (կանգնեմ (նր)- կանգնեցնել, հաջողեմ (նր) - հաջողեցնել)՝ հիմնականում բայածանցների կամ բայական հարադրությունների միջոցով: Մեծ կարևորություն ունենում է կրավորական իմաստի արտահայտման համար *վ* ածանցի գործածությունը արդի հայերենում: Ինչպես խոսքիմասային իմաստափոխության դեպքերը քննելիս, այնպես էլ այս պարագայում դարձյալ պետք է կարևորել լեզվի պատմական զարգացման երկրորդ՝ միջինհայերենյան շրջանը, քանի որ շատ բայեր հենց միջին հայերենում են կորցրել կրկնասեռությունը և արդեն որպես միասեռ բայ՝ անցել են լեզվի զարգացման հաջորդ փուլ: Օրինակ՝ *սատակել*⁹ բայը ներգործածն կիրառության դեպքում գրաբարում նշանակել է 1. «ավերել», «ջնջել», «կորցնել». 2. «սպանել», «կոտորել», կրավորաձև կիրառության դեպքում՝ «սատակել», «մեռնել»:

Օր.՝ «Հրաման ետ թագաւորն *սատակել* զամենայն ապստամբ» /Բուգ.,133/: *Սատակել* զամենայն ծնունդս Արգամայ...» /Խոր.,144/: «Յորժամ պատահէին միմեանց՝ դարձեալ միսսանգամ զմիմեանս *սատակէին*» /Եղ., 238/: Արդի հայերենում «սատակել» բայը չեզոք սեռի բայ է և վերաբերում է կենդանիներին, իսկ գրաբարում օգտագործվող «մահանալ» նշանակությունը արդեն ստացել է անարգական, արհամարհական երանգ և գործածվում է միայն այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերվում է անարժան մարդուն: Պարզվում է սակայն, որ այս նշանակությունը բառն ունեն միջին հայերենում: Բառարանում կարդում ենք՝ սատակիչ - չ. - մեռնելը (կենդանիների մասին) Զի *սատկեցաւ* ինքն, այն ձին:

«Հաճել» կրկնասեռ բայը գրաբարում նշանակել է՝ նր. - 1. համաձայնեցնել, հաշտեցնել 2. սիրում առնել, հաճոյացնել 3. վճարել, չր- հավանել, ախորժել, սիրել, հաշտվել:¹⁰ «Իբրև այնու կամել *հաճել* զմիտս թագաւորին» /Բուգ.,142/: «Հաճեցան հաւանութեամբ ընտրել զտէրութիւն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ» /Ագաթ.,15/: Արդի հայերենում չեզոք սեռի բայ է և ունի գրաբարյան չեզոք սեռի նշանակությունները Նույն նշանակություններն ու սեռն ունի միջին հայերենում՝ *հաճենալ* - չ- հաճել, հավանել, բարեհաճել. «որ պարզ երեսով երթանք առ աստուած հանց որ հաճեայ»:

Ինչպես նշեցինք, որոշ բայեր կրկնասեռությունը կորցրել են այս կամ այն բայիմաստը կորցնելու հետ. օրինակ՝ *վախճանես*¹¹ նր.՝ «ավարտել», «մեռցնել», «վերջացնել», *վախճանիմ* չր՝ «մեռնել». «Ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ՝ *ի վախճանի* պատգամաւորութեան և առնու զբազմութիւն զօրաց իւրոց» /Խոր.,147/: «...ի ծննդէն եւթ մոլորութեամբ լեալ մինչ նովիմք և վախճանեցաւ» /Խոր.,118/: Արդի հայերենում չեզոք սեռի բայ է և պահպանել է գրաբարյան նշանակությունը (չր՝-մեռնել):

«Հաջողել» բայը գրաբարում նշանակել է՝ յաջողեմ- նր. 1. ընդառաջել, հաջողեցնել 2. ներգործել, ազդել յաջողիմ-չր հաջողություն գտնել, առաջ գնալ:¹² Արդի հայերենում չեզոք սեռի բայ է և, ինչպես արդեն նշել ենք, ներգործական իմաստի համար ունի այլ բառաձև՝ հաջողեցնել:

«Կանգնել» բայը նշանակել է՝ կանգնեմ – նր. 1. կանգնեցնել, շտկել չր. 2. կանգնել, կանգ առնել. «...և *կանգնէր* զսեղանս կործանեալս» /Բուգ.,420/: «Եւ *կանգնեցան* կացին ի վերայ ոտից իւրոց» /ն.տ./: Այս բայն էլ այսօր չեզոք սեռի բայ է, իսկ ներգործականի համար ունի նոր ձև՝ «կանգնեցնել»:

Մեռային փոխանցումների II ուղղության (կրկնասեռությունից - ներգործական սեռ) դեպքում բայերը իրենց այս կամ այն նշանակությունը չեզոք սեռով կորցնելուց (օրինակ՝ «կրթել» բայի 1 ձգումել մի բանի, 2 ջանալ, հետամտել, 3 նեղ տեղից բռնությամբ

⁹ ՆԲՀ, էջ 716:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 461:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 745:

¹² Նույն տեղում, էջ 585:

անցնել), չեզոք սեռի արտահայտած նշանակության համար նոր բառաձև ստանալուց («նեղել», բայի՝ չք-1 նեղություն կրել, 2 նեղվել, 3 փոքրամալ, արդի հայերենյան «նեղվել» ձևը) բացի ունեն մի առանձնահատկություն ևս՝ միասեռ բայ լինելով հանդերձ՝ միավորել են գրաբարում օգտագործելի երկու սեռերի իմաստներն էլ:

Օրինակ՝ «պնդել» բայը գրաբարում նշանակել է՝ նք.- ամրացնել, քաջալերել, հաստատել, չք.- համառել, օգնել, վազել. «...զամենայն ի նոյն *պնդեալ* ձուլեաց զարաբածս» /Բուգ., 130/: «Միով գտնեսու *պնդեցին* զմէջս» /ն.տ./: Արդի հայերենում «պնդելը» նք. է, բայց նշանակում է նաև թե՛ հաստատել, թե՛ քաջալերել, թե՛ համառել:

Պետք է նշել, որ կրկնասեռությունը գրաբարում միշտ չէ, որ կապված է եղել ե-ի զուգահեռ լծորդությունների գոյության, իսկ սեռային տեղաշարժերն էլ՝ այդ լծորդությունների միավորման հետ: Այս երևույթն ավելի լայն ընդգրկում ունի և, կարծում ենք, կապված է մի ակնառու իրողության հետ: Լեզվի պատմական զարգացման նախորդ շրջանների համեմատ արդի հայերենը բառերի խոսքիմասային իմաստների և քերականական հատկանիշների տարրորշման հարցում ձգտում է միօրինակության և հրստակության: Քերականական իմաստափոխությունների բնույթն հենց այդ է վկայում: Այսօր հայերենի բառապաշարում քիչ են թե՛ խոսքիմասային բազմիմաստություն ունեցող բառերը, թե՛ կրկնասեռ բայերը, իսկ սա զուգահեռություն չի կարող լինել: Միայն *ե* լծորդության են պատկանել և օգտագործվել են զուգահեռաբար ներգործական և չեզոք սեռերի իմաստներով «ժամանել», «կաքալել», «ճամարտակել», «վճարել» բայերը: Կրկնասեռությունը որպես քերականական իրողություն դրսևորվել է նաև *Ա* լծորդության պատկանող շատ բայերի մոտ (կարդալ, հոգալ և այլն):

«Վճարել» բայը գրաբարում նշանակել է. չք. նք. 1. ավարտել, 2. վերջ տալ, վըճռել, սահմանել 3. զլուխ բերել, իրագործել, կատարել 4. նք. բավարարել, հոգալ 5. վախճանվել 6. հատուցել, հատուցում ընդունել, 7. ազատել 8. հեռանալ, բաժանվել:¹³ Արդի հայերենում բայը կորցրել է իր բազմիմաստությունը, միայն ներգործական սեռի բայ է և ունի հետևյալ իմաստները՝ դրամով հատուցել մի բան, վարձատրել, փոխհատուցել:

«Հաստատել» երկսեռ բայը գրաբարում նշանակել է. 1. նք. 1. հաստատ դնել, տեղավորել 2. կանգնեցնել 3. ամրացնել, պնդել 4. որոշել, կարգավորել, սահմանել 5. կազդուրել, ուժեղացնել 6. ստեղծել 7. հառել, սկեռել (հայացքը) 1. հաստատիմ-չք. 1. հենվել, կռքնել 2. կատարվել.¹⁴ «Ինքեամբ դարձեալ զամենայն նորոգեալ հաստատեաց» /Բուգ., 130/: «Որ մինչ յայն օր ի հաւատս ոչ հաստատեցի» /ն.տ./: Այսօր բայը ներգործական սեռի բայ է և նշանակում է «սահմանել», «կարգել», «ամրացնել»:

«Վառել» բայն օգտագործվել է որպես՝ նք.- վառել, այրել չք.- զինավառվել, սպառազինվել, զարդարվել, գրգռել.¹⁵ «...զի առ յոյժ ցանկականի մոլեգնութեանն ի բանսն որ զմանն որպէս ի տեսութիւն շամբշութեամբ *վառեալ էր*» /Խոր., 148/: «Ծանեաւ Հայկ զխումբ *վառելոյ* ջոկատին, յորում Բել առաջի ամբոխին եկեալ հասել ընտիրք և *վառելովք* ոմամբք» /Խոր., 48/: Այսօր գործածվում է միայն առաջին նշանակությամբ (ունի նաև վառվել ձևը):

Բազմաթիվ այլ բայեր էլ քերականական իմաստափոխության ենթարկվելիս անցել են նույն ուղին (կրկնասեռությունից ներգործական սեռ)՝ «խառնակել», «խճողել», «կրթել», «նեղել», «վանել», «վաթաթել» և այլն:

Ինչպես նշեցինք, շատ քիչ բայեր են արդի հայերենում պահպանել գրաբարից եկող կրկնասեռությունը: (31 կրկնասեռներից 5-ը), այն էլ՝ գրաբարում ունեցած իմաստների մասնակի փոփոխությամբ: Օրինակ՝ «հաճախել» բայը գրաբարում նշանակել է՝ նք.- բազմացնել, ավելացնել, աճեցնել չք.- բազմանալ, աճել, ավելանալ.¹⁶ «...և *յաճախէր* շուք պատուի ամենայն եպիսկոպոսացն ընդ ամենայն տեղիս Հայոց մեծաց» /Բուգ., 122/: «...համբաւ գեղոյ նորա *հաճախեալ* բազմանայր և հնչէր» /ն.տ./: Այսօր էլ է կրկնասեռ բայ, բայց, ունի հետևյալ իմաստները՝ նք.- հաճախակի դարձնել, շատացնել չք.- հաճախակի գնալ, շարունակաբար այցելել:

¹³ ՆՀԲ, էջ 765:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 479

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 749:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 182:

Արդի հայերենում կրկնասեռությունը պահպանված «կարդալ» բայը չունի գրաբարյան «ձայնել», «աղաչել», «օգնություն կանչել», «մեծարել», «անվանել», «անուն դնել» իմաստները: Նշանակում է «ընթերցել», «արտասանել», «վերծանել», «դասախոսել», «զեկնուցել»: Ունի փոխաբերական իմաստներ՝ «արտաքին նշաններից իմանալ», «երգել», «կանչել», իսկ ժողովրդական խոսքում՝ նաև «ուսանել», «սովորել»: Այս վերջին նշանակությունը, ի դեպ, գալիս է միջին հայերենից. «Կարդալ» նր, սովորել, ուսանել «Ջամէնն ի կարդալ կուտան՝ թէ աղջիկ է և թէ տղայ»: «Կարդել» նր. կարդալ, ընթերցել: «Ով կարդէք, յաղօթս յիշեցէք»:¹⁷

Մեռային փոխանցումների մեջ նկատվում է մի հետաքրքիր իրողություն ևս. շատ փոքր թվով բայեր, որոնք գրաբարում միասեռ են, արդի հայերենում դարձել են կրկնասեռ: Մինչ այժմ քննարկված բայերում կատարված իմաստափոխությունը նշվածից խիստ տարբերվում է նրանով, որ այս բայերը այսօր արտահայտում են միանգամայն այլ իմաստ: Ի տարբերություն գրաբարում ունեցած նշանակության՝ այսօր ցույց են տալիս բոլորովին այլ բնույթ ունեցող գործողություն, որը կարող է պահանջել թե՛ ուղիղ, թե՛ անուղղակի խնդիր լրացումներ: «Ժաղալ» բայը գրաբարում չեզոք սեռի բայ է և նշանակել է՝ 1. շարժվել, խաղալ 2. վխտալ, 3. գնալ, ճանապարհվել, 4. ծիծաղել, 5. կատակ անել¹⁸. «յաջում թևին մա խաղայր յառաջ» /Բուզ., 238/: «...և աղուեսք մուտ ու ելս խաղասցեն յարկս նոցին» /ն.տ. 176/: «Խաղաց եկն էջ յաջմէ աթոռոյ» /ն.տ. 128/:

Միջին հայերենում էլ է չեզոք սեռի բայ, բայց արդեն «շարժվել» նշանակության փոխարեն ունի «մղելխաղով զբաղվել» նշանակությունը,¹⁹ իսկ արդի հայերենում՝ չր. 1. որևէ կարգի խաղով զբաղվել, ժամանակ անցկացնել նր. 2. որևէ խաղ վարել՝ կատարել, սպորտային խաղով մրցել իրար հետ. 3. Հերթական քայլը կատարել խաղի ընթացքում 4. որևէ խաղի տիրապետել: Եվ այսպես 22 նշանակություն, որոնց մեջ 22-րդը գրաբարյան «շարժվելն» է՝ (հին, բնատ) նշումով: «Այրել» բայը չեզոք սեռի բայ է՝ «փրկվել», «ազատվել» նշանակությամբ.²⁰ «...միայն աքսորելովն *ապրեսցի*» /Բուզ., 140/: «...ապրեսցոյց զմա ի մահուանէ» /ն.տ. 316/: Միջին հայերենի բառարանում տեղ գտած «ապրեսցել» պատճառական բայը՝ 1. կյանք տալ, 2 պահել իմաստներով,²¹ վկայում է, որ արդեն այս շրջանում բայը ձևեր է բերել գրաբարում չունեցած և արդի հայերենում հիմնական համարվող նշանակությունը՝ չր. 1. «կյանք ունենալ», «կենդանի լինել» (+ 14 նոր իմաստներ), նր.՝ «խորապես զգալ», «համբերել», «տանել», «համակվել» և այլն:

Բառերի նշանակության փոփոխության և մասնավորապես քերականական իմաստափոխության դեպքերն ուսումնասիրելիս շատ կարևոր է երևույթը իր պատմական զարգացման մեջ տեսնելը՝ հաշվի առնելով լեզվի զարգացման հիմնական փուլերը, մինչդեռ հարցն ուսումնասիրող լեզվաբանները բավարարվել են բառերի՝ հին լեզվում ունեցած նշանակությունները նոր լեզվում ունեցած իմաստների հետ համեմատելով: Ստացվում է այնպես, որ իմաստափոխության գործում կարևոր օղակ չի համարվել միջին հայերենը: Կարծում ենք՝ բառիմաստի փոփոխության լիարժեք պատկերն ունենալու համար պետք է հավասարապես կարևորել թե՛ գրաբարը, թե՛ միջին հայերենը, թե՛ արդի հայերենը: Մ. Աբեղյանը այս հարցին անդրադառնալով՝ գրում է. «Պիտի հավաքվեն բոլոր բառերը թե՛ գրավոր աղբյուրներից, թե՛ բարբառներից, ճշգրտվեն նրանց նշանակությունները ու կիրառությունները, ապա նոր առանձնապես ուսումնասիրվեն, թե մեր լեզվի զանազան առումներից ո՞րը հիմնական, ընդհանուր նշանակություն է, ո՞րը պատահական, բայց սովորական դարձած, թե ո՞ր բառը կամ բառերի ո՞ր նշանակությունը գրաբարից է, միջին հայերենից կամ բարբառներից: Այսպիսի հետազոտության ժամանակ չպետք է մոռացվեն նաև օտար լեզուների ազդեցությունները»:²² Լեզվի երեք շրջանների բառապաշարը ներկայացնող բացատրական բառարանների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ բառիմաստի փոփոխության մեջ մեծ դեր է խաղացել միջին հայերենը, և իմաստափոխությունը ներկայացնող շատ օրինակներ, որոնք Մ.Ա.

¹⁷ Ռ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հ. Ավ ե տ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 387:

¹⁸ ՆՀԲ, էջ 566:

¹⁹ Ռ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հ. Ավ ե տ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 321:

²⁰ ՆՀԲ, էջ 107:

²¹ Ռ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հ. Ավ ե տ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 321:

²² Մ. Աբ եղ յ ա ն, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1974, էջ 133:

բեղյանի, Էդ. Աղայանի, Ա. Մուքիասյանի և այլոց կողմից վերագրվել են արդի հայերենին, ըստ էության գալիս են հենց միջին հայերենից: Սրանից հետևում է, որ արդի հայերենը ընդունել է արդեն իմաստափոխված տարբերակը: Այս լեզվական իրողությունն ուսումնասիրող լեզվաբանները երևույթը պատմական մոտեցումով բացատրելը նպատակ չեն համարել: Երևույթը քննել են հայերենի որոշակի գոյավիճակի ներսում և ոչ թե նրան ընդհանուր պատմության համայնապատկերի վրա»: Օր.՝ Մ. Աբեղյանը գրում է. «պատահում է այնպես, որ բառերի սկզբնական նշանակությունը հետ է մղվում, և նոր նշանակությունը դառնում է սովորական»:²³ Օրինակների թվում նշում է՝ «ապրել» հին՝ ազատվել, պրծնել փորձանքից, նոր՝ կեալ, կյանք ունենալ, ապա՝ բնակվել: «Ապրանք» հին՝ ազատում, նոր՝ վաճառքի իրեր: «Ապրել» բայի մասին արդեն խոսել ենք: Ուշադրություն դարձնենք «ապրանք» բառի՝ միջին հայերենում ունեցած նշանակությանը, այն է՝. «աշխատանքի արդյունք», որ բաշխվում է գնման և վաճառքի միջոցով «գույք», «սեփականություն», «ունեցվածք»: Օր.՝ կու հրամայել օրենքն, որ զբա- հանայի տուն և *ապրանք* չգնե այլ ոք»²⁴:

Եթե Մ. Աբեղյանը ուղղակի ներկայացրել է երևույթը, ապա Էդ. Աղայանը գիտակցաբար իր դրույթները կառուցել է բառերի զրաբար-աշխարհաբար իմաստների հարաբերակցության որոշմամբ՝ միջին հայերենին ոչ մի ուշադրություն չդարձնելով: Նա նշում է, որ իր կողմնորոշումը «հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու բառերի ոչ զրաբարյան նշանակությունները, իսկ դրանք էլ տարբերակելու ըստ վերը թվարկված ոլորտների (գրական աշխարհաբար, խոսակցական (ժողովրդախոսակցական) աշխարհաբար, բարբառներ և այլն), որոնց օգնությամբ միայն կարելի է ճիշտ որոշել գրական աշխարհաբարում տեղի ունեցած իմաստային փոփոխությունները և դրանով իսկ ճիշտ պատկերացում կազմել ժամանակակից հայերենի իմաստափոխությունների մասին»:²⁵ Եթե ուշադրություն դարձնենք Էդ. Աղայանի կողմից իր տեսակետը հիմնավորելու համար բերված օրինակներին, կնկատենք բազմաթիվ վրիպակներ, որոնց գոյությունը կապվում է հենց այն փաստի հետ, որ հեղինակն անտեսել է լեզվի պատմական զարգացման այն շրջանը, որտեղ կատարվել է իմաստափոխությունը և դրանք ներկայացնող դեպքերը վերագրել է հաջորդ շրջանին, այսինքն՝ համարել է արդիհայերենյան իմաստափոխություն: Օր.՝ ապաստուգաբանության հիմունքով կատարված իմաստափոխության մասին խոսելիս Էդ. Աղայանը օրինակ է բերում «կծու» բառը, որը «նախապես եղել է «ցավ պատճառող» հետագայում ստացել է «բարկ», «փոթորոդ» (համի վերաբերյալ) նշանակությունը՝ «կծել» իմաստի մթագման հետևանքով»:²⁶ Այս իմաստափոխությունը արդիհայերենյան չէ: Միջին հայերենի բառարանում կարդում ենք. «*Կծուահամ* կերակուրք շալակեն ի հետ իւրեանց»:²⁷ Նույնը պետք է ասել «*դեղձ*» բառի մասին, որի ոչ թե արդի, այլ միջինհայերենյան նշանակությունն էր հեռացել գրաբարյան «դեղին, դեղնագույն», նշանակություններից և ձեռք է բերել «դեղձենու պտուղ» կամ «դեղձենի» իմաստը: «Կամ գդեղձին տերևն ծեծել և զգուր կաթեցո»:²⁸ «Յատենի երբեմն յանդիմանել սկսաւ *դեղձի* սերկևիլի»:²⁹

Հենց միջին հայերենում է «մարդ» բառը կորցրել իր իմաստի և ստուգաբանական իմաստի կապը՝ ստանալով այնպիսի իմաստ, որը չէր կարող բացատրվել նախկին իմաստով՝ «կնոջ ամուսին»:³⁰ «Տեսեր, որ իր մարդն չէր, մալուկեր ու հետ է դարձեր»:³⁰ Փաստորեն, բառը արդեն ապաստուգաբանված փոխանցվել է արդի հայերենին: Զգայական - վերաբերմունքային հիմունքով կատարված իմաստափոխությունը իրոք հատուկ է արդի հայերենին՝ ի տարբերություն թյուրմբման հետևանքով կատարված իմաստափոխության շատ դեպքերի: Կան բառեր, որոնք սխալ կերպով մեկնաբանվել են նախքան արդի հայերենի բառապաշար մուտք գործելը:

²³ Մ. Աբեղյանը, *նշվ.* աշխ., էջ 133:

²⁴ Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, *նշվ.* աշխ., էջ 75:

²⁵ Էդ. Աղայան, *նշվ.* աշխ., էջ 78:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 85:

²⁷ Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, *նշվ.* աշխ., էջ 400:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 172:

²⁹ Նույնը:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 116:

Օր.՝ «մազապուրծ» բառի սխալ մեկնաբանությունը (մազ-ապուր-դարձրել են մազապուրծ) դարձյալ կապված է միջին հայերենի հետ: «Մազապուրծուկ փախստական եղև»:³¹ Գնանք ավելի հետ՝ գրաբարի բացատրական բառարանում կարդում ենք՝ մազապուր կամ *մազապուրծ* ա. մ. - վտանգից հազիվհազ ազատված:³²

Ի՞նչ խոսք, բառը շատ հեռու է արդիհայերենյան իմաստափոխություն համարվելուց: Նույնը «ճրագալույց» բառի մասին, որի «լույց», «լուցանել», «վառել» բայի արմատը փոխարինվել է «լույս» բառով:³³ Գրիգոր Տաթևացու մոտ կարդում ենք «ճրագալույսն քարզմանի աղօտ ծագումն, որ նշանակե՛լ զմարգարեսն»³⁴ (ԳՏԳԶ, 31): Պատմական իմաստափոխության դեպքերից իմաստների բեռնացման մասին խոսելիս Էդ. Ադայանը բերում է «աղ», «մեղք» բառերի իմաստափոխությունը՝ որպես օրինակ ասվածի համար: «Աղ» բառից գրաբարում ունենք «աղու», «քաղցր», «անուշ» (դրանից է արևմտահայերեն «աղվոր» բառը):³⁵ Միևնույն ժամանակ «աղ» բառը նշանակում էր «աղի», «թթու», «կծու» (հիմնականում բարբառներում «աղու» բառը արդեն ստացել էր նաև այդ նշանակությունները): Նույն իմաստները պահպանվել են միջին հայերենում, իսկ վերոհիշյալ «աղվոր» բառը անկասկած միջին հայերենից է անցել արևմտահայերենին:

«Աղուոր կանայք տղայօք զնացին գերի յաշխարհն Պարսից»³⁶ (ՄՄՊ, 50):

«Աղուոր» կամ «աղվոր» արմատով կազմված տասից ավելի բառեր կան միջին հայերենի բառարանում:³⁷ «Մեղք» բառի մասին խոսելիս Ադայանը նշում է, որ «աշխարհաբարում պահպանելով «հանցանք» (որից «մեղավոր», «մեղադրել» բառերը) նշանակությունը, ինչպես և «անխիղճ արարք, խղճի դեմ արարք, իմաստը, մյուս կողմից՝ ստացել է «գութ», «խիղճ», «խղճմտանք», «խղճալի» նշանակությունները (հմմտ՝ «մեղքը գալ», «մեղք է», «մեղքանալ» և այլն):³⁸ Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, միջին հայերենում մեղուր (մեղավոր, անիրավ), մեղք դնել (մեղադրել) բառային միավորների կողքին արդեն կա «մեղքն գալ» արտահայտությունը՝ «խղճալ» նշանակությամբ: «Աջաբ ես քեզի *մեղքդ* չեմ ի գար»³⁹

Էդ. Ադայանը խոսում է նաև իմաստափոխության տեսակների մասին՝ ըստ իմաստի զարգացման արդյունքի, ինչպես ինքն է ասում՝ «իմաստների փոխհաջորդման» մասին⁴⁰ և ասվածը ցույց տալու համար բերում է օրինակներ, որոնք նշված իմաստները դարձյալ ձեռք են բերել միջին հայերենում և նոր նշանակությունն ունենալով՝ անցել են նոր լեզվին: «Մեղան» բառը արդեն միջին հայերենում չունի «զոհարան», «բազին» նշանակությունը «զի *սեղան* կազմեմ և կոչեմ զձեզ ի խրախարան»:⁴¹ «Ծախել» բառը իր «վաճառել» նշանակությունը ձեռք է բերել միջին հայերենում և ոչ թե արդի: «Դատաստանն երեքում օր ետուր Անդրեին, զի հանցե մինչև երկուշաբթի զիւր գրաւականն, և եթէ չհանիցէ, մա *ծախու* հանիցէ կատարել»:⁴² Նույնը պետք է ասել «խաղալ» բայի «խաղ անել»⁴³ նշանակության, «խնդրել» բայի «աղաչել»⁴⁴ իմաստի մասին և այլն: Ա. Սուքիասյանը «դարման» բառի «հարդ» իմաստը վերագրում է արդի հայերենին (նշում է՝ այժմ ունի «հարդ» իմաստը):⁴⁵ Այո՛, արդի հայերենում «դարման» նշանակում է հարդ, բայց բառի այս նշանակության հնագույն վկայությունները համդիպում են գրաբարում. օրինակ. «Իբրև ոչ գտաւ խար երիվարաց զօրուն բազմութեան

³¹ Ռ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 96:

³² Ա. Ս թ ր ա հ ա մ յ ա ն, *Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 318:*

³³ Էդ. Ա դ ա յ ա ն, *նշվ. աշխ.* էջ 89:

³⁴ Ռ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 94:

³⁵ Նույնը:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 105:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 32-34:

³⁸ Էդ. Ա դ ա յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 105:

³⁹ Ռ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 108:

⁴⁰ Էդ. Ա դ ա յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 108:

⁴¹ Ռ. Ղ ա զ ա ր յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 321:

⁴² Նույն տեղում, էջ 361:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 321:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 344:

⁴⁵ Ա. Ս ո լ թ ի ա ս յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 139:

դարման կերակրոյ մինչև ի մեջգիշեր» /Ազաթ. 32/: «Ի խոտոյ է դարման չորքոտանեաց» /Վեցոր, 83/ «Որ զարօտն արմոջ նախ ինքեանք ուտին... և զմնացեալն յինքեանց զընդ գետինս հարեալսն զդարմանս... թողուն հօտին» /Նար.երգ 330/: Դարման բառի «հարդ» նշանակությունը հանդիպում է նաև միջին հայերենում: «Նօսր դարման տուր, և ի խոտէ մի՛ զատեր»: ⁴⁶ «Մուրբ» բառը ոչ թե արդի, ⁴⁷ այլ միջին հայերենում է ձեռք բերել «մաքուր, ազնիվ, առաքինի» իմաստները: Այդ են վկայում միջին հայերենի բառապաշարում տեղ գտած «սրբագրել», «սրբամաքուր», «սրբակրոն», «սրբաշեն», «սրբաջինջ», «սրբաքար», «սրբիչ» ⁴⁸ բառերը: Այս և նման բազմաթիվ օրինակներ վկայում են պատմական իմաստափոխության, ինչպես նաև քերականական իմաստափոխության գործում միջին հայերենի ունեցած դերի մասին: Եթե հարցին մայենք ավելի լայն տեսանկյունով, կնկատենք, որ պատմական իմաստափոխությունը՝ որպես լեզվական իրողություն, հիմնականում կապվել է միջին հայերենի հետ, իսկ արդի հայերենում ավելի քիչ դրսևորում է ունեցել: Դրան հակառակ՝ արդի հայերենում զարկ է տրվել բառի բազմիմաստությանը, փոխաբերական իմաստով գործածվելում և, իհարկե, քերականական համակարգի հստակեցմանն ու կանոնավորմանը՝ կապված, ինչպես ցույց տվեցինք, քերականական իմաստափոխությունների բնույթի և առանձնահատկությունների հետ:

Համատեղագրություններ

- Ազաթ., - Ազաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1914
 ԳՏԳԶԶ - Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան..., Կ. Պոլիս, 1861
 Եղ., - Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երևան, 1989
 Բուգ., - Փառտոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1987
 Խոր., - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913
 ՀՀՄԶ - Հայ հին և միջնադարյան քնարերգություն, Երևան, 1987
 Նար.երգ., - Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Մողմունի,
 ՄՄՊ - Սմբատայ սպարապետի Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս եւ
 Հայոց մեծաց, Մոսկուա, 1856
 Վեցոր., - Բարսեղ եպ. Կեսարոյ Կապադովկացոց ճառք վասն վեցորեայ
 արարչութեան, Վենետիկ, 1830

СМЫСЛОВЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА

____ Резюме ____

____ Г. Закиян ____

В статье представлены изменения в грамматических значениях в процессе исторического развития армянского языка, в частности, изменения лексических значений и залоговых форм глагола.

Как показывают исследования, в процессе исторического развития армянского языка происходил переход от многозначности к однозначности, а также от двойных залоговых форм и залогового параллелизма – к однозачетным формам.

Природа изменений грамматических значений свидетельствует о том, что грамматическая система армянского языка в процессе своего исторического значения стремилась к единообразию в вопросе, касающегося лексических значений и установления грамматических свойств, к четкости.

⁴⁶ Ռ. Ղ ա զ ա թ յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 169:

⁴⁷ Ա. Մուրիսյան, նշվ. աշխ., էջ 139:

⁴⁸ Ռ. Ղ ա զ ա թ յ ա ն, Հ. Ա վ ե տ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 347-348:

**ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԱՄՐԱԿԱՅՍԱՆ ՁԵՎԵՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԼԵԶՎԱՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Կան լեզվաբանական միջգիտակարգեր, որոնք զբաղվում են մի կողմից լեզվի, մյուս կողմից՝ հարակից երևույթների ամուլակցություններով: Դրանցից են էթնոլեզվաբանությունն ու հոգելեզվաբանությունը: Մեր կարծիքով, ազգամշակութային խնդիրներ քննելիս անհրաժեշտ է աղբյուրագիտական արժեք վերապահել նաև բարբառներին: Ժամանականիշ բառերն իրենց խորքում պարունակում են բառագիտական, ծագումնաբանական, իմաստաբանական, հնչյունաբանական տեղեկություններ, որոնցով բարբառագիտական փաստերից կարող են վերաճել ազգագրության, հոգելեզվաբանության, լեզվի պատմության և այլ գիտակարգերի համար էական փաստերի:

Անտեսանելի, անշոշափելի, բայց մեր կամքից անկախ գոյություն ունեցող *ԺԱՄԱՆԱԿԸ* մարդու կողմից ճանաչողության օբյեկտ է դարձել դեռ վաղմջական ժամանակներում: Այն չափերը, միանգամայն գործնական նկատառումներով նրա տարբեր հատվածներին անուններ տալը ճանաչողական հսկայական արժեք է ձեռք բերել և դարձել մեր ժողովրդի պատկերավոր լեզվամտածողության յուրատեսակ ցուցանիշ:

Բարբառային միավորների գրանցումների ընթացքում կուտակել ենք հարուստ փաստական նյութ, որի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս ներկայացնել *ժամանակն* ամրակայելու ձևերն ու միջոցները ժողովրդի լեզվամտածողության մեջ: Առկա նյութի քննության մեջ առանձնացրել ենք հատկապես Կարմո բարբառի տարբեր խոսվածքներում առկա իրողությունները, որոնք և ներկայացնում ենք հետևյալ կարգով.

1. Ժամանակի ամրակայումը ըստ պատմական դեպքերի ու դեմքերի հիշատակության. Ժամանակն առավել հաճախ ճանաչելի ու չափելի է դառնում՝ ժողովրդի հիշողության մեջ անջնջելի հետք թողած նշանակալից իրադարձությունների, պատմական դեպքերի հետ կապելով: Հաճախադեպ են պատերազմների, նշանավոր ճակատամարտերի հիշատակությունները: Մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրի բերումով ճանաչելի, հասկանալի ժամանակահատված է մատնանշում մեծ աղետների՝ գաղթների, տեղահանությունների, զանգվածային ջարդերի հիշատակությունը: Այդ ձևով ժամանականիշի արժեք ձեռք բերեցին տրական հոլովածևով արտահայտված *կօրօրումին*, *փախէփախին*, *գախտին* ձևերը: Նմանատիպ բազմաթիվ ժամանականիշ բառաձևեր ենք գրանցել իրենց պատմական բնօրրանը կորցրած և Շիրակի դաշտի գյուղերում հանգրվանած բարբառախոսների հետ զրուցելիս: Այդ եղանակով ժամանականիշ կազմելն օրինաչափ է հայերենի բոլոր բարբառների համար: Հատկանշական է, որ ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու նպատակով ոչ միայն տարեց բարբառախոսները, այլև նրանց սերունդներն իբրև սանդղածող էին օգտագործում հատկապես 20-րդ դարասկզբի արյունալի անցքերը, գաղթը, կոտորածը:

Պատմական իրադարձությունների հետ զուգորդվող ժամանականիշ ձևերը գործառնել են մարդկանց տարիքը կամ որևէ դեպք կռպիտ մոտավորությամբ նշելու համար: Չնայած 60-ամյա վաղեմությանը՝ մեր ժողովրդի համար դեռ թարմ է Երկրորդ աշխարհամարտի հուշը, որի մասին խոսելիս լրացուցիչ պարզաբանումների կարիք չկա, կարելի է ուղղակի ասել՝ *պատերազմին* (առաջ, հետո)...կամ ուղղակի՝ *կըռվի տարին* և այլն: Այսպես՝ Պաղերազմին հերըս դեպօն կաշխաղէր, կըռվի չըտարան (Գյումրի):

Այսպիսի բառաձևեր կիրառելիս խոսվածքը կրողները նախապես համոզված են, որ իրենց խոսքը բացատրության կարիք չունի և հասկանալի է խոսակիցներին:

Ժողովրդի հիշողության մեջ անջնջելիորեն դրոշմված 1937 թվականը ներկայիս Շիրակի գյուղերի բնակիչների խոսքում հիշատակվում է իբրև *բըռնէբըռնէի տարի*՝ այդ ինքնատիպ բառակապակցությամբ նկարագրական եղանակով բնորոշելով տվյալ ժամանակաշրջանը, նաև ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու միջոց դարձնելով այն:

Ժամանակի հոսքի մեջ կողմնորոշվելու նպատակով կիրառվող նկարագրական արժեք ունեցող ժամանականիշ բառեր, բառակապակցություններ կան, որոնք առնչ-

վում են ժողովրդի կյանքում իրենց նախադեպը չունեցող իրադարձությունների հետ: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ժողովրդի բառապաշար ներխուժած այնպիսի արտահայտություններ, ինչպես «անհատական տնտեսություն», «կոլեկտիվ տնտեսություն», «համատարած կոլեկտիվացում», ծնեցին նաև դրանց իրականացման շրջանը մատնանշող արտահայտություններ, կապակցություններ, որոնք ընկալելի և հասկանալի էին ողջ հանրության համար նաև առանց լրացուցիչ պարզաբանման: Օրինակ՝ Անհաղ ժամանագները ըդուր պարը ջախճըբան էր:

Համատարածի տարին ...

Ժողովրդի մեջ ժամանակակից արժեքով հիմա էլ կիրառելի են *Նիզալայի վախտվա, Նիզոլի թըվի* և մմանատիպ բառակապակցություններ, որոնցով արտահայտվում են հարյուրամյա վաղեմություն ունեցող դեպքերի մասին, կամ երբ ուզում են մշել որևէ բանի հին, հնաոճ լինելը.

Էդ Նիզալայի (վախտվա) շըլապկե՞ն հո՞ւրդի՞ծ էս ճարե (Շիրակի Ագատան գ.):

Բնականաբար, խոսքի նյութը կապվում է ռուսական վերջին կայսր Նիկոլայ II-ի անվան և ապրած ժամանակի հետ:

Կիրառելի են նաև նկարագրական ձևեր, որոնք կապվում են Ադամ նախահոր հետ՝ անհիշելի ժամանակները նկատի ունենալով: Այսպես՝ Ատամի վախտըվա խօսկ է, օր կրսէն... (Մարմաշեն գ): Ատամա էշ կըլըմանի (Բասենի Արմալու գ):

Առավել ընդունված է *Նոյ նահապետի* անունը հիշատակելու միջոցով որևէ երեվույթի կատարման ժամանակը հին, անցած-զնացած ժամանակների հետ գուգորդելը: Կարճ բարբառի տարբեր խոսվածքներում *Նոյ* անունն ստացել է բարբառին առավել հարազատ Նրհօ արտասանությունը՝ *Նրհօյի տարի*: Մա հավանաբար *Նոյ* և *նահապետ* ձևերի բաղադրության՝ կոմտամինացիայի արդյունք է:

Պատվըները դավի օր կենեն, Նրհօյի վախտըվա խօրատեքը մըտկները գուկա:

Վերջին տասնամյակում ժողովրդի խոսքում, հատկապես Արարատյան բարբառի խոսվածքներում տեղ գտած *Շարժումից առաջ, Շարժումից հետո* արտահայտությունները, որ կապվում են Արցախյան շարժման հետ, իսկական ժամանակակից բառակապակցության արժեք են ստացել և օգնում են կողմնորոշվելու մոտ 10-15 տարվա վաղեմություն ունեցող դեպքերի, իրադարձությունների կատարման ժամանակը պարզաբանելու: Դրանք գործածական են նաև գյումրեցիների խոսքում: Հատկանշական է, որ բացառական հոլովի համար բարբառին հատուկ - *էն* վերջավորությունը տվյալ արտահայտության մեջ բարբառների արևելյան խմբակցությանը հատուկ - *ից* ձևով է կազմվում, իսկ բառակապակցության երկրորդ բաղադրիչն արդեն Կարճ բարբառի հնչյունական օրինաչափություններին է ենթակա՝ *Շարժումից հառաճ, Շարժումից հեղեվ...*

2. *Ժամանակի ամրակայումը՝ ըստ բնական աղետների հիշատակության*. Բազմաթիվ տարերային աղետներ տեսած հայ ժողովրդի այս կամ այն հատվածի համար բավական երկար ժամանակ կարող է ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու միջոց ծառայել մեծ ավերածությունների պատճառ դարձած և մարդկային մի քանի սերնդի հիշողության մեջ անջնջելի հետք թողած ավերիչ երկրաշարժերի հիշատակությունը: Շիրակի գոտու բնակիչների խոսքում հատկապես զգալի է 1988 թ. երկրաշարժի հետ ամեն երևույթ գուգորդելը՝ *ժաշկին, ժաշկից հառաճ, ժաշկեն հեղեվ*: Հետաքրքիր է, որ մինչ այդ ավերիչ երկրաշարժը հիշյալ տարածքում համանման արտահայտությամբ միանգամայն այլ ժամանակաշրջանի՝ 20-րդ դարի սկզբի հետ էր կապվում խոսքը: Անցյալ դարի կեսերին գրառված բանահյուսության մեջ հաճախ է հանդիպում տվյալ տարածքում տեղի ունեցած երկրաշարժի տարին, ժամանակը հիշատակելու միջոցով մի այլ իրադարձության ժամանակը ճշտելու սովորությունը այդ տարածքի մարդկանց խոսքում:

Բացի երկրաշարժերից, մարդկանց հիշողության մեջ կարող են ամրակայվել մահաբեր այլ աղետներ, որոնց հիշատակությունը կարող է կոնկրետ թվական չհիշեցնել, այլ միայն՝ մոտավոր ճշտությամբ ժամանակահատված, ինչպես, ասենք, *կարգըտի տարին, սելաֆի տարին*: Դրանք ժամանակային որոշակիություն ունեն սահմանափակ տարածքի մարդկանց հաղորդակցության ընթացքում և հիշատակվել են մեկ-երկու սերնդի կողմից: Բերենք մեկ օրինակ Գյումրիում գրառված խաղիկներից.

Էռնակ էն տարի՝ *կարգըտի տարի*.

Примеч

Էշը ծախեծինք, Նադալին կարկինք:

Ժողովրդի հիշողության մեջ տասնամյակներ շարունակ կարող է պահպանվել նաև ժանտախտի համաճարակը և դրա հետ զուգորդման ճանապարհով հիշվել որևէ այլ իրադարձություն: Մահաբեր համաճարակների հիշատակությունն առանց տարբերի մշակելու էլ ժամանակի մեջ կողմնորոշվելու միջոց կարող է դառնալ տասնամյակներ շարունակ, ինչպես՝ *Խօլերի տարին* սալդաթ գրնացի,

Ջուխտազ ձակերըս անհեր մընացին:

Նկարագրական եղանակով ժամանակը ճշտելուն կարող են նպաստել հիշողության մեջ անջնջելի հետք թողած համընդհանուր նեղություններն ու դժվարությունները, որոնք ամրակայվում են այսպիսի կայուն բառակապակցություններով՝ *սէվուսուքի տարի, սօվի տարի, հաժի մեդ տարի...*: Այդպիսիք շատ կան ժողովրդական ասացվածքներում: Ասենք՝ Սօվի տարին մերը մանուզն ուրածել է:

Նկարագրական եղանակով ժամանակ արտահայտող բառերն ու բառակապակցությունները թեև աստիճանաբար կարող են մոռացվել, սակայն մնում են լեզվում դարձվածքների ձևով՝ ահի տարի, մահի տարի և այլն: Այսպես՝

Այի տարին ինձ է՞ր, որ մայի տարին ինձ էլներ:

Տարերային աղետներից, անակնկալ վնասաբեր երևույթներից գերծ մնալու համար հայ գյուղացին բացի պարտադիր պատերից պահում էր նաև կամավոր, հնարովի պատեր, կատարում պարականոն ծեսեր: Ներքին Բասենում դրանք կոչում էին «հարամ կիրակիներ»: Այդպիսիք էին *կարկըտի կիրակին, օձի կիրակին, մորեխի կիրակին*, որոնց նպատակը այդ չարիքներից մարդկանց գերծ պահելն էր: Տարբեր տարածքներում Մեծ պատի առաջին շաբաթ օրը պարտադիր մի ծես էր կատարվում՝ մարդկանց աղետալի մի հիվանդությունից՝ ընկնափորությունից հեռու պահելու նպատակով և հիշվում է *թալալօցի կիրակի* անունով:¹ Այդ օրերին զբաղվում էին միայն առտոնին գործերով: Դրսի գործերը դադարեցվում էին:

Բնական, տարերային աղետների, համաճարակների ու նեղությունների ժամանակը հիշողության մեջ ամրակայելու և դրանց հիշատակությամբ այլ իրադարձությունների ու գործընթացների ժամանակը ճշգրտելու նպատակով կիրառվող ժամանակահիշ բառերն ու բառակապակցությունները տվյալ տարածքի մարդկանց լեզվում կարող են գործառնել մի քանի տասնամյակ, քանի դեռ կան ականատեսները: Հետագայում դրանք կարող են մոռացվել և զրկվել գործառնության:

3. *Ժամանակի ամրակայումը՝ ըստ երկրագործական աշխատանքների*: Ժամանակի ընթացքայնության մեջ որոշակիություն մտցնելիս ժողովրդի լեզվամտածողության մեջ առանցքային հենակետերի դեր է կատարում դաշտավարական, գյուղատնտեսական աշխատանքների պարբերականությունը:

Վաղ մանկական հասակից մասնակից լինելով դաշտավարական աշխատանքներին՝ գյուղացին գիտե, թե տարվա ո՞ր ժամանակահատվածը ո՞ր աշխատանքի հետ է առնչվում: Այս իմաստով էլ, բոլորին հասկանալի ժամանակ են մատնանշում «վարուցանքին», «խոտհրճին», «կալի վախտը» և մնամօրինակ ձևերը: Եվ դրանց հետ կապելով էլ ճշտել ու որոշել են այլ իրադարձությունների կատարման ժամանակը: Մարդկանց ծնունդը, մեկնելու ժամանակը, մահը և մնան այլ իրադարձությունների ժամանակը հիշվում է գյուղական աշխատանքների իրականացման ժամանակաշրջանի հետ զուգորդելով: Բերենք օրինակներ՝ Համընդեզըս *կալի վախտը* է ծընվել, մեզելը՝ *խօղ-հրճին*: *Կալի գործերի թեժ վախտը* հիվընդա, գօղինք հընգա: *Կալօցին* հավարն հընգալ, թե քըտերը տերդերին սըբանել էն: Ներքին Բասենի բանահյուսության մեջ գտել ենք դաշտավարական աշխատանքների հետ առնչվող բազմաթիվ նկարագրական ժամանակահիշներ. *Հացքաղին* խօսկ եմ առել՝ կալը պըրծնինք, մըշանվինք:²

Հնարավոր է, որ դաշտավարական ու անասնապահական գոտու բնակիչներին անհայտ լինեն այգեգործական գոտու բնակիչների լեզվին հատուկ, տերմինային արժեք ունեցող մի շարք բառեր, ինչպես նաև հակառակը, այգեգործականին էլ անծանոթ լինեն դաշտավարական ու անասնապահական գոտու որոշ բառեր: Սակայն բնակլի-

¹ Գ. Հ ա կ ո ղ ա ն, *Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը*, Եր., 1974, էջ 246:

² Նույն տեղում, էջ 46:

մայական միջավայրով պայմանավորված տարբերությունները լայն տարածական ընդգրկում չունեն։ Հայերենի բոլոր բարբառներում էլ կիրառելի ու ընկալելի են վարուցանքին, հացքաղին, կալօցին և նման ձևերը։

4) Ժամանակի ամրակայումն ըստ առօրյա կենցաղակարգի։ Ամենօրյա առտընին գործերը գրեթե միշտ նույն ժամին կատարելով՝ մարդիկ դրանց միջոցով կոպիտ մոտավորությամբ կարողացել են ժամանակի մեջ կողմնորոշվել։ Ժամանակի հետ ոչ մի կապ չունեցող բառերն անգամ տրական հոլովածնով ժամանակի պարագա են ձևավորում խոսքում։ Այդ եղանակով ժամանականիշ մակբայի արժեք են ձեռք բերել ընտանեկան իրադարձությունների հետ կապվող *հարսանիքին, հարսընտեսին, նըշանդրեքին, փեսաթրրաշին, գրլուխըվային* և նման ձևերը։ Ամեն առավոտ թոնիրը նույն ժամին վառելը (Բասենի խոսվածքով՝ *թընդիրը բոցելը*) նկարագրական եղանակով ժամանականիշ մի մակբայով է արտահայտվել՝ *թընդրաբոցին*, որ գտել ենք Ներքին Բասենի ազգագրության ու բանահյուսությանը նվիրված գրքում.

Սաբախտըվա *թընդրաբոցին*

Լուս էրէխէքըս օրօրօցին,

Սրբունիս ձեռը մնաց ծօցին...³

Տվյալ դեպքում՝ *թընդրաբոցին* = վաղ առավոտյան՝ *թոնիրը բոցելու* ժամին։

Վաղմջական ժամանակներում մարդիկ օրվա ժամերը կոպիտ մոտավորությամբ որոշում էին նաև կենդանիների վարքի, բույսերի առանձնահատկությունների վրա հենվելով։ Հնուց ի վեր աքաղաղի առաջին և երկրորդ կանչերը օրվա սկիզբն ազդարարող և կենցաղային, առտնին աշխատանքները կարգավորող ժամանակաչափի դեր են ունեցել՝ խորհրդանշելով գիշերավարտն ու լուսաբացը։ Հայերենի շատ բարբառներում աքաղաղի առաջին կանչի պահը բառայնորեն դրսևորվել է հետաքրքիր ձևերով՝ *աքլօրականչին* (Արարատյան խոսվածքներ), *վըրցըկկանչին* (Ղարաբաղ), *խավխօտումին* (Վան, Շատախ) *խօրօգխօտումին* (Մալաթիա), *խօրօգկանչին* (Կարնո խոսվածքներ)։

Այսպիսով՝ առանձին վիճակների կրկնությամբ պայմանավորված՝ ժողովրդի լեզվամտածողության մեջ առանցքային հենակետերի դեր են կատարում դաշտավարական, գյուղատնտեսական աշխատանքների պարբերականությունը, առտնին կենցաղակարգը, որոնք կարող են ուղենիշի դեր կատարել այլ երևույթներ ու գործընթացներ դրանց հետ գուգորդելով։ Այդ ճանապարհով լայն գործառույթ ստացած բառաձևերի, բառակապակցությունների հիմնական մասը հասկանալի է ողջ հանրությանը, երբեմն էլ դրանք կարող են գործառել սահմանափակ տարածքում միայն։

Ժամանակը հաշվելի ու ճանաչելի է դառնում հասարակական-քաղաքական նշանավոր իրադարձությունների, տարերային աղետների, պատերազմների ու տեղահանությունների՝ ժողովրդի հավաքական հիշողության մեջ անցնելիորեն ամրակայվելու հետևանքով։ Ժամանակային կոնկրետության հասնելու նպատակով բարբառներում լայնորեն գործառում են նկարագրական արժեք ունեցող բառեր, բառակապակցություններ, քանզի անորոշությունը խորթ է ժողովրդի լեզվամտածողությանը։

ФОРМЫ ФИКСАЦИИ ВРЕМЕНИ В НАРОДНОМ ЯЗЫКОВОМ МЫШЛЕНИИ

____ *Резюме* _____

____ *Дж. Барнасян* _____

Абстрактность чужда народному языковому мышлению. Существуют диалектные слова и словосочетания, выражающие время описательным способом. Время становится рассчитываемым, узнаваемым и посредством закрепления в памяти и сопоставления с другими процессами знаменательных общественно-политических событий, стихийных бедствий, войн и исходов. Вследствие повторения отдельных ситуаций в народном языковом мышлении роль стержневых опор выполняет периодичность полевых работ, домашний быт.

³ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 343:

ԵՐՎԱՆԴ ՎԵՐՋԻՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ
ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Վրաց պատմությունը» («Քարթլիս ցխովրեբա») վկայում է, որ Հայոց Երվանդ (Իարվանդ) թագավորը, պատերազմ սկսելով վրացիների դեմ, «գրավեց Քարթլիի սահմանները՝ քաղաք Ծունդան և Արտահանը (Արտանը) մինչև Կուրը, և բնակեցրեց Ծունդայում գազանաբարո մարդիկ՝ դևերին ազգակից, և կոչեց Ծունդան [նոր] անունով Քաջատուն, որ թարգմանաբար նշանակում է «Դևերի տուն»¹:

Վրացի պատմիչը չի իմացել, որ հայերեն *քաջ* բառը ոչ միայն «քաջք, դև» է նշանակում, այլև՝ «կորովի, հզոր, զորավար, ժիր», «դյուցազն» և այլն²: Բայց դա չէ եականը, այլ այն, որ Երվանդ Վերջինը (մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներ), հյուսիսից եկող վտանգը կանխելու մտադրությամբ, *Քաջատուն* անունով ամրոց էր կառուցել Ջավախքի Ծունդա բնակավայրում՝ ներկայիս Ախալքալաքի մոտերքում³, որտեղ և տեղակայվել էր «քաջերից» բաղկացած Երվանդի ընտիր զորամասերից մեկը: Սա այն նույն Երվանդն է, որի անվան հետ է կապվում Երվանդաշատ, Երվանդակերտ, Բագարան բնակավայրերի կառուցումը⁴:

«Վրաց պատմության» մեջ, ինչպես տեսանք, ակնարկ կար նաև Արտահանի վերաբերյալ: Կարելի է կռահել, որ հյուսիսից եկող վտանգը սպառնում էր ոչ միայն Ջավախքին, այլև հարևան Արտահան գավառին: Վրացական աղբյուրները ներկայիս Արտահան քաղաքի մոտերքում հիշատակում են *Քաջաց քաղաք* (Քաջթա-քալաքի) անունով մի բնակավայր⁵: Տեղանվան *քաղաք* (քալաքի) բաղադրիչն արդեն խոսում է այս բնակավայրում ամրոցի գոյության մասին⁶, իսկ *քաջաց* բաղադրիչը վկայում է, որ Քաջատունի նման այն ունեցել է «քաջերից» բաղկացած կայազոր:

Մեր կարծիքով, նույն «քաջերի» պատճառով է *Քաջքար* (<Քաջաքար) կոչվել Տայք նահանգի արևմտյան սահմանին գտնվող Պարխար լեռնաշղթայի գագաթներից մեկը: Այս լեռնանունը ևս խոսում է Քաջքար լեռան շրջակայքում՝ Տայքի Արսեաց Փոր գավառում, «քաջերի» զորամասի երբեմնի գոյության մասին: Ի դեպ, Քաջքարը և Կաճկաքարը տարբեր լեռնագագաթներ են: Պարխարի այս գագաթներից առաջինն ունի 3937մ բարձրություն, իսկ երկրորդը գտնվում է նրանից հյուսիս-արևելք և ունի 3348մ բարձրություն:

Իսկ ի՞նչ վտանգ էր կախվել Հայաստանի հյուսիսային այդ շրջանների՝ Ջավախքի, Արտահանի և Տայքի վրա, որ Երվանդը անհրաժեշտ էր համարել զբաղվելու դրանց պաշտպանության ամրապնդման հարցով, երբ հարավում նա ուներ այնպիսի մի հզոր թշնամի, ինչպիսին Մելիկյան Անտիոքոս Մեծ (մ. թ. ա. 223-187թթ.) թագավորն էր: Վրաց աղբյուրների հավաստմամբ, մ. թ. ա. III դարի սկզբներին Փառնավազի գլխավորությամբ կազմավորված վրացական պետությունը (Քարթլի, Վիրք, Իբերիա) վայելում էր Մելիկյանների հովանավորությունը և դաշինքի մեջ էր Հյուսիսային Կովկասի սարմատական ու լեռնցի ցեղերի հետ⁷: Նրա թագավորները բացահայտ թշնամական դիրք էին բռնել Հայաստանի նկատմամբ: Նրանց զորքերն ու դաշնակից հրոսակախմբերը պարբերաբար ասպատակությունների էին ենթարկում Հայաստանի հյուսիսային շրջանները: Երվանդ-Արտաշես հակամարտության տարիներին, օգտվելով երկրում տիրող խառը վիճակից, նրանք գրավեցին վերոհիշյալ հայկական շրջան-

¹ Լ. Մե լ ի բ ո ս ե թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. I, Եր., 1934, էջ 155:

² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Եր., 1981, էջ 981:

³ Ս. Եր ե մ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 89:

⁴ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Քննական բնագիրը Մ.Արեղյանի և Ս.Հարությունյանի, Եր., 1981, Բ, 1թ-խր:

⁵ Ս. Եր ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁶ Հր. Ս ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Եր., 1979, էջ 542:

⁷ Г. М е л и к и ш в и л и, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 266-271.

ները: Միայն տասնամյակներ անց Արտաշես I-ին (մ. թ. ա. 189-160թթ.) հաջողվեց, ինչպես Ստրաբոնն է վկայում, գրավել «իբերներից Պարիատրեսի լեռնալանջերը, Խորգենն և Գոգարեններն»:⁸ Սրանցից Գոգարեններն «Աշխարհացոյցի» Գոգարք նահանգի արևելյան կեսն է (Ջավախքը ներառյալ), Խորգեններն՝ արևմտյան կեսն է (Արտաշանը ներառյալ), «Պարիատրեսի լեռնալանջերը» գտնվում են հետագա Տայք նահանգում:⁹

Վերադառնալով «քաջերի» հարցին՝ նշենք, որ նրանք Երվանդ թագավորի հուսալի հենարաններն են եղել ոչ միայն հյուսիսային թշնամիների դեմ նրա մղած պայքարում: Երվանդի և Արտաշեսի բանակների միջև մղված վճռական ճակատամարտի ժամանակ, «երկու ճակատներն իրար խառնվելիս, Արտաշեսի դեմ են գալիս Տավրոսի քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոստացել էին, թե Արտաշեսին կսպանեն»:¹⁰ Գրաբար տեքստում նրանք կոչվում են *արք քաջք տավրացիք*: Բացառությամբ կարիք ունի միայն *տավրացի* բառը, որի ընդհանրական իմաստը, մեր կարծիքով, այս դեպքում, «Հայաստանի լեռնական» է:

Մովսես Խորենացու աղբյուրի հեղինակը, ըստ երևույթին, Ստրաբոնի կամ մեկ ուրիշ անտիկ հեղինակի հետևությամբ, Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր լեռնաշղթաները համարել է Տավրոսի ճյուղերը, իսկ նրանց լեռնի բնակիչներին, բնակամարտ, տավրացիներ (տավրոսցիներ): Օր., Ստրաբոնը, Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի նկարագրությունը այսպես է շարունակում. «Մի քանի բազուկներ, որոնք շրջապատում են Վրաստանը, լեռնաշղթայից գնում են դեպի հարավ, որ նրանց միջև է գտնվում և միանում են Հայկական և Մոսքիկյան կոչված լեռներին, ինչպես և Սկյոտիսեսին և Պարիատրեսին: Այս բոլոր լեռները մասերն են Տավրոսի, որ ձևացնում է Հայաստանի հարավային կողմը, և բաժանվելով այնտեղից դեպի հյուսիս են ձգվում և հասնում մինչև Կովկաս և մինչև Եվքսինյան (սևծովյան-Լ.Պ.) ծովեզրը, որ ձգված է Կողքիսից Թեմիսկյուրա»:¹¹ Մեկ ուրիշ վկայություն. «Այստեղից (Հայաստանից-Լ.Պ.) հոսում են երկու մեծ գետ... Այս երկուսից մեծագույնն է Եփրատը, որ անցնում է երկրի մեծ մասով՝ ոլորապատյալ հոսանքով, սկիզբ առնելով Տավրոսի հյուսիսային մասում, հոսելով դեպի արևմուտք՝ Մեծ կոչված Հայաստանի միջով՝ մինչև Փոքր Հայք, աշուն ունենալով այս երկիրը, իսկ ձախում... Մեծ Հայաստանի Եփեղիքը, Ծոփքը, առաջանում է դեպի Ատրիք և նոր պտույտով հասնում է Բաբելոն և Պարսից ծոց»:¹² Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնը Տավրոսի հյուսիսային ճյուղավորումներն է համարում ինչպես Արևելապոնտական (Պարիսարյան) լեռնաշղթայի մասերը, այնպես էլ Բարձր Հայքի Ծաղկավետ լեռը, որտեղ և գտնվում էին Արևմտյան Եփրատի ակունքները¹³:

Մովսես Խորենացու կրտսեր ժամանակակից Պրոկոպիոս Կեսարացին (մոտ 490-562թթ.) ևս Տավրոսի վերաբերյալ մույնպիսի պատկերացում ունի: Նա գրում է. «Հայաստանից (Բյուզանդական Հայաստանից-Լ.Պ.) Պարսկաստան գնացողի աջ կողմում է գտնվում Տավրոսը, որը ձգվում է մինչև Իբերիա...»:¹⁴ Երկրորդ վկայությունը. «Կիլիկիայի Տավրոս լեռը ձգվում է Կապադովկիայի, Հայաստանի (Բյուզանդական Հայաստանի - Լ.Պ.) և Պերսարմենիայի (Պարսկական Հայաստանի - Լ.Պ.) վրայով մինչև Ալբանիա, Իբերիա և մյուս ժողովուրդների [տերիտորիան], որոնք ապրում են նշված երկրներում՝ ինքնավար կամ պարսիկներին հպատակ վիճակում»:¹⁵

Երվանդ Վերջին արքային մտառնալով է ոչ միայն երկրի հյուսիսային, այլև հարավ-արևելյան և արևելյան սահմանների անվտանգության հարցը, որովհետև մույնպիսի սպառնալից վիճակ ստեղծվել էր վերջիններում: Այս կողմերից Հայաստանին սպառնում էին Ատրպատականը և նրան ենթակա կամ դաշնակից «կասալիական» ու

⁸ *Strabo*, XI, 14, 5 (Հ.Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. I, Եր., 1944, էջ 116):

⁹ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 15-117:

¹⁰ *Խորենացի*, Բ, խգ:

¹¹ *Strabo*, XI, 2, 15 (Ստրաբոն, Քաղեց և քաղաքանեց Հ.Աճառյան, Եր., 1940, էջ 27):

¹² Նույն տեղում, 12, 3 (էջ 43):

¹³ *Ս. Երեմյան*, նշվ. աշխ., էջ 56:

¹⁴ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1967, էջ 40:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 22:

«աղվանական» բազմաթիվ քոչվոր ցեղերը¹⁶։ Թե ինչքան մեծ էր այդ վտանգը, երևում է քեկուզև այն հանգամանքից, որ ավելի ուշ Արտաշես I-ը հայկական հողերի վերամիավորմանն ուղղված իր գործողություններն սկսել էր նախ Ատրպատականի մարերի և հիշյալ ցեղերից ամենաուժեղի դեմ արշավելով։ Նրանց պարտության մատնելուց հետո միայն Արտաշես I-ի բանակները արշավանքի էին ելել Վիրքի և նրա դաշնակիցների, ապա և մյուս հարևանների դեմ։ Հայաստանի գլխավոր հակառակորդների դեմ Արտաշես I-ի բանակների տարած հաղթանակների արդյունքներն ամփոփված են Ստրաբոնի հետևյալ տողերում. «Պատմությունը ասում է, որ Հայաստանը, նախապես փոքր, աճեց այնուհետև Արտաշեսի և Ջարեհի ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին, և նրա անկումից հետո՝ թագավորեցին, մեկը Ծովքի... , մյուսը՝ Արտաշատի վրա։ Երկուսն էլ մեծացան շրջակա ազգերից գրավելով զանազան գավառներ. Մարերից՝ Կասպիանան, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան...»¹⁷։ Թվարկվածներից Փավնիտիսը՝ Կասպուտան (Ուրմիա) լճի մոտ գտնվող ինչ-որ շրջան է, Բասորոպեդան՝ «Աշխարհացոյցի» Պարսպատունիքն է (այժմյան Միահ-քուհ // Ղարադաղ լեռնային շրջանը հյուսիս-արևմտյան Իրանում), իսկ Կասպիանան՝ Կասպից երկիրը, «Աշխարհացոյցի» Փայտակարան նահանգն է (Պարսպատունիքի և Կասպից ծովի միջև տարածվող շրջանը՝ ներկայիս Թալիշը ներառյալ)¹⁸։ Կասպից երկրի ցեղերի դեմ Արտաշեսի օրոք տեղի ունեցած արշավանքի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Մովսես Խորենացին¹⁹։ Բայց դրանք տեղի են ունեցել մոտ չորս-հինգ տասնամյակ անց այն ժամանակվանից, երբ ունեցել էին իրենց նախադեպը Երվանդ Վերջինի օրոք։

Հույն պատմիչ Պոլիբիոսի մի վկայությունը (Polib., V, 55) հիմք ընդունելով՝ Գ. Տիրացյանը գրում է, որ մ.թ.ա. «III դարի կեսին, հավանաբար, էլ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Ատրպատականի քաղաքական էքսպանսիայի համար, որի ընթացքում Արևելյան Հայաստանի որոշ շրջաններում կարող էր հաստատված լինել Ատրպատականի գերիշխանությունը։ Ատրպատականի մեծապետական ձգտումների առաջն առավ Մեկկյան Անտիոքոս Գ-ը, որը 220 թվականին արշավեց Ատրպատական և հպատակեցրեց իրեն»²⁰։ Եթե անգամ Ատրպատականը տիրացել էր Հայաստանի արևելյան ինչ-որ շրջանների, ապա Երվանդ Վերջինը չէր կարող օգտված չլինել հիշյալ նպաստավոր հանգամանքից։ Նա այդ ժամանակ կարող էր Ատրպատականին դուրս մղել հայկական արևելյան տարածքներից և դրանք վերամիավորել իր թագավորության մեջ։ Ինչպես Մովսես Խորենացու մի վկայությունից է պարզվում, ավելի ուշ սկսված Երվանդ-Արտաշես հակամարտության սկզբին Ուտիքը՝ Հայաստանի ծայր հյուսիս-արևելյան նահանգը, արքունական տիրույթ էր։ Այստեղ էր գտնվում Երվանդ Վերջինի ձմեռանոցը²¹։

Թե մեկ, թե մյուս դեպքում առկա էր Ատրպատականից եկող վտանգը, և Երվանդ արքան ջանք չէր խնայելու ամրապնդելու համար Ատրպատականին հարող ծայրամասային շրջանների պաշտպանումնապետությունը։ Դրանցում ևս նա պետք է կառուցեր ամրոցներ և տեղաբաշխեր «քաջերից» բաղկացած կայազորներ՝ ճիշտ այնպես, ինչպես վարվել էր իր թագավորության հյուսիսային (Վիրքին հարող) սահմաններն ամրապնդելիս։ Այս տեսանկյունից ուշադրության են արժանի հարավային Սյունիքի *Երվանդակերտ*, *Երվանդաշեն* և *Քաջ*- բաղադրիչներով տեղանունները։ Երվանդակերտը հիշատակում է Սյունիքի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը *Մյուս Բաղք* կամ *Քաշունիք* կոչված գավառի բնակավայրերի շարքում²²։ Այս Երվանդակերտը նույնաց-

¹⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 508։

¹⁷ Strabo, XI, 14, 5 (Ստրաբոն, էջ 57)։

¹⁸ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 77, 88, Մ. Պետրոսյան, Փայտակարանը և Պարսպատունիքը մ.թ. I դարի երրորդ քառորդում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, թիվ 2, էջ 167։

¹⁹ Խոռենացի, Բ, ծգ։ Գ. Տիրացյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի դրվագներ Հայաստանի ն.մ.թ. III-II դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, 6, էջ 17-24։

²⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 513։

²¹ Խոռենացի, Բ, խդ, Բ, խե։

²² Մեփանու Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 401։

նում են Այժմյան Կապանի շրջանի Երվանդաշեն գյուղատեղիի²³ հետ, բայց դրանց անունների «-կերտ» և «-շեն» բաղադրիչները տարբեր տիպի բնակավայրեր են նշում, ուրեմն, նշում են նաև տարբեր տեղադրություն ունեցող բնակավայրեր: Այնուամենայնիվ, *Երվանդ-ա-կերտ* և *Երվանդ-ա-շեն* (գրաբարյան *Երուանդակերտ* և *Երուանդաշեն*) տեղանուններն իրենց *Երուանդ* բաղադրիչով բացահայտում են իրենց արքունապատկան բնակավայրեր լինելու և *Երուանդ* անունը կրած արքայի կողմից կառուցված լինելու իրողությունները: Ուշադրություն դարձնենք, որ դրանք երկուսն էլ գտնվել են հարավային Սյունիքում և, ուրեմն, հսկելու էին այն ճանապարհը, որը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանից տանում էր միջին հոսանքի շրջանը՝ Նախիջևանի երկրամաս, ապա և՛ Արարատյան դաշտ: Այդ ճանապարհով էին Հայաստան ներխուժում Ատրպատականի դաշնակից «կասպիական» և ապա «ադվանական» հրոսակախմբերը: Այս առթիվ կարող ենք հիշել դարեր անց (մ. թ. 335թ.) տեղի ունեցած մագքութական հրոսակախմբերի ներխուժումը Հայաստան, որը տեղի ունեցավ նույն այս ուղղությամբ²⁴:

Մյուս Բաղը կամ *Քաշունիք* կոչված գավառի արքունական տիրույթ լինելը կռահվում է ոչ միայն այստեղ արքայական *Երվանդ* անունը կրող *Երվանդակերտ* և *Երվանդաշեն* կոչված բնակավայրերի գոյությունից, այլև Ջավախքի Քաջատուն ամրոցի օրինակից: «Քարթլիս ցխովրեբայի» վերոհիշյալ մեջբերման առթիվ Բ. Հարությունյանը նկատել է տալիս, որ խոսքը այդ տարածքի «անմիջական արքունիքի վերահսկողության տակ անցնելու և այնտեղ արքունական կայազոր հաստատելու մասին է»:²⁵ Հարավային Սյունիքի դեպքում ևս գործը առանց արքունական կայազորի հաստատման ավարտված չէր լինի: Արդեն գիտենք, որ այդ կայազորի մարտիկները կոչվում էին «քաջեր»: Մնացել է նրանց հիշատակը Սյունիքում: Կարծում ենք, այո: *Քաջարանց* էր կոչվում Կապանի շրջանի արևմտյան մասում գտնված այն գյուղը, որն այժմ ներառված է Քաջարան քաղաքի շրջագծի մեջ:²⁶ Մի ժամանակ վերջինս նույնպես կոչվել է *Քաջարանց*:²⁷ Նույն անունով Կապանի շրջանի արևմտյան մասում կա լեռնագագաթ (3403մ) և գետակ, որը Կապուտջիղ գետակի հետ միասին գոյացնում է Ողջի գետը:²⁸ *Քաջարանց* անունը պարզ ստուգաբանություն ունի. **Քաջ-արանց*, որտեղ երկրորդ բաղադրիչը *ար* «տղամարդ», «արի, քաջ, կտրիճ» բառի հոգնակի թվի սեռական հոլովածն է. հմմտ. *քաջ արանց* և *արանց քաջ* (նշանակում է «թագավոր»):²⁹ Կապանի շրջանի արևմտյան մասում, Նախիջևանի երկրամասի սահմանագլխին գտնվող Քաջարանի (Կապուտջիղի) լեռնանցքի հսկողությունը և պաշտպանությունը ևս դրված էր լինելու Երվանդ արքայի «քաջերի» վրա, որովհետև այս լեռնանցքով էր իրականացվում հաղորդակցությունը Բաղը-Քաշունիքի և ներկայիս Նախիջևանի երկրամասի (հին Գողթն գավառը ներառյալ) միջև: Այստեղից հեշտ էր նաև հարձակում իրագործել Նախիջևանի երկրամաս ներխուժած թշնամու դեմ: Թե ինչքան լավ էր իր թագավորության հարավ-արևելյան սահմանների պաշտպանությունն ապահովել Երվանդ թագավորը, երևում է նրանից, որ սելևկյանների և Ատրպատականի մարերի օգնությամբ մ. թ. ա. 202-201թթ. նրա դեմ պատերազմ վարած Արտաշեսը³⁰ իր հարձակումն սկսել էր ոչ թե Ատրպատականի կողմից Արաքսի միջին հոսանքի շրջան ներխուժելով, այլ շրջանցիկ ճանապարհով՝ Կուրի աջափնյակում գտնվող Ուտիք մուտք գործելով:³¹

²³ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ստ. Մ ե լ ի ք - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. II, Եր., 1988, էջ 249:

²⁴ Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Գ, Գ, Գ, Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, Գ, է:

²⁵ Բ. Հ ա ռ ո թ յ ու ն յ ա ն, Մեծ Հայքի Գողթն գավառը աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հասարակական գիտություններ», 1977, թիվ 2, էջ 182:

²⁶ Ա. Ա ս լ ա ն յ ա ն, Հ. Գ ր գ ե ա ռ յ ա ն, Հայկական ՄՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Եր., 1981, էջ 199:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 198:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 199:

²⁹ Հր. Ա ճ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, Եր., 1971, էջ 172:

³⁰ Գ. Ս ա ռ Գ ս յ ա ն, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և հայկական պետությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 1, էջ 50:

³¹ Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խե:

Ատրպատականի դեմ Երվանդը մեկ ուրիշ հենակետ ևս պետք է ունենար, որպեսզի հսկողություն սահմաներ Ատրպատականից Նախիջևանի երկրամաս և Արարատյան դաշտ բերող (և հայկական այս տարածքներից Ատրպատական տանող) ամենաբանուկ ճանապարհների վրա: Դրանք անցնում էին հին հայկական Հեր (այժմյան Խոյ) քաղաքի վրայով, որն այդպիսով ներկայացնում էր այդ ճանապարհների խաչաձևման վայրը: Դրանց վերաբերյալ Հ. Մանանդյանը գրել է ուշադրության արժանի հետևյալ տողերը. «Արտաշատից դեպի Պարսկաստան գոյություն են ունեցել, ինչպես հայտնի է հայկական աղբյուրների վկայություններից, երկու հին ճանապարհներ, մեկը՝ Նախիջևանի վրայով, իսկ մյուսը՝ հին Կոգովիտ գավառի միջով: Երկրորդ այս ճանապարհագիծը, որ Արտաշատից գնում էր Հեր ու Ջարևանդ գավառները, ունեցել է Կոգովիտից մինչև Խոյ մի քանի ճյուղեր տարբեր ուղղությամբ: Կոգովիտից կարելի էր գնալ դեպի Ատրպատական և Պարսկաստան կամ Բերկրիի և Կոտորի վրայով..., կամ ուղիղ ու կարճ գծով, որն իջնում էր Խոյ հին Արտազ գավառի միջով»³²: Իսկ Խոյից Ատրպատական կարելի էր հասնել «կամ այժմյան Մարանդի և Թավրիզի մոտով և կամ Տասվիջի վրայով ու Ուրմիա լճի արևելյան ափերի երկարությամբ»³³: Քանի որ Խոյում խաչաձևվում էին Հայաստանը Ատրպատականի հետ կապող մի շարք ճանապարհներ, ուստի այն չէր կարող դուրս մնալ Երվանդի տեսադաշտից:

Խոյ քաղաքից արևմուտք, նրա և Կոտոր(Քոթուր) քաղաքի միջև, նույնանուն գետի ձախափնյակում կա *Քաջիրլի* անունը կրող մի լեռ: Քանի որ Կովկասի հինգվերստանոց ռուսական քարտեզում լեռան անունը բերված է եղել *Каджарлы* ձևով, ուստի «Տեղանունների բառարանում» արտացոլված է *Կաջիրլի* (փոխանակ՝ *Քաջիրլի*) տեսքով³⁴: Նույն տեղում նշվում է նաև, որ այս լեռան՝ իր «շրջապատի նկատմամբ բարձրությունը զգալի է»³⁵: *Քաջ-իր-լի* լեռանվան մեջ *Քաջ*- բաղադրիչից բացի ներկա են *-իր-* և *-լի* բաղադրիչները, որոնցից առաջինը լինելու է հայերեն հոգնակիակերտի (<գրաբ. -եսր)»³⁶ հնչյունափոխված ձևը: Անվան *Քաջիր* հիմքին ավելացված *-լի* տեղանվանակերտ վերջածանցը բնորոշ է քուրքական լեզուներին և դրվում է անգամ հայկական ծագումով տեղանունների վրա: Հմտ. *Խաչլը* լճանունը Մանազկերտի շրջանում, *Վարդանի* տեղանունը Շիրակում, *Վարդալու* տեղանունը Լոռիում, *Բերքի* լեռնանունը Արագածոտնում³⁷ և այլն: Անկասկած, լեռան անվան *Քաջ*- բաղադրիչը մատնացույց է անում նրա կապը արքունական ընտիր գործառնները կազմած «քաջերի» հետ:

Քաջիրլին հսկելու էր ոչ միայն Ատրպատականից Հեր և Ջարևանդ գավառներով Նախիջևանի երկրամաս և Արարատյան դաշտ տանող ճանապարհները, այլև Կոտորի հոսանքն ի վեր՝ դեպի Վասպուրական տանող ճանապարհը: Այս տեսանկյունից այս շրջանի կարևորությունը նկատվել էր դեռևս ուրարտական դարաշրջանում, հատկապես սկյութների կողմից հետագա Ատրպատականը գրավելուց և *Ašguz* ցեղամիությունը ստեղծելուց հետո: Ըստ այդմ, պատահական չէ, որ Ռուսա II թագավորը (680-645թթ. մ.թ.ա.) ամրացրել էր այն: Ներկայիս Բաստան հնավայրը Խոյ քաղաքի մոտ (սեպագր. Ռուսախիսիլին) ներկայացնում է ամրոց և նրա մոտ գտնված քաղաքը: Այս ամրոցն ավելի մեծ է, քան Հայաստանի համրապետության և Արևմտյան Հայաստանի տարածքներում հայտնաբերված նույնատիպ ամրոցները: Այստեղ «բլրի շուրջը կառուցված պաշտպանական պարսպի բարձրությունը հասել է 5մ և կանգուն է մնացել մոտ 2700 տարի»³⁸:

Քանի որ Խոյ քաղաքի և նրա շրջանի վրայով Հայաստանը և Ատրպատականը միմյանց կապող ճանապարհների ռազմավարական կարևոր նշանակությունը գնահատվել է դեռևս Երվանդունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում, ուրեմն

³² Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պևտինգերյան քարտեզի, Եր., 1936, էջ 141:

³³ Նույն տեղում, էջ 164:

³⁴ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք - Բախշյան, Հ. Բաբսեղյան, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 956:

³⁵ Նույնը:

³⁶ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 235:

³⁷ Ա. Ասլանյան, Հ. Գրգեսյան, նշվ. աշխ., էջ 43, 82, 184:

³⁸ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք - Բախշյան, Հ. Բաբսեղյան, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 612:

Խոյի ու շրջակայքի կառավարումը թագավորի «քաջերի» հրամանատարին պետք է հանձնված լինեն հենց այդ ժամանակաշրջանում: Նրա զբաղեցրած պաշտոնը համապատասխանելու էր հետագայում հայտնի մադխազի պաշտոնին, որը արքունական թիկնապահ զնդի հրամանատարն էր, իսկ նրա կառավարմանն հանձնված տարածքը համապատասխանելու էր մադխազի «ձեռական իշխանության» երկրին՝ Մադխազան կոչված շրջանին³⁹: Վերջինս ընդգրկում էր հետագայի Հեր և Ջարևանդ (Ջարավանդ) գավառները: Մեր կարծիքով, Երվանդ Վերջինի օրոք այդ պաշտոնը պատկանել է իր ազգական և ապագա թագավոր Արտաշեսի հորը՝ Ջարեհին: Հայտնի է, որ արձանագրություններում Արտաշես I-ը իրեն «Ջարեհի որդի» է կոչում⁴⁰: Հայտնի է նաև, որ Երվանդ Վերջին արքայից թաքնվող մանուկ Արտաշեսի առաջին ապաստարանները եղել են «Հեր գավառի կողմերը, Մադխազանի հովվական կայանները»⁴¹: Հայտնի է ևս մի իրողություն. Այստեղ էր գտնվում Ջարևանդ քաղաքը և համանուն գավառը⁴², որոնցից առաջինը այժմյան Ջեյրավանդա գյուղն է Իրանում⁴³: Պարզ է, որ գործ ունենք ոչ պատահական զուգադիպումների հետ, որ Ջարևանդը կրում է Արտաշես Ա-ի հոր՝ Ջարեհի, անունը:

Ջարևանդ (Ջարավանդ) <*Ջարեհ-աւանդ, որտեղ *աւանդ* բաղադրիչը իրանական ծագումով հայերեն համապատասխան բառն է՝ «գլխավոր քաղաք» (պարսկերենում նշանակում է «գահ, աթոռ, պաշտոն»⁴⁴): Այստեղ պետք է գտնվեր Արտաշեսի հոր՝ Ջարեհի նստավայրը, բայց այն քաղաք էր դարձել և այդ անունն ստացել, հավանաբար, Արտաշես Ա-ի թագավորելուց հետո: Չէ՞ որ նա կառուցել էր ոչ միայն իր, այլև հոր անունով քաղաքներ: «Արտաշեսը մեծ հոգատարություն է ցուցաբերել իր մախնիների հիշատակի հավերժացման նկատմամբ: Իր հիմնադրած քաղաքներից հինգը նա անվանել է իր հոր՝ Ջարեհի անունով (Ջարեհավան կամ Ջարիշատ<*Ջարեհաշատ), այստեղ ևս հետևելով հելլենիստական աշխարհի, մասնավորապես Մելևյանների սովորությանը», - գրում է Գ.Սարգսյանը⁴⁵ և բերում Մելևյան I-ի օրինակը, որի հայր Անտիոքոսը թագավոր չէր եղել, բայց որդին նրա պատվին հիմնադրել էր Անտիոք անունը կրող 16 քաղաքներ⁴⁶:

Վերոշարադրյալից բխում է, որ մինչև Երվանդ-Արտաշես առնականումն սկսվելը Երվանդ Վերջինի ձեռնարկած միջոցառումները՝ իր թագավորության հյուսիսային (վրացա-հյուսիսկովկասյան ցեղերի դեմ), արևելյան («աղվանա-կասպիական» ցեղերի դեմ) և հարավ-արևելյան (Ատրպատականի մարերի դեմ) սահմանների պաշտպանությունը ամրապնդելու ուղղությամբ, հասել էին իրենց նպատակին: Կասկած չի կարող, որ հակառակորդ ուժերին հաջողվել էր գավթել Երվանդի թագավորության ծայրամասերը միայն այն բանից հետո, երբ Երվանդ արքան թագավորության սիրտը՝ Այրարատը, և իր անձը պաշտպանելու նպատակով՝ Արտաշեսի բանակին դիմադրելու համար, ստիպված է եղել ծայրամասային շրջաններից Այրարատ կանչել իր «տավրոսից քաջերին»:

О ВОЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ЕРВАНДА ПОСЛЕДНЕГО

____ *Резюме* _____

____ *Л. Петросян* _____

При Ерванеде Последнем (около 220-201гг. до н. э) набеги иберов и их северокавказских союзников на северные районы Армении, а атропатенских мидийцев и их каспийских вассалов-союзников на восточные районы страны заставили армянского

³⁹ Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 64, 88; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 832:

⁴⁰ Գ. Մարգարյան, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, Եր., 1966, էջ 70, 185-186:

⁴¹ Խոսրովյան, Բ, լէ:

⁴² Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 51-52, 108:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 52:

⁴⁴ Հր. Աճառյան, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 354:

⁴⁵ Գ. Մարգարյան, *Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին*, էջ 70:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 70, ծան. 122:

царя предпринять ряд действенных мер для защиты пограничных районов Армении. На окраинах землях страны были построены ряд крепостей и военизированных поселений, в том числе *Каджатун* (в Гогарене), *Каджац-Калак* (в Хорзене), *Ервандакерт* и *Ервандашен* (в Сюнике). В этих стратегически важных объектах поставлены гарнизоном *каджи*, т.е. воины отборных царских отрядов.

Согласно “Географии” Страбона (XI, XIV,5) армянские области “Предгорье Париадра”, Хорзена и Гогарена на севере в начале правления Арташеса I (189-160 гг. до н.э.) были отняты у иверов, а Каспиана, Фавнитида и Басоропеда на юге-востоке - у атропатенских мидийцев. Так как и раньше, при предшественнике Арташеса I Ерванде Последнем, эти области (кроме Каспианы) были в составе древнеармянского царства, значит они были отторгнуты в годы войны между Ервандом и Арташесом, т.е. после отхода каджов в Айрарат.

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԷԹՆՈ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1840 - 50-ական թթ.)

Պարսկահայատակ հայերի և, մանավանդ, արևմտահայերի զանգվածային ներգաղթերը 1829-1831թթ. Փամբակ-Շորագյալի տարածք բերեցին հայ գաղթականների հազարավոր ընտանիքներ՝ դիստանցիայի բնակչության թիվը 1824-1825թթ. գրանցված 2150 ընտանիքից հասցնելով 5171 ընտանիքի (28975 մարդու): Կտրուկ փոխվեց դիստանցիայի ազգաբնակչության կրոնադավանաբանական պատկերը: Եթե 1824-1825թթ. հայերը կազմում էին ընդհանուր բնակչության թվի 70%, իսկ այլազգիները՝ 30%, ապա ներգաղթերից հետո հայերի թիվը հասավ 95%-ի, փոխարենը այլազգիների թիվը նվազեց մինչև 5%: Ընդ որում, միատարրությամբ (հայաշատությամբ) ամբողջ դիստանցիայում առանձնանում էին Շորագյալի գավառը և հատկապես Գյումրին, որ XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին արդեն համարվում էր ամենահայաշատ քաղաքն ամբողջ Անդրկովկասում:¹

Շորագյալի գավառի 2516 ընտանիքից հայեր էին 2482-ը (14317 մարդ)՝ գավառի գյուղական բնակչության ընդհանուր թվի ճնշող մեծամասնությունը՝ 98.6%, մահմեդականներ էին միայն 34 ընտանիքը (128 մարդ), այսինքն բնակչության միայն 1.4%-ը: 1350 ընտանիք ունեցող Գյումրիում հայեր էին բնակչության 96%-ը, հույներ՝ 3%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ միայն 1%-ը:² Համեմատության համար ասենք, որ Արևելյան Հայաստանի ամենամեծ քաղաքում՝ Երևանում, նույն 1829-1832թթ. բնակչության ընդհանուր թվից՝ 2751 ընտանիքից (11463 մարդ) հայեր էին 944 ընտանիքը (4132 մարդ) կամ միայն 34%-ը, իսկ մահմեդականներ՝ 1807 ընտանիքը (7331 մարդ) կամ 66%-ը:³ Այս ցանկում թե՛ հայ բնակչության թվով և թե՛ մահմեդականների հետ նրանց ունեցած տոկոսային հարաբերությամբ երրորդն ու վերջինը Փամբակի գավառն էր, որտեղ 1832թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով ապրում էր 1305 ընտանիք (7280 մարդ), որից հայեր էին 1133 ընտանիքը (6249 մարդ)՝ 86.8%-ը, և այլազգիներ, գերազանցապես մահմեդականներ էին 172 ընտանիքը (1031 մարդ) կամ 13.2%-ը:⁴ Հայահավաքման գործընթացը Հյուսիսային Հայաստանի այս հատվածում շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, երբ հարյուրավոր գաղթական ընտանիքներ, չհամակերպվելով իրենց նոր բնակավայրերում ստեղծված պայմաններին, նորից բռնեցին գաղթի ճամփան, որը նրանցից շատերին (459 ընտանիք) բերեց Փամբակ-Շորագյալ: Արդյունքը եղավ այն, որ երկրամասում իր բնակչության միատարրությամբ առանց այն էլ աչքի ընկնող Շորագյալի գավառի գյուղական ազգաբնակչության թիվը XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին հասավ 2830 ընտանիքի, որից հայեր էին 98.8%-ը (2796 ընտանիք), մահմեդականներ՝ 1.2%-ը (34 ընտանիք):

Երեսնական թվականների երկրորդ կեսին դիստանցիա վերագաղթած 459 ընտանիքներից Փամբակի գավառի 41 գյուղերում⁵ տեղավորվածները (145 ընտանիք) և՛ քանակապես, և՛ էթնո-ժողովրդագրական կազմով զգալիորեն տարբերվում էին Շորագյալի գավառում հաստատվածներից (314 ընտանիք), որոնք միայն հայեր էին: Մինչդեռ Փամբակում հաստատված նորեկներից հայեր էին միայն 117 ընտանիքը (701 մարդ), 28 ընտանիքը մահմեդականներ էին (58 մարդ), ռուսներ և հույներ (111 մարդ)⁶: Այսուհանդերձ Փամբակում ևս XIX դարի 30-ական թվականների վերջերին գրանցվեց

¹ Հ. Լ. Ի. և չ., Հայաստան Ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 61:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 83, 84:

³ С. З е л и н с к и й, Город Эриван, "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", (այսուհետև՝ СМОМПК), вып. 1, отд. 1, Тифлис, 1881, стр. 40-41.

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82:

⁵ Ձ. Կ. Բ. և Ն. Ե. և չ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932., էջ XXIX-XXX:

⁶ Նույնը:

ազգաբնակչության թվի աճ՝ մինչև 1450 ընտանիք (8150 մարդ)⁷։ Ընդ որում, գավառում հայերի քանակը, թվապես զգալիորեն աճելով, 1829-1832 թվականների 1133 ընտանիքի փոխարեն 1830-ականների վերջին հասավ մինչև 1250 ընտանիքի (6950 մարդու), իսկ այլազգիներին՝ միայն 200 ընտանիքի (1829-1832թթ. 172 ընտանիքի փոխարեն)։ Այնուամենայնիվ տոկոսային հարաբերությամբ հայ ազգաբնակչության թիվը գավառում ոչ միայն չավելացավ, այլև նվազեց 0.8%-ով՝ կազմելով գավառի ընդհանուր բնակչության ընդամենը 86%-ը, այն դեպքում, երբ այլազգիների թիվը, չնայած չնչին համալրմանը (28 ընտանիք), նույն չափով ավելացավ՝ կազմելով 14%:

Այսպիսով, XIX դարի 30-ական թվականների վերջին՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմավորման նախօրեին, ապագա գավառի հիմք հանդիսացող Փամբակ-Շոքազյալի դիստանցիան ուներ էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական հետևյալ պատկերը։ Միայն գյուղական ազգաբնակչության թիվը կազմում էր 4280 ընտանիք (24017 մարդ)։ Ընդ որում, իբրև դիստանցիայում ճնշող մեծամասնություն, հայերը 4046 ընտանիք էին (24017 մարդ) և կազմում էին դիստանցիայի գյուղական աբնակչության ընդհանուր թվի 94.5%-ը, այն դեպքում, երբ այլազգիները 234 ընտանիքով (1328 մարդ) դիստանցիայի գյուղական բնակչության մեջ բացարձակ փոքրամասնություն էին՝ միայն 5.5%:

Ցավոք, արխիվային նյութի բացակայության պատճառով չենք կարող որոշակի պատկերացում կազմել նույն այդ ժամանակահատվածում Փամբակ-Շոքազյալի դիստանցիայի միակ քաղաքը հանդիսացող Ալեքսանդրապոլի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական իրավիճակի մասին։ Կան մի քանի աղբյուրիկ տեղեկություններ. այսպես, 1834թ.-ին Ապարանի Ջամգիի մահալի Մալին-քենդ գյուղից 5 ընտանիք⁸ իսկ Փամբակի Ղարաքիլիսայից մոտ 100 ընտանիք նախկին Էրզրումցիներ⁹ են վերաբնակվել Գյումրիում, դրան հակառակ՝ մոտ 77 ընտանիքներ էլ թողել են Գյումրին՝ հեռանալով անհայտ ուղղությամբ¹⁰։ Մնում է ենթադրել, որ վերոնշյալ տեղաշարժերը, որոնք երբեք էլ նշանակալի և խոշոր իրադարձություններ համարել չի կարելի քաղաքի կյանքում, ի գործ էին 40-ական թվականների սահմանագլխին առաջ բերելու Գյումրու կրոնադավանաբանական պատկերի էական փոփոխություններ, երբ հատկապես թուրքահայերի ներգաղթի, ապա 40-ական թվականների սկզբներին տեղի ունեցած նոր ու բավականին իրատեսական վարչատարածքային բարեփոխման հետևանքով ձևավորվեց Անդրկովկասում ազգաբնակչության կազմի տեսակետից ամենամիատարր ու հայեցի Ալեքսանդրապոլի գավառը։

Գավառի ազգաբնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ խախտվեց միայն XIX դարի 40-ական թվականների կեսերին, երբ ցարական կառավարությունը մի քանի հետաձգումներից հետո վերջապես կյանքի կոչեց Անդրկովկասում մեծաթիվ ռուս գաղթականների, գերազանցապես ադանդավորների, վերաբնակեցնելու նախօրոք մշակած ծրագիրը¹¹։ Երկրամասը Ռուսաստանի համար հուսալի էթնիկական տարրով բնակեցնելու հարցը ցարական կառավարության համար առաջնահերթ խնդիր էր դարձել դեռևս XIX դարի 20-ական թվականներից։ Ընդ որում, *հուսալի տարր* հասկացության տակ թե՛ ցարական չինովնիկները և թե՛ Կովկասի կուսակալ Պասկևիչն ինքը, նկատի ունեին միայն մալոռուս կազակներին, որոնց տեղավորելով Անդրկովկասի և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանի սահմանամերձ վայրերում, ցարական կառավարությունը մտադիր էր Ռուսաստանից հետագա պարբերաբար համալրումների հաշվին ձևավորել այսպես կոչված «Արաքսի կազակությունը»։ Այս մասին առաջին անգամ, դեռևս մինչև Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը, իրենց խոսքն ասացին ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դիբիչն ու Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատար Ի. Պասկևիչը։ Վերջիններս գտնում էին, որ նորա-

⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82:

⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 90, ցուցակ 1, գործ 447, էջ 32-33:

⁹ Բաջրերունի, Ղարաքիլիսա, Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 1873, 27 հունվարի, N 3, էջ 3-4:

¹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 84, մաս Բ:

¹¹ Ռուս ադանդավորներով Անդրկովկասյան երկրամասը վերաբնակեցնելու ցարական կառավարության վերոնշյալ քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Հայրյան, Հայաստանի ռուս վերաբնակները 1830-1920թթ., Եր., 1989:

նվաճ տարածքները մարդաբնակ դարձնելու, մաս Արևելյան Հայաստանը տնտեսապես օգտագործելու խնդրի միակ լուծումը տեղում «*զինվորական բնակավայրերի*» ստեղծումն է, որոնցում սկզբնական շրջանում պիտի բնակեցվեին շուրջ 80000 կազակներ:¹² Դիրիչն ու Պասկևիչը կանխատեսում էին Արևելյան Հայաստանի տարածքում «*զինվորական բնակավայրերով*» ապահովել պարսկական սահմանի անվտանգությունը, սանձահարել այդ տարածքում ապրող ասիական ցեղերին, գ) ավելի մեղմեցնել հայերին, Ռուսաստանի խորքերից հավաքագրված զինվորներին փոխարինել տեղի կլիմային ընտելացած մարդկանցով ու այդպիսով կրճատել, իսկ հնարավորության դեպքում նաև իսպառ վերացնել զորքերի մեջ բարձր մահացությունը, մալոռուսադքատ կազակների համար նոր բնակավայրերում ստեղծել բարեկարգ վիճակ և տեղում մնացածների վիճակը բարելավելու նպատակով Մալոռուսիան ազատել ավելորդ բնակչությունից:¹³

80000 կազակների ընդունելու, նրանց սահմանամերձ շրջաններում բնակեցնելու, ինչպես նաև կազակային 10 օկրուգներ (յուրաքանչյուր օկրուգն ունենալու էր 200000 դեսյատին հող և 8000 բնակիչ) ստեղծելու նպատակով 1827թ. կոմս Պյոտր Տոլստոյի գլխավորությամբ մույնիսկ ստեղծվեց հատուկ կոմիտե:¹⁴ սակայն վերոհիշյալ ծրագրի իրագործումը մեծ ծախսեր ու երկար ժամանակ պահանջելու պատճառով այդ շրջանում իրագործելի չէր: Այդ պատճառով էլ ցարական կառավարությունը, դրա իրագործումն ապագային թողնելով, իր սահմանամերձ շրջանների գոմե մի մասը էքսիկական հուսարի տարրով շուտապիսիք բնակեցնելու հարցի մասնակի լուծումն առաջմ տեսնում էր Պարսկաստանից հայերի զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու մեջ:

Արևելյան Հայաստանում 20000 ընտանիք մալոռուս կազակներ վերաբնակեցնելու Պասկևիչի երկրորդ ծրագիրն արքունիք ներկայացվեց 1829թ.: Սակայն վերոբերյալ պատճառներով այն ևս չհաջողվեց իրագործել: Փոխարենը, ինչպես գիտենք, ընդամենը 95000ռ. ոսկով ու 380000ռ. արծաթով ռուսական կառավարությունը կազմակերպեց 12357 ընտանիքների գաղթը Տանկահայաստանից:

Անդրկովկասը ռուսներով վերաբնակեցնելու խնդրին Պասկևիչն երրորդ ու վերջին անգամ անդրադարձավ 1830թ. սկզբներին: Ապրիլ ամսին ցարին ներկայացնելով Անդրկովկասում նոր վարչատարածքային բաժանում անցկացնելու և ռուսական կառավարչաձև մտցնելու իր նախագիծը, նա նաև ընդգծում էր, թե «...*ինքնակալական պետության անհրաժեշտ հատկությունն է...ստեղծել նաև ռուսական գաղութներ, հիմնել զինվորական բնակավայրեր, ինչպես նաև ռուս գյուղացիների բնակավայրեր... և այլն*»:¹⁵ Ի հեճուկս երկրամասը ռուսականացնելու պասկևիչյան բոլոր ցանկությանն ու այս ուղղությամբ նրա թափած ջանքերին՝ այս վերջին ծրագրին ևս վիճակված չէր իրականանալու իր թանկության ու երկարաժամկետության պատճառով:

Անդրկովկասի ռուսականացմանը ցարական կառավարությունը լրջորեն ձեռնամուխ եղավ միայն XIX դարի 40-ական թվականների կեսերից, երբ տարածաշրջանում իր տիրապետությունն ավելի ամրապնդելու նպատակով, առաջմ միայն Արևելյան Հայաստանում, սկսեց վերաբնակեցնել մեծ թվով ռուս աղանդավորների: Այս խընդիրն առաջին անգամ կարևորել է դեռևս Պասկևիչը՝ ցարին հղված 1830թ. ապրիլյան նամակում, որտեղ ի մասնավորի ընդգծում էր, թե երկրամասում ռուսական գաղութներ հիմնելիս անհրաժեշտ է հատուկ ուշադրություն դարձնել Ռուսաստանի ներքին մահանգներից աղանդավորների՝ որպես «անհանգիստ տարրի», այստեղ վերաբնակեցմանը: «*Իսկ այս բոլորն արագ ու հարմար կատարելու համար մարդիկ կարելի է ստանալ գորակոչի միջոցով*»: Ի դեպ, Պասկևիչն առաջարկում էր գորակոչել նաև «*բոլոր անդամախեղներին, ...բոլոր փախստականներին ու թափառաշրջիկներին և ուղարկել Անդրկովկաս*»:¹⁶

¹² АКАК, т. 7, стр. 332, 339-340.

¹³ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 106, գործ 51, վավ. 93, էջ 1-3, վավ. 94:

¹⁴ Վ. Պ ա ր ւ մ յ ա ն, Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Եր., 1947, էջ 104:

¹⁵ «Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIXв.», ч. 1, М.-Л., 1936, стр. 231-232.

¹⁶ «Колониальная политика российского царизма», ч. 1, стр. 231-232.

Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ չնայած Անդրկովկասյան երկրամասի ռուսականացման պասկևիչյան մախազժի ընդհանուր առմամբ ճախողմանը, այնուամենայնիվ դրա որոշ հողվածներ մի քանի ամիս անց սկսեցին գործադրվել: Դրանցից մեկը հենց վերաբերում էր Կենտրոնական Ռուսաստանից աղանդավորականներին դեպի Անդրկովկաս հեռացնելուն ու այստեղ տեղացիների նկատմամբ նորեկների համար արտոնյալ պայմաններ ստեղծելուն: Նկատի ունենք առաջին հերթին՝ առանց տեղացիների կարծիքը հաշվի առնելու վերաբնակներին առատորեն հողով ապահովելը, նրանց հարկային ու այլ արտոնություններ շնորհելը և այլն: Քայլեր, որոնք ցարական կառավարության համոզմամբ աղանդավորականներին հետ էին վերադարձնելու ուղղափառ հավատքին:

Պասկևիչյան մախազժում ցարի հավանությանն արժանացած մյուս հողվածը վերաբերում էր Անդրկովկաս ուղարկվելիք աղանդավորներին Ռուսաստանի ներքին մահանգներից զինակոչի միջոցով հայտնաբերելուն: Ի դեպ, մախազժի այդ դրույթը գործնականում կիրառվեց ցարին ներկայացվելուց ընդամենը վեց ամիս անց: Այսպես, նպատակ ունենալով արագացնելու Անդրկովկասի և մասնավորապես Արևելյան Հայաստանի ռուսականացման գործընթացը, Նիկոլայ Ա-ն 1830թ. հոկտեմբերի 20-ին հրապարակում է աղանդավորների նկատմամբ մինչ այդ ընդունված օրենքներից ամենախիստն ու ծանրը: Բոլոր զինապարտ աղանդավորներին, որոնք կրոնվեին և կմեղադրվեին հերձվածողության մեջ, հրամայվում էր գորակոչել և ծառայության ուղարկել Կովկասյան կորպուս: Միաժամանակ հրամայվում էր Անդրկովկաս բնակության ուղարկել մահ զինվորական ծառայության համար ոչ պիտանիներին և կանանց, իսկ տեղական (անդրկովկասյան) իշխանություններին էլ՝ լուծել վերջիններիս ընդունման, տեղավորման և հողով ապահովման հարցերը:¹⁷

Սա, ըստ էության, Արևելյան Հայաստանը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու ցարական կառավարության քաղաքականության սկիզբը եղավ: Իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառի ռուսականացումը բոլոր թափով սկսվեց միայն XIX դարի 40-ական թվականների կեսերից: 1844թ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ ռազմուղու վրա՝ Լոռու Մեծ Ղարաբաղի խառն օգտագործման տակ գտնվող Օրբելյանների կալվածատիրական հողերում, որ աչքի էին ընկնում առողջ կլիմայով և հարմար էին անասնապահության ու հողագործության համար, հիմնվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի առաջին ռուսական գյուղը՝ Վորոնցովկան:¹⁸ Վերջինիս բնակիչները՝ մեծամասամբ Օրենբուրգի և Սարատովի մահանգներից ելած մուկլաններ, Անդրկովկասում էին հայտնվել դեռևս 1834թ. և շուրջ մեկ տասնամյակ տևած թափառումներից հետո միայն կարողացան հիմնել Վորոնցովկան: 1849թ. գյուղն ուներ արդեն 141 ընտանիք, մեկ տարի անց ավելացավ ևս 143 ընտանիք, որից 122-ը Արևելյան Հայաստան էր եկել դեռևս 1834-1836թթ.:¹⁹ Արխիվային նյութերից հստակ երևում է, որ բնակչության թվի արհեստական աճն ի հաշիվ մոր վերաբնակների Վորոնցովկայում շարունակվել է մահ հետագա տարիներին: Այսպես, Վորոնցովկայում վերահաստատվելու նպատակով արդեն 1846թ. սկզբին գավառի Փամբակի տեղամասի պետին էին դիմել Գանձակի և Շամախու մահանգների մի շարք գյուղերի ռուս վերաբնակներ, որոնք չդիմանալով տեղական կլիմային (շոգին) և ժողովրդի ոչ բարեհամբույր վերաբերմունքին՝ թույլտվություն էին խընդրում տեղափոխվելու Ալեքսանդրապոլի գավառ: Այս մասին Կովկասի փոխարքային տեղեկացնելով՝ Ալեքսանդրապոլի գավառապետը միաժամանակ նշում էր, թե Շամախու մահանգի Թոփչի գյուղի ողջ ռուս բնակչությունը չնչին բացառությամբ (երկու ընտանիք Ելենովկայում և հինգ ընտանիք Նովոսարատովսկայայում) իր թույլտվությամբ վերաբնակվել են Վորոնցովկայում²⁰: Թե ռուսական կառավարության կողմնակալ քաղաքականությունն ինչ ազդեցություն ունեցավ այս գյուղի հետագա աճի վրա, պարզ երևում է XIX դարի երկրորդ կեսին իրար հաջորդած մարդահամարների տվյալներից: Այսպես, 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով Վորոնցովկայում

¹⁷ Ա. Հ ա յ թ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 177:

¹⁸ Վ. Խ ո ջ ա բ ե կ յ ա ն, *Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Եր., 1979, էջ 48:*

¹⁹ Ա. Հ ա յ թ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 59:

²⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 329, էջ 361:

ազգաբնակչության թիվը 926 մարդ էր (450-ը արական, 476-ը իգական սեռի)²¹, ապա 15 տարի անց՝ 1867թ., հասավ 2284 մարդու (1189-ը արական, 1095-ը իգական սեռի)²²։

Վորոնցովկայի հիմնադրման տարում Ալեքսանդրապոլ-Դիլիջան ճանապարհի վրա՝ Համգալիմանի մոտ, հիմնվեցին ևս երկու ռուսական գյուղեր՝ Նիկիտինոն և Վոսկրեսենովկան (Վոսկրեսենսկա)։²³ Նիկիտինոն 1852թ. արդեն ուներ 56 ընտանիք կամ 388 մարդ (204-ը արական, 184-ը իգական սեռի)։²⁴ Վոսկրեսենովկայում 1852թ. դրությամբ ապրում էր 61 ընտանիք՝ 375 մարդ (194-ը արական, 181-ը իգական սեռի)²⁵։

Արևելյան Հայաստանի ռուսականացման գործընթացի հաջորդ փուլը սկսեց իրագործվել XIX դարի 40-ական թվականների վերջերին, երբ ցարական կառավարությունը, հաշվի չառնելով Արևելյան Հայաստանի տեղացի գյուղացիության հողածառավ վիճակը, Սևանա լճի ավազանում, Ալեքսանդրապոլի գավառում, Լոռվա դաշտում հայկական գյուղական համայնքներից ընդարձակ հողակտորներ առանձնացրեց՝ ռուս աղանդավորների վերաբնակեցման համար ստեղծելով այսպես կոչված՝ «Հատուկ ֆոնդ»։ Վերաբնակեցման այս նոր փուլն ամբողջությամբ իրագործվեց Երևանի գավառապետ Բալավատսկու և վերևում արդեն հիշված Ֆադեևի ծրագրով։ Վերջինս Արևելյան Հայաստանը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու իր ագրեսիվ ձգտումների մեջ գերազանցեց Բալավատսկուն։ 1849թ. մայիսի 13-ին Երևանի նահանգապետին ներկայացրած իր զեկույցում Ֆադեևը գրում էր, թե Ալեքսանդրապոլի գավառում գտել է երկու հարմար տեղամաս ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու համար։ Դրանցից մեկը «Շորագյալի Էլիդար կոչված վայրն է, ուր համաձայն այս տարվա չափումների կա, շուրջ 6928 դեսյատին օգտակար հողամաս, հետևաբար յուրաքանչյուր ընտանիքի համար 30 դեսյատին հող նախատեսնելով, այնտեղ կարելի է բնակեցնել մինչև 230 ընտանիք»։²⁶ Գտնվելով Ալեքսանդրապոլ-Ախալցխա ճանապարհի վրա՝ տեղամասը հեռու չէր արդեն գոյություն ունեցող ռուսական (դուխոբորների ու մոլոկանների) գյուղերից, այնպես որ Ֆադեևի համոզմամբ ու գավառապետի կարծիքով՝ ոչ մի խոչընդոտ չկար այն ռուս վերաբնակներով զբաղեցնելու համար։

Ռուսներով վերաբնակեցնելու համար նախատեսված երկրորդ տեղամասը, ըստ Ֆադեևի, հենց Ալեքսանդրապոլ քաղաքն էր, ուր նա առաջարկում էր բնակեցնել 20 ընտանիք միայն արհեստավորների։²⁷ Նրա ծրագրի առաջնահերթ նպատակը ընդհանրապես Ալեքսանդրապոլի հարթավայրի և Ախուրյան գետի միջին հոսանքի ձախափնյա բոլոր տարածությունների վերաբնակեցումն էր ռուսներով։ Նա մտորում էր ռուսական գյուղեր հիմնել նաև Ալեքսանդրապոլ-Դիլիջան մայրուղու ամբողջ երկարությամբ՝ գտնելով, որ Ալեքսանդրապոլի գավառի հատկապես Լոռվա դաշտի բնակեցումը ռուսներով բացառիկ նշանակություն կունենա Երևանի ու Թիֆլիսի նահանգներն իրար միացնող ուղեհանգույցում ուժեղ հենակետ ստեղծելու տեսակետից։ Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու Ֆադեևի ծրագրի մեխը հենց գավառի բոլոր ճանապարհները ռուսական գյուղերով շրջապատելն էր։ Այդ մասին Երևանի նահանգապետին ներկայացրած իր զեկուցագրերից մեկում նա գրում էր. «Ավելի օգտակար է 100 ընտանիք ունեցող ռուսական գյուղեր հիմնել ցարական ճանապարհի (Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ա.Հ.)²⁸ երկայնքով... զարմանից մինչև խոր աշուն այդ ճանապարհով անընդհատ անցնում են Կողքի աղահանքից աղ տեղափոխող փոխադրամիջոցները և քանի որ այս վայրերում ջուր կա, ապա կառավարմանը ձգտում են այդ կետին։ Եթե այդտեղ լինի ռուսական գյուղ, ապա գյուղացիները պարենային ապրանքներ վաճառելով զգալի եկամուտներ կունենան։ Բացի դրանից, իրենք ևս կարող են զբաղվել Կողքից Ալեքսանդրապոլ և այստեղից էլ Թիֆլիս աղ փո-

²¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 510-547։

²² «Кавказский календарь на 1899 год», Тифлис, 1898, отд. III, стр. 3.

²³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 359, էջ 6։

²⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 548-562։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 491-508։

²⁶ Ա. Հ ա յ թ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 47։

²⁷ Նույնը։

²⁸ Ցարական ճանապարհի մասին մանրամասն տե՛ս Взгляд на Эриванскую дорогу, Сборник газеты «Кавказ», изд. О. И. Константинов, второе полугодие 1847 года, Тифлис, 1848.

խաղերով: Նրանք փոխադրական կապ կպահպանեն Երևանի և Ալեքսանդրապոլի միջև և հետագայում հնարավորություն կստանան փոստական պահելու»:²⁹

Ցարական կառավարությունը Ֆադեևի վերոհիշյալ նախագծերին լրջորեն անդրադարձավ արդեն 1850թ. սկզբներից, երբ Երևանի նահանգում, արխիվային տվյալների համաձայն, հաստատվեցին մոտ 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներ:³⁰ Վերաբնակեցման պաշտոնական թույլտվությունից (1850թ. մարտի 28) հետո Արևելյան Հայաստան տեղափոխվեցին և 15080 դեսյատին 3574 սաժեն հողի վրա (այդ թվում Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ Էլիդար տեղամասում 6928 դեսյատին 1574 սաժեն, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մոտ՝ 60 դեսյատին, Դարաչիչագի և Ալեքսանդրապոլի միջև ընկած Միսխանա տեղամասում՝ 1906 դեսյատին) հաստատվեցին ևս 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներ: Յուրաքանչյուր նորեկ ընտանիքի կառավարության 1848թ. դեկտեմբերի 9-ի որոշմամբ տրվում էր 8-ամյա հարկային արտոնություն ու մեկ անձի համար միջինը 6-7 դեսյատին հող (այդ որոշումը կամովին Անդրկովկաս եկած և այստեղ կրկին ուղղափառ հավատքի դարձած բոլոր վերաբնակիչներին մաս 25 տարով ազատվում էր հարկերից):³¹ Դա այն դեպքում, երբ Ատրպետի հավաստմամբ՝ մեկ անձի համար տեղաբնակ հայերը ունեին միայն 1-3 դեսյատին հող (շատ հայկական գյուղեր նույնիսկ յայլա և արոտատեղեր չունեին իրենց սահմաններում), թաթարները (թուրքերը, պարսիկները)՝ 4-5 դեսյատին, իսկ Թուրքիայից գաղթած ուղղափառ հույները՝ 5-6 դեսյատին:³²

Թե 1850թ. հետո Արևելյան Հայաստանում վերաբնակեցված վերոհիշյալ 500 ընտանիք ռուս աղանդավորներից քանիսը վերջնականապես հաստատվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառում, արխիվային նյութի բացակայության պատճառով ճշտվել չի կարող: Եվ այնուամենայնիվ, ի մի բերելով մեր ունեցած տվյալները գավառում հաստատված ռուս աղանդավորների քանակի վերաբերյալ, կարելի է արձանագրել հետևյալը. XIX դարի կեսից Անդրկովկասյան երկրամասի՝ բոլոր թափով սկսված ռուսականացման ցարական կառավարության քաղաքականության արդյունքում Ալեքսանդրապոլի գավառի միայն Փամբակի և Լոռվա տեղամասերում 383 ընտանիք կամ 2232 ռուս վերաբնակները հիմնեցին չորս գյուղեր: Ընդ որում, եթե Փամբակի տեղամասում հիմնված Վոսկրեսենովկա և Նիկիտինո գյուղերը բնակեցվեցին բացառապես ռուս աղանդավորներով (117 ընտանիք), ապա Լոռվա տեղամասում հիմնված երկու գյուղերից (Պրիվոլնոյե և Վորոնցովկա) աղանդավորական էր միայն վերջինը, իսկ Պրիվոլնոյեն հիմնվեց աղանդավորների հետ միաժամանակ գավառում վերաբնակեցված 96 ընտանիք ուղղափառ ռուսների կողմից:³³ Ինչ վերաբերում է Ֆադեևի ծրագրով ռուս աղանդավորների 20 արհեստավորական ընտանիքներ Ալեքսանդրապոլում վերաբնակեցնելուն, ապա մեր ունեցած տվյալներով այս գործընթացն իր նախնական փուլում ընթանում էր համեմատաբար դանդաղ. մինչև 50-ական թվականների կեսերը ցարական կառավարությանը հաջողվել էր քաղաքում տեղավորել ընդամենը 14 ռուս աղանդավորի:³⁴ Եվ միայն 50-ական թվականների վերջերին այդ թիվը կտրուկ աճեց՝ Ալեքսանդրապոլի գավառապետի զեկուցագրի համաձայն քաղաքում հասնելով 124 մարդու (67-ը արական, 57-ը իգական սեռի):³⁵

XIX դարի ամբողջ 40-ական թվականների ընթացքում քաղաքային բնակչությունը անընդհատ աճում էր, ընդ որում՝ պարբերական և համաչափ: Եթե պարսկահայերի և թուրքահայերի զանգվածային ներգաղթից հետո (1831թ.) Շորագյալի գավառի Գյումրի գյուղում բնակչության թիվը հասավ 1350 ընտանիքի (7250 մարդ), ապա արդեն 1848թ. Ալեքսանդրապոլում ուներ 1957 ընտանիք, այդ թվում հայեր էին 1871 ընտա-

²⁹ Ա. Հ ա յ թ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 48:

³⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 133, ցուցակ 1, գործ 359, էջ 10:

³¹ Ա. Հ ա յ թ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 92:

³² Ատրպետ, Հողատիրությունը Կովկասում, Ալեքսանդրապոլ, 1906, էջ 34:

³³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110, էջ 563-585:

³⁴ "Кавказский календарь на 1855 год", Тифлис, 1854, отд. III, стр. 332-333.

³⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 125, ցուցակ 1, գործ 14-1 մաս, էջ 63:

միջը՝ քաղաքի բնակչության 95.6%-ը, հույներ էին միայն 27 ընտանիքը՝ 1.4%-ը, մահմեդականներ՝ 59 ընտանիքը՝ 3%-ը:³⁶

Քաղաքում բնակչության թվի համաչափ աճը շարունակվեց նաև հաջորդ տարիների ընթացքում: Այսպես, եթե 1849թ.՝ Ֆադեևի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու նախագիծը կազմելու նախօրեին, Ալեքսանդրապոլը նորակազմ Երևանի նահանգում իր մարդաշատությամբ Երևանից հետո երկրորդն էր (1962 ընտանիք կամ 10260 մարդ) և առաջինն իր բնակչության միատարրությամբ (հայեր էին 95.8%-ը, 1.3%՝ հույներ, 2.5%-ը՝ մահմեդականներ):³⁷ Երկու 1850-1851թթ.՝ վերոհիշյալ ծրագրի իրագործման պահին, քաղաքային բնակչության թիվը հասավ 11280 մարդու (6000-ը արական, 5280-ը իգական սեռի): Միևնույն ժամանակ քաղաքում երևան եկան ցարական կառավարության՝ Արևելյան Հայաստանը ռուսներով վերաբնակեցնելու առաջին թույլ նկրտումները. հայ, հույն և մահմեդական բնակիչների կողքին Ալեքսանդրապոլում հայտնվեցին առաջին ռուս վերաբնակները՝ 11 մարդ (բնակչության 0.1%-ը): Քաղաքային բնակչության մնացած 99.9%-ը ըստ ազգությունների ուներ հետևյալ պատկերը. հայերն Ալեքսանդրապոլում ճնշող մեծամասնություն էին և կազմում էին քաղաքային բնակչության 94.9%-ը (10696 մարդ), մահմեդականներ էին 3.6%-ը (410 մարդ), հույներ՝ միայն 1.4%-ը (163 մարդ):³⁸

Այժմ փորձենք ներկայացնել նաև այն փոփոխությունները, որոնք գրանցվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի երկու՝ Փամբակի և Շորագյալի գավառակների (տեղամասեր) գյուղական բնակչության էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական վիճակի մեջ XIX դարի 40-50-ական թվականներին:

XIX դարի 40-ական թվականների սկզբներից Արևելյան Հայաստանի ռուսականացման ծրագրի իրագործմամբ Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասում մեկը մյուսի հետևից հիմնվեցին ռուսական Վորոնցովկա, Վոսկրեսենովկա, Նիկիտինո և Պրիվոլնոյե գյուղերը: Սակայն Փամբակում, մեր կարծիքով, ամենահետաքրքիր իրադարձությունները վերաբերում են 40-ական թվականների վերջերին: Այսպես, 1848թ. բոլորովին խաղաղ պայմաններում, սկսվեց հայ ազգաբնակչության արտագաղթ Փամբակի տեղամասից դեպի Շորագյալի տեղամաս: Թեև պաշտոնական փաստաթղթերում այս մասին որևէ բացատրություն չկա, այնուամենայնիվ դա ուղղակիորեն առնչվում է Ալեքսանդրապոլի գավառը ռուս աղանդավորներով վերաբնակեցնելու խնդրին: Նախ հայերի արտագաղթը կարող էր կազմակերպված լինել հենց ռուսական իշխանությունների կողմից՝ տեղում ռուս վերաբնակների համար նոր հողեր ազատելու նպատակով: Երկրորդ, այդ արտագաղթի պատճառ կարող էր լինել նաև ռուս աղանդավորների հետագա վերաբնակեցման նպատակով հողային «Հատուկ ֆոնդի» ստեղծումը՝ առանց տեղաբնակների կարծիքը հաշվի առնելու, որի պատճառով Փամբակի տեղամասի բնիկ հայերը, կորցնելով իրենց գոյությունն ապահովող առանց այն էլ փոքր հողակտորները, ստիպված էին լինում տեղափոխվել Շորագյալ: Թե այս պատճառներից որն էր իրականը կամ առաջնայինը, էական չէ: Փաստն այն է, որ 1848-1850թթ. ընթացքում Փամբակից գաղթեցին և Շորագյալում հաստատվեցին մոտ 90-100 ընտանիք հայեր: Այդ թվի մոտավորության առիթով նշենք, որ նորեկների կողմից Շորագյալում հիմնված յոթ գյուղերից (Բազարխանա, Քեշիշ-Քենտ, Մանջուխի, Մաբունջի, Ախ-Ղուլի, Արդուլ-Ռահման և Փոքր Ղըրխ) առաջին հինգը, համաձայն 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների, բնակեցվեցին միայն փամբակցիների 80 ընտանիքներով:³⁹ Մինչդեռ Արդուլ-Ռահման և Փոքր Ղըրխ գյուղերում գաղթած փամբակցիների կողքին հայտնվեցին նաև Շորագյալի Փոքր Արղիսվալի, Փոքր Ղարաքիլիսա և Թափաղովակ գյուղերից ելածներ, և 1852թ. այդ երկու գյուղերն ունեին արդեն 32 ընտանիք (73 մարդ) բնակչություն, որում մեր կարծիքով, փամբակցիների ընդհանուր թիվը չէր գերազանցելու 10-20 ընտանիքը:

³⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97:

³⁷ "Кавказский календарь на 1850 год", Тифлис, 1849, отд. III 33-34.

³⁸ "Документы и материалы по истории Армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870)", Ер., 1993, док. 141, стр. 343-344.

³⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 109:

Ժողովրդագրական դրության վերոհիշյալ փոփոխություններով հանդերձ՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի 51 գյուղերում բնակչության թիվը 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն հասավ 2138 ընտանիքի կամ 13567 մարդու⁴⁰։ Ազգաբնակչության թվի աճը տեղամասում այս անգամ ևս եղավ գերազանցապես ի հաշիվ այլազգիների։ Սրանք 1842թ. 200 ընտանիքի կամ 14%-ի փոխարեն 1852թ.-ին կազմեցին 548 ընտանիք կամ 3306 մարդ, որ գավառակի ընդհանուր բնակչության արդեն 25.7%-ն էր։ Ընդ որում, այլազգիների մեջ գերակշռողը դարձան ռուսները՝ 383 ընտանիք, որ կազմում էր գավառակի ընդհանուր բնակչության 18%-ը։ Մինչդեռ գավառակի ութ գյուղերում ամբողջությամբ, իսկ մեկում՝ Ղուրսալիում հայերի հետ խառը բնակվող և ընդհանուր առմամբ 165 ընտանիք կամ 1074 մարդ մահմեդականները կազմեցին բնակչության միայն 7.7%-ը։ Ինչ վերաբերում է Փամբակի հայ բնակչությանը, ապա նրա թիվը 1842թ. 1250 ընտանիքների փոխարեն 1852թ. հասավ մինչև 1590 ընտանիքի (10261 մարդու)։ Այնուհանդերձ տոկոսային հարաբերությամբ այն նվազեց և 1842թ. 86%-ից 1852թ. իջավ մինչև 84.3%-ի։ Ի դեպ, հայերը միատարր չէին դավանանքով. Գավառակի 33 գյուղեր ամբողջովին բնակեցված էին 1479 ընտանիք (9557 մարդ) կազմող հայ-լուսավորչականներով (մեկում՝ Ղուրսալիում նրանք ապրում էին մահմեդականների հետ խառը)։ Սա Փամբակի ամբողջ բնակչության 69%-ն էր և հայ տարրի 93%-ը։ Հայ-կաթոլիկները՝ 111 ընտանիք (704 մարդ), բնակվում էին միայն հինգ գյուղերում՝ կազմելով գավառակի ընդհանուր բնակչության 5.3 և հայ բնակչության 7%-ը։

Նույն ժամանակահատվածում Շորագյալի գավառակի ժողովրդագրական դրության մեջ ևս գրանցվեցին փոփոխություններ, որոնք XIX դարի կեսերին էլ ավելի նկատելի դարձրին գավառի երկու հատվածների՝ Փամբակի և Շորագյալի տեղամասերի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերների միջև եղած տարբերությունները։ Այսպես, եթե Փամբակի տեղամասի համար XIX դարի 40-ական թվականների վերջը նշանավորվեց հայ տարրի արտագաղթով ու այլազգիների ներգաղթով, ապա Շորագյալի տեղամասում, հակառակը, այլազգիների և հատկապես մահմեդականների արտագաղթով և հայերի ներգաղթով։ Դրա շնորհիվ ընդամենը երեք տարվա ընթացքում՝ մինչև 1850թ., գավառակում մեկը մյուսի հետևից հիմնվեցին 12 գյուղեր (Բազարխանա, Զեշիշ-Զենդ, Մանջուխի, Մասուղի, Աբդուլ-Ռահման, Ղզլ-Ղուլա, Փոքր Ղըրիս, Սաբունջի, Ախ-Ղուլի, Փամս, Փոքր Դուզբենդ, Ղզլ-Ղուլ)՝ գյուղերի թիվը 76-ից հասցնելով 88-ի։ Ընդ որում, ինչպես վերևում նշեցինք, այդ 12 նորաստեղծ գյուղերից յոթը հիմնվեց փամբակցիների կողմից, մեկը՝ Մասուղին, 1849թ. Սարչապետից Շորագյալ գաղթած հայերի և եզդիների կողմից ու դարձավ խառը ազգաբնակչությամբ (եզդիների գերակշռությամբ) միակ գյուղն ամբողջ տեղամասում։ 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով՝ գյուղում ապրող 45 ընտանիքներից կամ 250 մարդուց եզդիներ էին 28 ընտանիքը (139 մարդ)։ Եվ վերջապես մյուս չորս գյուղերը Շորագյալի տեղամասում 1848-1850թթ. ընթացքում հիմնեցին բնիկ շորագյալցիները. 1848թ. Շորագյալի Ճզրիսար և Դուզբենդ գյուղերից ելածները հիմնեցին Ղզլ-Ղուլա գյուղը, որ 1852թ. ուներ 7 ընտանիք (61 մարդ)⁴¹։ Երկրորդը՝ Փամսը, բնակեցվեց միայն Փոքր Ղարաքիլիսայից ելածներով և 1852թ. ուներ 13 ընտանիք (84 մարդ)⁴²։ Հաջորդ՝ 1849թ. հիմնվեցին Փոքր Դուզբենդն ու Ղզլ-Ղուլը։ Առաջինը հիմնվեց Շորագյալի Դուզբենդ գյուղից ելածների կողմից և 1852թ. ուներ 15 ընտանիք (67 մարդ)։ Նույնքան ստույգ նշել, թե Շորագյալի որ գյուղից ելածները հիմնեցին Ղզլ-Ղուլը, աղբյուրների սակավության պատճառով անհնար է։ Հայտնի է միայն այն, որ 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով գյուղն ունեցել է 20 ընտանիք (113 մարդ) բնակչություն։⁴³

⁴⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110; Զ. Հովհաննիսյան, Ռ. Նահապետյան, Վիճակագրական տեղեկություններ Լոռու գավառակի վերաբերյալ (1851-1914թթ.), ԲՀԱ, N 2, Եր., 1988, էջ 29:

⁴¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110:

⁴² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110:

⁴³ Նույնը:

Ինչ վերաբերում է նույն ժամանակահատվածում Շորագյալից մահմեդականների արտագաղթին, ապա տվյալների բացակայության պատճառով մեզ չհաջողվեց պարզել, թե 1840-1850-ական թվականների արանքում կոնկրետ երբ և ինչ ուղղություններով սրանք հեռացան գավառակից: Փաստ է միայն այն, որ եթե 1842թ. կամերալ ցուցակագրման վերստուգման տվյալներով Շորագյալի գավառի երեք լրիվ մահմեդական և երեք խառը հայ-մահմեդական բնակչությամբ գյուղերում կային 34 ընտանիք (128 մարդ) մահմեդականներ, ապա 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն՝ Շորագյալում մնացել էր ընդամենը մեկ մահմեդական գյուղ՝ Թաթարական Գյոզաղարան, միայն 21 ընտանիքով (116 մարդ):

Վերոհիշյալ փոփոխությունների հետևանքով 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով՝ Շորագյալի գավառակի արդեն 88 գյուղերում բնակչության թիվը հասավ 3685 ընտանիքի (19947 մարդու):⁴⁴ Ընդ որում, ինչպես արդեն մեկ նշել ենք, ի տարբերություն հարևան Փամբակի գավառակի, այստեղ բնակչության աճը գերազանցապես եղավ ի հաշիվ հայ տարրի ավելացման, որը 1842թ. եղած 2796 ընտանիքի փոխարեն 1852թ. հասավ 3636 ընտանիքի կամ 19692 մարդու: Մակայն որքան էլ զարմանալի է, քանակապես զգալիորեն աճելով հանդերձ, հայերի թիվը տոկոսային հարաբերությամբ նույնիսկ նվազեց՝ 1842թ. 98.8%-ից 1852թ. իջնելով 98.6%-ի: Վերացավ նաև գավառակի հայ բնակչության մինչ այդ գոյություն ունեցող կրոնական միատարրությունը: 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով՝ Շորագյալի հայ բնակչությունն ըստ դավանանքի արդեն բաժանվում էր երկու անհավասար խմբերի՝ հայ-լուսավորչականների և հայ-կաթոլիկների: Առաջինները 3502 ընտանիք էին (18993 մարդ) և կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության 95 ու հայ բնակչության 96%-ը: Երկրորդները՝ հայ-կաթոլիկները, 134 ընտանիք (699 մարդ), ապրում էին միայն Թափաղուլակ, Քյաֆթառլի, Փալուտլի և Շիշթափա գյուղերում՝ կազմելով գավառակի գյուղական բնակչության 3.6 ու հայ բնակչության 4%-ը: Ինչ վերաբերում է Շորագյալի ոչ քրիստոնյա բնակչությանը, ապա վերջինիս թիվը գավառակում անցած մեկ տասնամյակի ընթացքում փոքր-ինչ աճելով, 1.2%-ի (34 ընտանիք) դիմաց 1852թ. հասավ 49 ընտանիքի կամ 285 մարդու, որ գավառակի գյուղական բնակչության թվի 1.4%-ն էր: Հարկ է նշել, որ գավառակում ոչ քրիստոնյա բնակչության թվի այս չնչին աճն արձանագրվեց ի հաշիվ 1849թ.-ին Սարչապետից հայերի հետ Շորագյալ գաղթած եզդիների (ընդամենը 28 ընտանիք կամ 139 մարդ): Սրանք արդեն 1852թ. կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության 0.8 և ոչ քրիստոնյա բնակչության 57%-ը, այն դեպքում, երբ շորագյալցի բնիկ մահմեդականները (ընդամենը 21 ընտանիք կամ 116 մարդ) կազմում էին գավառակի գյուղական բնակչության միայն 0.6 և ոչ քրիստոնյա բնակչության 43%-ը:

Փամբակի և Շորագյալի գավառակներում ժողովրդագրական փնտրյալի առանձնակի նկարագրությունների հիման վրա կարելի է վերականգնել ամբողջ Ալեքսանդրապոլի գավառի էթնո-ժողովրդագրական և կրոնադավանաբանական պատկերը XIX դարակեսին:

1840թ. ձևավորված Ալեքսանդրապոլի գավառն իր բնակչության ազգային կազմի տեսակետից հիմնականում ամենամիատարրը ամբողջ Անդրկովկասում: Նրա բնակչության թվի համաչափ աճը շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակի ընթացքում. 1852թ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլի գավառն ուներ արդեն 44794 մարդ (23512-ը արական, 21282-ը իգական սեռի):⁴⁵ Որից 11280-ը բնակվում էր Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, որտեղ հայերը կազմում էին բնակչության ընդհանուր թվի 94.9%-ը, մահմեդականները (410 մարդ)՝ 3.6%-ը, հույները (163 մարդ)՝ 1.4%-ը, ռուսները՝ (11 մարդ) 0.1%-ը:

5823 ընտանիք (33514 մարդ) էր ապրում Ալեքսանդրապոլի գավառի 139 գյուղերում: 124 գյուղեր ամբողջությամբ, իսկ երկուսը (Մասուլին և Դուրսալին) մասամբ՝

⁴⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 109:

⁴⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 97, 109, 110, 120; "Кавказский календарь на 1852 год", Тифлис, 1851, отд. III, стр. 275; "Кавказский календарь на 1854 год", Тифлис, 1853, отд. III, стр. 121, 321-330; "Кавказский календарь на 1855 год", Тифлис, 1854, отд. III, стр. 332-347.

բնակեցված էին 5226 ընտանիք (29953 մարդ) կազմող հայերով, որ գավառի գյուղական բնակչության 90%-ն էր: Քանակով երկրորդը՝ 383 ընտանիք (2232 մարդ) ռուսներն էին, որ ապրում էին ընդամենը 4 գյուղերում և կազմում էին գավառի գյուղական բնակչության 6.5%-ը, միայն 3% էին կազմում գավառի 9 գյուղերում ամբողջությամբ և մեկում (Դուրասալի) հայերի հետ խառը ապրող 186 ընտանիք (1190 մարդ) մահմեդականները, իսկ մատուլեցի 28 ընտանիք (139 մարդ) եզդիները՝ 0.5%:

Ըստ դավանանքի նույն 139 գյուղերում ապրող 5923 ընտանիքները բաժանվում էին ութ խմբերի: Հայ-լուսավորչականներ էին Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական բնակչության 85.5%-ն ու հայ բնակչության 95%-ը (4981 ընտանիք կամ 28550 մարդ): Հայ-կաթոլիկներ էին գյուղական բնակչության 4.5%-ը կամ հայերի 5%-ը: Ռուս աղանդավորներ էին գավառի բնակչության 4.9%-ը և ռուս ազգաբնակչության 75%-ը (287 ընտանիք կամ 1689 մարդ): Փոխարենը ուղղափառ ռուսներ էին բնակչության 1.6%-ը կամ ռուսների 25%-ը (96 ընտանիք կամ 543 մարդ): Խայտաբեկտ պատկեր ուներ գավառի մահմեդական ազգաբնակչությունը. շիա մահմեդականներ էին գավառի գյուղական բնակչության 2%-ը կամ մահմեդական ազգաբնակչության 63.4%-ը (118 ընտանիք կամ 740 մարդ), սունիներ էին գյուղական բնակչության 0.7%-ը կամ մահմեդականների 25.3%-ը (47 ընտանիք կամ 334 մարդ), իսկ աղանդավոր մահմեդականներ էին գյուղական բնակչության 0.3%-ը կամ մահմեդականների 11.3%-ը (21 ընտանիք կամ 116 մարդ): Վերջապես, արևապաշտ էր գավառի եզդիական ազգաբնակչությունը, որ կազմում էր գավառի գյուղական բնակչության միայն 0.5%-ը: Այսպիսով, չնայած XIX դ. 40-ական թվականների կեսերից Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչության կազմի միատարրությունը փոքր-ինչ տեղի տվեց (1842թ. հայեր էին քաղաքականների 96 և գյուղաբնակների 94.5%-ը, ապա 1852թ.՝ քաղաքաբնակների 94.9 և գյուղաբնակների 90%-ը), այնուամենայնիվ XIX դարակեսին նույնպես գավառը շարունակում էր մնալ որպես ամենամիատարրն ու հայեցին ամբողջ Անդրկովկասում⁴⁶:

ЭТНО - ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ И РЕЛИГИОЗНО - КОНФЕССИОНАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА В 1840 - 50 гг.

Резюме

А. Айрапетян

На основе богатого архивного материала в статье досконально анализированы особенности демографического процесса и религиозно-конфессиональной ситуации в входящих в состав Александропольского уезда дистанциях Бамбака, Шорагыла и Лори. Вопрос подробно представлен по сельским поселениям, уточнены также некоторые уже существующие представления о динамике населения Гюмри, выявлены все факторы влияющие на демографическую и религиозно-конфессиональную картину уезда, в том числе и вспышка эпидемии чумы, процесс реализации программы руссификации уезда и.т.д.

⁴⁶ Ն. Ն ի կ ո ղ ու յ ա ն, *Վիճակագրական տեղեկություններ Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ-լուսավորչականների մասին*, «Մտրճ», N 8, օգոստոս, Թիֆլիս, 1901, էջ 239-240; *Армяно-католические церкви в Закавказье и число их прихожан*, «Кавказский календарь на 1885 год», Тифлис, 1884, отд. III, стр. 69; *Сборник сведений о Кавказе*, т. 1, Тифлис, 1871, стр. 259.

ՀԱՅԵԼԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՏԻԿ ԹԱՂԱՄԱՆ ԾԵՍՈՒՄ

Հայաստանի անտիկ թաղումների ուղեկցող նյութերի մեջ, քեզ հազվադեպ, բայց կան նաև հայելիներ: Տարբեր ձևի, զարդանախշված կամ առանց զարդի, արծաթյա և բրոնզե հայելիներ հայտնաբերվել են Արտաշատից, Վաղարշապատից,¹ Գառնիից,² Բենիամինից և Անուշավանից:³ Արտաշատի հայելիները (տրամ. 4,7սմ) բրոնզի քիթեղից են, շրջանաձև, առանց զարդի՝ բոլորն էլ խիստ քայքայված: Միայն ճահիճների մեջ գտնվող բլրի վրա բացված դամբարանի գտածոն է ամբողջական և լավ պահպանված (տրամ.՝ 6,5սմ):⁴ Արտաշատի դամբարանադաշտերում հայելիների առկայությունն ըստ ժ. Խաչատրյանի, կապվում է անդրշիրիմյան պատկերացումների հետ և ունի պաշտամունքային նշանակություն:⁵ Գառնիում հայելիները գտնվել են կանանց թաղումներից՝ այլ զարդերի հետ:⁶

Շրջանաձև, անպոչ հայելիներ անտիկ Հայաստանում հանդիպում են սկսած մ. թ. ա. II-I դարերից, և լայն տարածում են ստանում մ. թ. առաջին դարերում: Այս երևույթը նկատելի է հատկապես Գառնիում, որտեղ II-I դարերի հայելիները քիչ են, իսկ I-III դարերի դամբարաններում ավելի հաճախ են հանդիպում:⁷ Արտաշատի մ. թ. ա. I և մ. թ. II դարերի հայելիները հիմնականում գործածվել են քաղաքային բնակչության ստորին խավերի կենցաղում:⁸ Արտաշատի հայելիները շատ վատ են պահպանված և մեծ մասամբ հնարավոր չէ որոշել դրանց չափերը:⁹ Բենիամինում հայելի գտնվել է ավերված դամբարանից, իսկ Անուշավանում՝ շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված թաղումից: Բենիամինում անհայտ է կմախքի նկատմամբ հայելու ունեցած դիրքը: Անուշավանում հայելին դրված է եղել մնջեցյալի գլխի տակ: Նշված թաղումների մարդաբանական տվյալներ մույնպես չկան և անհայտ է՝ հայելին կնոջ, քե տղամարդու հետ է դրվել: Բենիամինի հայելին բրոնզի բարակ քիթեղից շրջան է՝ կոթի համար նախատեսված ելուստով: Հայելու տրամագիծը 9, 3սմ է, պոչի երկարությունը 2սմ, լայնությունը՝ 1,3սմ: Կոթի մասը բարակ է՝ ծայրին փոքր անցքով: Հայելու սկավառակի եզրերը կտրտված են: Անուշավանից գտնված հայելին (տրամ.՝ 13,7սմ) մույնպես բրոնզի քիթեղից է՝ եզրերը քիչ բարձր և ներս հակված: Հակառակ երեսին համակենտրոն զույգ շրջաններ են: Սկավառակի եզրին պահպանվել են կոթն ամրացնելու համար արված զույգ անցքեր: Եվ Բենիամինի, և Անուշավանի հայելիները թվագրվում են մ.թ. I դ.:

Հայաստանում ավելի շատ հայելիներ գտնվել են Արտաշատի և Գառնիի անտիկ թաղումներից: Բենիամինում, ուր պեղվել է 245 դամբարան, միայն մի հայելի է գտնվել: Այստեղ հիմնականում միջին և աղքատ թաղումներ են, և բնական է հայելու եզակի լինելը: Երբեմն մույնիսկ հարուստ թաղումներ ունեցող դամբարանադաշտերում հայելիները հազվադեպ են: Օրինակ, Ույգարակում հայելիներ գտնվել են բացառապես միայն քրմուհիների դամբարաններից:¹⁰

Հայելիների տարածման տիրույթը շատ մեծ է: Բրոնզե և արծաթյա, փայլեցված շրջանաձև հայելիներ հայտնի են Էգեյան Հունաստանից և Մեծ Հունաստանից, իսկ միջերկրյան ժամանակաշրջանում Հունաստանում պատրաստվում էին նաև ձեռքի հայել-

¹ Ժ. Խաչատրյան, *Արտաշատ 2*, Եր., 1981թ., էջ 85:

² Ж. Хачатрян, Гарни V, Античный некрополь, Ер., 1976, стр. 97.

³ Լ. Եգանյան, *Ծիսական իրերը Բենիամինի անտիկ թաղումներում, ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»*, հ. 4, Գյումրի, 2001, էջ 11:

⁴ Ժ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 85:

⁵ Նույնը:

⁶ Ж. Хачатрян, *նշվ. աշխ.*, էջ 97:

⁷ Ժ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 85; Ж. Хачатрян, *նշվ. աշխ.*, էջ 97, 119:

⁸ Ժ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 87:

⁹ Ж. Хачатрян, *նշվ. աշխ.*, էջ 119:

¹⁰ О. Вишнева, *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н. э. Труды ХАЭЭ VIII, М., 1973, стр. 8.*

լինելը:¹¹ Նախազարդ, փորագիր տարրեր ֆիգուրներով հայելիները գործածական էին էտրուսկների մոտ, իսկ մ. թ. ա. Վ դ. Հունաստանում հայտնվում են մաս ծալովի հայելիները:¹² Երջանաձև, տափակ հայելիները տարածված էին Հունաստանում հելլենիստական և վաղ հռոմեական շրջանում:¹³ Հայելիներ գտնվել են Թուսի-Խոնեից,¹⁴ լայն տարածում ունեին Չինաստանում¹⁵ և օգտագործվում էին քաղման ծեսում: Տափակ, հարթ ու շրջանաձև հայելիներ հայտնի են Կերչից և թվագրվում են մ. թ. ա. I և մ. թ. I դարերով:¹⁶ Սկյութական Նեապոլում գտնված հայելիները թվագրվում են մ. թ. ա. III - I դարերով: Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում մաս Ուստ-Լաքինսկում գտնվածները:¹⁷ Հայելիներ հայտնի են Դուրա - Եվրոպոսի՝ I - IV դդ. թվագրվող դամբարաններից:¹⁸

Հետաքրքիր են Խերսոնեսից գտնված կապարե շրջանակներով հայելիները, որոնք նվիրատվական բնույթի արձանագրություններ ունեն: Դրանք դիտվել են որպես մոգության հետ կապված իրեր, արդուզարդի առարկա, խաղալիք, թալիսմաններ, մաս ընծաներ, որ տիրուհու մահից հետո, որպես թանկարժեք հիշատակներ, ընդգրկվել են քաղման գույքի մեջ:¹⁹ Հայտնի է, որ հնում մարդուն նվեր արվում էր ոչ միայն կենդանության օրոք, այլ մաս քաղման արարողակարգի ժամանակ:²⁰ Հետազոտողներն այն կարծիքին են, որ կապարե հայելիները կարող էին ծառայել որպես այն աշխարհ անցնելու թույլտվություն, այսինքն՝ յուրահատուկ անցաթուղթ:²¹

Իրանում հայտնաբերված հայելիներն այլ ձև և ծիսական իմաստ ունեն: Այստեղ Անահիտին և Միհրին նվիրված տաճարից գտնվել են կանացի մոտավոր կերպարանքով հայելիներ: Որպես կոթ պատկերված են ոտքերը, գլխի փոխարեն ամրացված է հայելու սկավառակը: Ըստ Ռ. Գիրշմանի՝ հայելիները խորհրդանշում են Անահիտին և Միհրին, քանի որ գտնվել են այդ աստվածներին նվիրված տաճարից:²² Հայելին ձեռքին կանացի արձանիկներ հայտնի են Միջին Ասիայի տարբեր հնավայրերի պեղումներից:²³ Հավանաբար հայելին եղել է կանացի աստվածության ատրիբուտ, բայց եղել է կապված մաս արևի հետ: Սրա օգտին է խոսում մաս հայելուն վերագրված գերեզման լուսավորելու հավատալիքը:²⁴

Ինչպես տեսանք, տարբեր են հայելիների հետ կապված հավատալիքները: Տարբեր են մաս հայելիները դամբարանում դնելու սովորույթի մասին կարծիքները: Ըստ Բ. Լիտվինսկու՝ սովորույթը ծագել է սարմատների ժամանակ, և հնարավոր է, որ

¹¹ *Словарь античности*, М., 1989, стр 214.

¹² Նույնը:

¹³ *G. Richter and, H. Alexander, A Greek mirror. Ancient or Modern. AIA 1917. n.3.*

¹⁴ *Б. Литвиновский, А. Седов, Культы и ритуалы Кушанской Бактрии, Погребальный обряд*, М., 1984, стр 46.

¹⁵ *R. Svalov, Ancient Chiese bronze mirror, Peiping, 1937, p. 6.*

¹⁶ *Մ. Խաչատրյան, Գշվ. աշխ., էջ. 87; В. Шилов, Раскопки Калиновского курганного могильника, КСИИМК вып. 59, 1955г, стр. 125; Т. Арсеньева, Могильник у деревни Ново-Отродное, ПМКП, МИА, ном. 155, М., 1970, стр. 132, 144.*

¹⁷ *Н. А. Фимов, Место-сарматский могильник у станицы Усть-Лабинской, МИА, ном. 23, М.-Л., 1951, стр 198.*

¹⁸ *N. T. o 11, The Necropolis „ The excavations at Dura- Europos,, Preliminary Report of the Ninth season of work 1935-1936, New Haven, London, 1946, p. 122 – 123.*

¹⁹ *Ю. К а л а ш н и к, Свинцовые рамки стеклянных зеркал из собрания Эрмитажа,- в кн. Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху, Ленинград 1979, стр. 118.*

^{*} *Մեր օրերում հանգուցյալին մատուցվող յուրահատուկ նվերներ են հուղարկավորության ծաղկեպսակները՝ ծաղկալենների վրա արված նվիրատվական գրություններով:*

²⁰ *Նույն տեղում, էջ 122:*

²¹ *В. З у в а р ь, О свинцовых зеркалах из некрополя Херсонеса в кн. Проблемы античной культуры, М., 1986, стр. 153.*

²² *R. G i r s h m a n, Iran, Terrasses sacrees. Bard-e Nechandeh et Masdjidi Solaiman. Paris, 1976, p. 117.*

²³ *Б. Литвинский, Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы, М., 1978, стр. 111.*

²⁴ *L o e f f e r D e l a c h a u x M., Le cercle, Gen, 1947.*

կոտրված բեկորը պահպանում էր ողջերին մեռածի հոգու հայտնվելուց: Եվ մ.թ.ա. I-մ. թ. I դարերում սարմատական դամբարաններում հայելիների մեծ մասը շարունակում էին դնել կոտրված վիճակում, որոշակի մասն էլ՝ ամբողջական:²⁵ Իսկ II-IV դարերում ուղեկցող իրերի մեջ ամբողջական հայելիների քանակն ավելանում է,²⁶ և V դարում էլ դեռևս շարունակում էին կոտրված հայելիներ դնել դամբարաններում:²⁷ Սակայն, հակառակ Բ. Լիտվինսկու ենթադրության, փաստվում է, որ մ. թ. ա. IV-II դարերում Պովոլժյեի և Մերձուրալի սարմատական դամբարաններում կոտրված հայելիներ էին դնում:²⁸ Սարմատական դամբարանում հայելու առկայությունը ենթադրել է տալիս, որ նրանց համար հայելին ունեցել է մոզական նշանակություն, նաև մոզական ազդեցություն: Այս պատճառով էլ հայելին կոտրում էին և նոր միայն դնում հանգուցյալի հետ՝ մոզական ուժերը համապատասխանեցնելով նոր վիճակին:²⁹ Քանի որ հայելին մոզական ուժերի կրողն է և արտացոլում է մարդու պատկերը, դրանով նաև՝ մարդու ողջ և առողջ վիճակը, ուրեմն հայելու տիրոջ մահից հետո այն պիտի կոտրվեր՝ խորհրդանշելով մեռած մարդուն: Ըստ Ա.Խազանովի՝ սարմատական թաղումներում հայելիները վնասվել են հանգուցյալի հոգին ազատելու համար:³⁰ Հայելին վնասելը կամ կոտրելը կատարվում էր հանգուցյալի հոգին ողջերի աշխարհ չար մտադրություններով ներխուժելուց ետ պահելու համար: Քանի որ հայելին իր մեջ կրել էր նաև հանգուցյալի պատկերը, ուրեմն այն վնասելով, վնասում էր նաև հանգուցյալին և դրանով կանխում նրա վերադարձը: Ծիսակարգը պահպանել և մեզ է հասցրել մոզական գործողության հիմնական գծերը, որոնցում հայելու «մահը» հաջորդել է տիրոջ մահվանը: Ելնելով վերոհիշյալից՝ կարելի է ենթադրել, որ հայելին նպատակամղված ձևով վնասելը կապված է թաղման ծեսի հետ և ողջերի վրա մոզական ազդեցության հետևանք է: Տիրոջ արտացոլումը կրող հայելին հավանաբար դիտվել է նաև հոգու կրող և ըստ այդմ էլ վնասվել է՝ ողջերի աշխարհ ննջեցյալի վերադարձը կանխելու համար: Իրի *ստվերը* հնարավորություն է ունեցել հետևել իր տիրոջը դեպի այն աշխարհ:³¹ Դամբարաններում կոտրված իրեր դնելու սովորույթը լայն տարածում ունի և երբեմն բացատրվում է նաև որպես դամբարանների թալանը կանխելուն միտված գործողություն:

Հայելիներ գտնվել են ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց թաղումներից: Սկյութական դամբարանադաշտերում հայելին առավելապես բնորոշ է կանանց թաղումներին: Շարքային սկյութների թաղումներում հայելի հազվադեպ է հանդիպում:³²

Նիկոլակայի սկյութական մ. թ. ա. IV-III դարերի դամբարանադաշտում հայելիներ գտնվել են իրերի քանակով հարուստ երեք դամբարաններում, որոնցից մեկում տղամարդու թաղում է, իսկ մյուս երկուսում՝ կանանց: Նշված բոլոր թաղումներում հայելիներն ամբողջական են և գտնվել են ձախ կողմում՝ ննջեցյալի կրծքին կամ գլխին:³³ Այս դամբարաններում հայելիները դրվել են նաև կոտրված կամ բեկորների ձևով:

Ամբողջական և կոտրված հայելիներ կամ հայելու կտորներ գտնվել են նաև սարմատական դամբարաններից:³⁴ Մերձուրալի սարմատական թաղումներում քրմուհիների դամբարաններում սովորական է հայելու առկայությունը:³⁵ Պովոլժյեի սարմա-

²⁵ Б. Литвинский, *И, 624, 271, 272*.

²⁶ *И, 105*.

²⁷ А. Хазанов, *Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов*, СЭ, ном. 3, 1964, стр. 94.

²⁸ В. Шило, *Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья*, Л., 1975, стр. 121.

²⁹ А. Хазанов, *Религиозно - магическое понимание зеркал у сарматов*, СЭ, н. 3, 1964, стр. 91.

³⁰ *И, 105*.

³¹ S. Hartland, *Death and disposal of the dead, - "encyclopaedia of religion and ethics" vol IV, New York, 1911, p. 430.*

³² Э. Яковленко, *Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма. - Сб. Древности Восточного Крыма, Киев, 1970, стр. 121 (1962, 94); Б. Граков, Скифские погребения на Никопольском курганном поле, МИА, ном 115, 1962, стр. 87.*

³³ А. Мелюкова, *Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка, М., 1975, стр. 135.*

³⁴ Т. Кузнецова, *Зеркала в погребальных обрядах сарматов*, СА, N 4, 1988, стр. 52 - 61.

³⁵ К. Смирнов, *Бронзовое зеркало из Мечетсая, - В св. „История, археология и этнография Средней Азии, М., 1968, стр. 117.*

տական առաջնորդների դամբարաններում գտնված հայելիներն ամբողջական են, գտնվել են զանգից աջ, ձախ ձեռքի դաստակի և աջ ուսազլիսի մոտ: Վերջին դամբարանում հայելին, ի թիվս այլ իրերի, գտնվել է զանգի մոտ 40 x 20սմ չափերի 20սմ խորությամբ գաղտնարանի մեջ:³⁶ Գաղտնարանի մեջ պահելը հաստատում է հայելու քանկարժեք լինելը: Միառանգավոր կոտրված հայելիներ գտնվել են Ֆերգանայի տարբեր դամբարանադաշտերից:³⁷ Այս քաղումներում քաղման գույքից մեծ մասամբ կոտրված են միայն հայելիները: Հայելիները կամ դրանց բեկորները գտնվել են ոչ բոլոր դամբարաններում, որն անշուշտ սոցիալական շերտավորման արդյունք է:³⁸ Հետևաբար այդ բացատրությունը ճիշտ է առանձին քաղումների համար, սակայն ոչ այն քաղումների, որտեղ կոտրված են բացառապես միայն հայելիները:³⁹

Իհարկե կարելի է միայն ենթադրություններ անել, թե ինչ է խորհրդանշում դամբարանում դրված հայելու կոտոր: Ըստ ամենայնի, դամբարաններում հայելիները կարող էին կատարել տարբեր ֆունկցիաներ, այս իսկ պատճառով յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում պահանջվում է յուրահատուկ մոտեցում՝ ելնելով տվյալ ժողովրդի սովորյալներից և հավատալիքներից:

Թաղման ծեսում հայելիների կամ դրանց բեկորների օգտագործման ծիսական դերն ու իմաստը բացահայտելու համար նախ փորձենք պարզել երևույթի նախնական ընկալումները, որ պահպանվել են տարբեր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերիս, տարաբնույթ հավատալիքներում և ծեսերում:

Ազգագրական նյութերը վկայում են, որ հայելիների բեկորների օգտագործումը բնորոշ է բազմաթիվ ժողովուրդների: Հայելիները կոտրում էին նպատակադրված, իրար հիշելու համար՝ հատկապես ամուսնուց և հարազատներից երկար ժամանակով բաժանվելիս:⁴⁰ Քանի որ հայելին ունի մոզական ուժ, ապա ամբողջը մասերի բաժանելով, հավանաբար յուրաքանչյուր մասն իր հետ տանում էր ամբողջի մի մասնիկը, այսինքն, իրարից բաժանվող հարազատները բաժանվելիս էլ պահում էին այդ կապը: Հայելին այդ կապի կրողն էր ու պահողը: Պատերազմի դաշտում կամ օտարության մեջ գտնվող հարազատների հետ հաղորդակցվելու համար հայելին դնում էին ջրի մոտ և գուշակություն անում:⁴¹ Եվ դա բնորոշ է ոչ միայն հայերին: Հայտնի է բրոնզե հայելին ջրով լի ամանի մեջ դնելով գուշակություն անելը, որի ժամանակ, ըստ հավատալիքի, տեսնում էին երկնային արքայության դուռները:⁴²

Հայերը հայելուն տարբեր հատկանիշներ են վերագրել: Հեքիաթներում հայելու խամրելը հերոսի կյանքին սպառնացող վտանգի նշան է: Գուշակության մեջ հայելու մաքրությունը կամ պայծառությունը հաջողության նշան են, իսկ խամրելը՝ դժբախտության:⁴³ Հայկական հավատալիքներում հայելուն իզական հատկանիշ և միաժամանակ պտղաբերության ուժ է վերագրվել: Դրանով է պայմանավորված այն հավատալիքը, որ եթե առկահատիկի ժամանակ երեխան հայելի վերցնի, ապա հաջորդ երեխան աղջիկ է ծնվելու:⁴⁴ Հայելին հավանաբար կապված է ավելի հին հավատալիքի հետ, ըստ որի, նրան վերագրվում էր նաև պտղաբերության ուժ: Կարծում ենք՝ վերջինիս հետ է կապվում հայկական նվագարաններից պարկապզուկին հայելի ամրացնելու սովորույթը:

³⁶ В. Дворниченко, Г. Феодоров – Давыдов, *Раскопки курганов в зоне строительства Катмышко-Астраханской и Никольской рисовых оросительных систем. в кн. Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья*, М., 1989, стр. 26, 58, 69.

³⁷ Ю. Баруздин, *Карабулакский могильник. Известия АН Кирг. ССР, серия общественных наук*, т. III, в. 3, Фрунзе, 1961, стр. 64; Ю. Заднепровский, *Археологические памятники южных районов Ошской области (середина I тысячелетия до н.э. - середина I тысячелетия н.э.)*, Фрунзе, 1960, стр. 112-113, 112-113; М. Дьяконов, *Работы Кафирниганского отряда*, - МИА, ном. 15, Москва-Ленинград, 1950, стр. 170.

³⁸ Б. Литвинский, *указ. соч.*, 1978, стр. 105.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 106:

⁴⁰ А. Маракуев, *Китайские бронзы из Басандайски, Томск*, 1947, стр. 171.

⁴¹ Լ. Եզնիյան, *նաշտային ազգագրական նյութեր (այստիեսուն՝ ԴԱՆ)*, Աշոց:

⁴² J. Croiset, *Les fetes annuelles celebres a Emoui. Paris*, 1886, p. 389.

⁴³ Լ. Եզնիյան, *ԴԱՆ*, Գյումրի:

⁴⁴ Ե. Լալայան, *Հուղարկավորության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, Տեղեկագիր ՀՄԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի*, N 9, Եր., 1928, էջ 115:

Շատ ժողովուրդների մոտ կա այն հավատալիքը, որ հայելու կոտրվելը նշանակում է տիրոջ մահը: Նման հավատալիք կա Իրանում, ինչպես նաև ռուսների և տաջիկների մոտ:⁴⁵ Հայելու մոգական ուժի մասին հավատալիքներ պահպանվել են նաև հայերի մոտ: Այսպես՝ հայելու կոտրվելը տան անդամի մահ է ենթադրում: Հայտնի է նաև հանգուցյալի տանը հայելիները ծածկելու կամ դեպի պատը շրջելու սովորույթը: Ըստ հավատալիքի՝ հանգուցյալի հոգին մինչև թաղվելը մնում է տանը և կարող է իր հետ տանել հայելու մեջ արտացոլված մարդուն:⁴⁶ Հանգուցյալի տանը հայելին փակելու հայերի սովորույթը հավանաբար կապվում է մոգական ուժի շնորհիվ մեռածի պատկերը հայելու մեջ տպավորվելու և ողջերին վնասելու հավատալիքի հետ և միտված է դժբախտությունը կանխելուն: Հավանաբար հավատալիքի գոյությունը բխում է մոտ մարդու մահվան ժամանակ հայելին կոտրելու սովորույթից:⁴⁷

Ասիայի և Եվրոպայի շատ ժողովուրդների մոտ ևս հայելուն վերագրվում է մոգական դեր: Արաբների մոտ հայելին ուներ դժբախտությունից պաշտպանելու մոգական ուժ:⁴⁸ Իրանում, կապված հարսանեկան հայելու հետ, կար մի սովորույթ, ըստ որի, այդ հայելու կոտրվելը նշանակում էր հարսի և փեսայի մահ:⁴⁹ Նման հավատալիք ունեն նաև տաջիկները:⁵⁰ Հայելու կոտրվելը չարագուշակ են համարում նաև հայերը:⁵¹

Տարբեր ժողովուրդների մոտ կան ջրի հետ կապված տարբեր հավատալիքներ, որոնք կապվում են նաև հայելու հետ: Հին հայերն հավատում էին, որ եթե մութ ժամանակ ջրին խփելու դեպքում ջրի ոգիները կարող են վնասել: Այդ հավատալիքից են բխում հայոց մեջ գոյություն ունեցող մի քանի մոգարգելքներ. ջրում երեխային չխփելը, երեխային լողանալուց հետո ջուրը գիշերով չթափելը և այլն:

Հին Հունաստանում և Հնդկաստանում գոյություն ուներ ջրի մեջ իր արտացոլմանը չմայելու կանոնը, և եթե մարդը երազում տեսնում էր իր արտացոլանքը, հույները դա համարում էին մահվան նախանշան: Նրանք վախենում էին, որ ջրի ոգիները արտացոլանքը կամ հոգին կքաշեն ջրի տակ և մարդը կմեռնի:⁵²

Պիտի ենթադրել, որ հայելուն վերագրվող տարբեր հատկանիշները գալիս են դեռևս նախնադարյան մարդու մոտ ծագած առաջին մտահանգումից, երբ ջրի մեջ նայող մարդն առաջին անգամ տեսնելով իր արտացոլանքը և չկարողանալով հասկանալ՝ կարող էր միայն վախենալ, սարսափել, այնուհետև ենթարկվել իր իսկ ստեղծած հավատալիքին: Հնարավոր է, այսպես է ծագել Նարկիսոսի դասական առասպելը: Ըստ հունական հայտնի առասպելի՝ Նարկիսոսը ջրի մեջ տեսավ իր արտացոլանքը, սիրահարվեց իր իսկ պատկերին ու մեռավ իր նկատմամբ տածած սիրուց:⁵³ Ֆրեդերը, վերլուծելով նախնադարից եկող հավատալիքները, գտնում է, որ նախնադարյան մարդը հաճախ իր սովորին կամ արտացոլված պատկերին նայել է որպես հոգու կամ անձի կենսալի մասի, և հենց դրա համար էլ որոշ ժողովուրդներ հավատում են, որ իրենց հոգին սովորի, ջրի կամ հայելու մեջ է:⁵⁴ Երևույթը բնորոշ է նախնադարյան մոգությամբ: Իսկ մոգական մտածողությունը հենվում է երկու սկզբունքի վրա: Դրանցից առաջինը հետևյալն է. մմանը ծնում է մմանին, կամ հետևանքը մման է պատճառին: Իսկ ըստ երկրորդ սկզբունքի՝ այն իրերը, որոնք մեկ անգամ շփվել են իրար հետ, անմիջական շփման դադարումից հետո էլ հետադարձության վրա շարունակում են փոխազդել:

⁴⁵ С. Х е д о я т, *Нейрангистан*, пер. Н. Кислякова, - *Труды Института этнографии АН СССР, Новая серия*, т. XXIV М., 1958, стр. 272, 295.

⁴⁶ Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, *ԴԱՆ*, Գյումրի:

⁴⁷ Б. Л и т в и н с к и й, *Зеркало в верованиях древних ферганцев*, СЭ, N. 3, 1964, стр. 99.

⁴⁸ Н. К а т а н о в, *Описание одного металлического зеркала с арабской надписью, принадлежащего Обществу археологии, истории и этнографии при Казанском университете*, Казань, 1898, стр. 4.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 258:

⁵⁰ Б. Л и т в и н с к и й, *указ. соч.*, стр. 99.

⁵¹ Լ. Ե զ ա ն յ ա ն, *ԴԱՆ*, Գյումրի:

⁵² Ֆ р е д е р, *Ոսկե ճյուղը*, Եր., 1989 թ., էջ 232:

⁵³ *Мифологический словарь*, М., 1990, стр. 382.

⁵⁴ Ֆ р е д е р, *նշվ. աշխ.*, էջ 231:

Առաջին սկզբունքն ընդունված է որպես հոմեոպաթիկ, իսկ երկրորդը՝ շփածին՝ ըստ Ֆրեզերի,⁵⁵ կամ պարցիանալ՝ ըստ այլ հետազոտողների:⁵⁶

Այսինքն քաղման ծեսում հայելիների օգտագործումը մոգական գործողություն է՝ նպատակամղված փոխազդեցության կապերը խզելուն: Իսկ հնագիտական և ազգագրական նյութերի համադրումը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ այդ կապերի խզումը կանխում էր հանգուցյալների կողմից ողջերին հասցվելիք մահացու վտանգը:

АНТИЧНЫЕ ЗЕРКАЛА АРМЕНИИ.

____ *Резюме* ____

____ *Л. Еганян* ____

Зеркала из серебра и бронзы типичны для погребений первых веков н.э. и принадлежали к числу наиболее ценных бытовых предметов. Помимо своего бытового назначения, зеркало являлось одним из важных элементов ритуала захоронения.

На материалах раскопок античных некрополей Армении (Арташат, Гарни, Бениамин, Анушаван) рассматривается ритуальная роль зеркал в погребальном обряде. Сопоставлением археологических и этнографических материалов Армении и сопредельных стран выявлено, что роль зеркал в погребальном обряде связано с представлениями о потустороннем мире и предназначено для **предохранения** от злых магических сил.

⁵⁵ Д. Фрезер, Золотая ветвь, М., 1980, стр. 49 – 60.

⁵⁶ С. Токарев, Сущность и происхождение магии. Труды ИЭ, М., 1959, стр. 22.

ԴՐՈՇՄԱԶԱՐԴ ԿԱՐԱՄՆԵՐ ՇԻՐԱԿԻՑ

Հայաստանում դրոշմազարդ կարասները լայն տարածում են ստանում XI-XII դարերում և առավելապես հայտնի են Անիի¹ և Դվինի² պեղումներից: Գտնվել են նաև Գառնիից³ և Անքերդից:⁴

Դրոշմազարդ կարասների հետ կապված մի շարք հարցերով զբաղվել են տարբեր գիտնականներ: Տարբեր են դրանց ծագման, արտադրության կենտրոնների, ինչպես նաև թվագրման վերաբերյալ կարծիքները:

Անիից գտնված դրոշմազարդ կարասներն ուսումնասիրելիս, դեռևս 1930-ական թվականներին, Գ.Չուբինովը կարասների թվագրումը կատարեց ըստ զարդանախշերի՝ դրոշմների տարաբնույթ տեսարանները համարելով մահմեդական արվեստի արդյունք: Ըստ Չուբինովի՝ «զարդարման բարձր տեխնիկան և նրա տարբեր եղանակները մահմեդական արվեստի հմարանք են, բնավ ոչ հայկական: Անիում սա բացառապես հանդես է գալիս իբրև օտար գեղարվեստական ստեղծագործության արդյունք»:⁵ Անքերդից գտնված դրոշմազարդ կարասներով զբաղվող Ս. Իզմայլովան թեև քննադատում էր Չուբինովի տեսակետը, սակայն ինքը ևս չկարողացավ ամբողջությամբ ազատվել այդ սխալ տեսակետից:⁶ Ռուս գիտնականներից Բ. Շելկովնիկովը գտնում է, որ դրոշմազարդ կարասները վերաբերում են XII-XIII դարերին:⁷ Հետագայում հայ գիտնականների ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ այս տիպի կարասների արտադրության կենտրոնները եղել են Հայաստանում և հայկական տարր ունեցող անդրկովկասյան քաղաքներում,⁸ իսկ Դվինի մյուսների ուսումնասիրության արդյունքում Կ.Ղաֆադարյանը հանգեց այն կարծիքին, որ դրոշմազարդ կարասները լայն կիրառություն են ունեցել Դվինում, արտադրվել են տեղում և թվագրվում են IX-XI դարերով:⁹ Կ. Ղաֆադարյանն ու Ա. Քալանթարյանը, դիտողություններ անելով խեցեղենի արտադրության հավանական կենտրոնների մասին, չեն բացառում, որ Դվինի և Անիի արտադրանքով առաջին հերթին ապահովվել են Արարատյան դաշտը և Շիրակը:¹⁰ Դրոշմազարդ կարասներ գտնվել են նաև Անքերդից (բոլորը բեկորային): Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք արտադրվել են տեղում և թվագրվում են XII-XIII դդ.:¹¹ Դվինի, Անիի և Հայաստանի մյուս հնավայրերից հայտնաբերված դրոշմազարդ խեցեղենի խնդիրներով, հատկապես գեղարվեստական խեցեղենի զարդաձևերով, զբաղվել է նաև Ֆ. Բաբայանը:¹²

Սույն հոդվածում քննության առարկա են Շիրակի միջնադարյան մի քանի հնավայրերի (Մարմաշեն, Կումայրի, Հայկաձոր)* պեղումներից հայտնաբերված դրոշ-

¹ Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ, II, Անի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված առարկաները, Եր., 1982, էջ 8-24:

² Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ղ ա ն, Դվին I, Եր., 1976, էջ 70-71; Կ. Ղաֆադարյան, Ա. Քալանթարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները 1973-1980թթ., Եր., 2002, էջ 83-84:

³ Բ. Առաքելյան, Գ. Կարախանյան, Գառնի III, Եր., 1962, էջ 74-80:

⁴ Ս. Հարությունյան, Անքերդ, Եր., 1978, էջ 97-98:

⁵ Г. Ч у б и н о в, Декоративное убранство анийских карасов, Христианский Восток, т. V, вып. 1, Пгр., 1916г.

⁶ Т. И з м а й л о в а, Керамика из раскопок в Анверде, стр. 192.

⁷ Б. Ш е л к о в н и к о в, Художественная керамическая промышленность средневековой Армении, Стеліագիր, 3-4, Եր., 1942, էջ 11-14:

⁸ Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ղ ա ն, Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ղ ա ն, Դվ. աշխ. էջ 84:

⁹ Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ղ ա ն, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Եր., 1952, էջ 194-197:

¹⁰ Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ղ ա ն, Ա. Ք ա լ ա ն թ ա ղ ա ն, Դվ. աշխ., էջ 84:

¹¹ Ս. Հ ա ղ ա ղ ա ն, Դվ. աշխ., էջ 98:

¹² Ֆ. Բ ա ղ ա ն, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարդաձևերը, Եր., 1981:

* Մարմաշենի և Կումայրիի պեղումները ղեկավարել է հնագետ Ս. Հարությունյանը:

մագարդ կարասները: Բոլոր գտածոները բեկորային են: Դրոշմները ներկայացնենք ըստ թեմաների.

Երկրաչափական զարդանախշեր. Կումայրիի պեղումներից գտնված բեկորը կարմիր ամանի եռանկյունաձև ունի է, որի վրա խաչ է դրոշմված (ՇԵԹ 3702/24):^{**} Բեկորի վրա պահպանվել են հավասարաթև խաչի երեք թևերը (տախտակ I, նկ.2):

Բաց վարդագույն երեսով, մոխրագույն աստառով մանրահատիկ կավից, լավ թրծված կարասի մեկ այլ բեկորի վրա արված կնքադրոշմը 3,7սմ երկարություն և 3սմ լայնություն ունեցող ուղղանկյուն է: Կենտրոնից չորս անկյունները գնացող ձվածիրներով և դրանց միջև արված փոքր եռանկյունիներով ստացվել է վարդյակի և հավասարաթև խաչի պատկեր (ՇԵԹ 3702/27) (տախտակ I, նկ.3): Այս զարդանախշի ամենավաղ օրինակները հայտնի են վաղ քրիստոնեական ճարտարապետական կոթողներից և պահպանվել են Ագարակի և Թալինի վաղ միջնադարյան քառակող կոթողների պատվանդանների վրա:¹³

Մոխրագույն, մանրահատիկ կավից լավ թրծված կարասի մեկ այլ բեկորի վրա պահպանվել է կնքադրոշմի երկու պատկեր (ՇԵԹ 3702/30): Երկուսն էլ թերի են (տախտակ I, նկ.4): Դրոշմներն արվել են իրարից 3,5 սմ հեռու: Իսկ պատկերն այսպիսին է. 3,5 սմ տրամագծով շրջանը բաժանված է կենտրոնից ելնող 8 ճառագայթներով: Պատկերի շրջագծով ճառագայթների միջև արված են մեկական կետեր:

Դեղնավուն մանրահատիկ կավից, բավականին լավ թրծված, կարմիր անգորգապատ մեկ այլ բեկորի վրա շրջանի մեջ առնված երկու եռանկյունիներից կազմված վեցաթև աստղ է՝ կենտրոնում փոքր շրջան (ՇԵԹ 3702/25): Բեկորը փոքր է, դրոշմը՝ քիչ թերի: Դրոշմն արվել է իրար զուգահեռ երկու խորակուս գծերով սահմանափակված տարածքում, որն ունի 3,5սմ լայնություն (տախտակ I, նկ. 5): Բոլոր բեկորները գտնվել են Կումայրիի կենտրոնական թաղամասի 1979թ. պեղումների XI-XII դդ. թվագրվող շերտից:

Դրոշմագարդ ամանի մի բեկոր 2003թ. գտնվել է Հայկաձորի պեղումներից (տախտակ I, նկ. 6): Մանրահատիկ կավից, վատ թրծված կարմիր կարասի փոքրիկ բեկորի վրա շրջանի մեջ երկու եռանկյունիներից կազմված վեցթևանի աստղ է, կենտրոնում՝ կետ: Մեծ շրջանի տրամագիծը 3,5սմ է, փոքրիկը՝ 2սմ: Մեծ շրջանից ելնում են տասը փոքր, եռանկյունաձև ճառագայթներ: Նախշագարդմամբ սա մնան է Կումայրիի գտածոյին: Իսկ թվագրմանն օգնում է այստեղ գտնված XI դ. բյուզանդական դրամը (բնորոշումը՝ դրամագետ Ա. Չոհրաբյանի): Կարմիր ներկված կարասների այս բեկորները մանրահատիկ կավից են, մեծ մասամբ՝ վատ թրծված միջնաշերտով: Դրոշմներն արված են հարթ կմիջներով, խորակուս գծանախշերով սահմանափակված 4սմ լայնությամբ ժապավենի մեջ՝ իրարից 3,5սմ հեռավորությամբ:

Զննարկվող դրոշմները թև իրար մնան են, սակայն իրար չեն կրկնում և իրենց զուգահեռներն ունեն Անիի դրոշմագարդ կարասների զարդանախշերում: Անիի նյութերի մեջ բավական շատ են զուտ երկրաչափական մոտիվները՝ շրջանի մեջ ներառված քառակուսիներով և եռանկյունիներով: Թեև Անիի գոտեգարդ կարասների նախշագարդումը միապաղաղ է, սակայն մույն նախշը բացարձակապես չի կրկնվում:¹⁴

Միջնադարյան խեցեղենի վրա շրջանի մեջ երկու եռանկյունիներով ստացված զարդաձևը շատ է հանդիպում 9մարակապատ ամանների նախշագարդումներում և ընդունված է որպես «վեցաթև աստղ»: Երբեմն ուսումնասիրողների կողմից այս զարդաձևը դիտարկվել է իբրև վեցանկյուն խաչ:¹⁵ Նշված զարդով անոթներ գտնվել են մաս Դվինից:¹⁶ Այսօրինակ նախշագարդմամբ անոթները թվագրվում են IX-X դարերով: Դրոշմներն իրենց զուգահեռներն ունեն ճարտարապետական հուշարձանների զարդաքանդակներում: Անիի պալատական եկեղեցու հյուսիսային պատի վրա պահպան-

^{**} Նյութերը պահվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում (ՇԵԹ):

¹³ Բ. Առաքելյան, Հայկական պատկերաբանականները IV-VII դդ., Եր., 1949, նկ. 20, 24:

¹⁴ И. Орел, Избранные труды, Ер., 1963, стр. 90, рис. 16, 17.

¹⁵ Ֆ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 30-31:

¹⁶ Նույնը:

վել է այսպիսի մի զարդանախշ:¹⁷ Նմանօրինակ զարդ պահպանվել է նաև Դվինի պեղումներից գտնված գիպսից հարթաքանդակի մի բեկորի վրա: Ջարդի կենտրոնում շրջագծի է՝ շուրջը զույգ եռանկյունիներ, այդ ամենն առնված է շրջագծի մեջ, իսկ վերջինս էլ՝ մի վեցանկյուն աստղի:¹⁸ Այս զարդանախշի հիմքում ընկած եռանկյունին, որպես երկրաչափական մոտիվ, առնչվում է նաև կենաց ծառի հետ: Իսկ ծառը զադափառական մի եռանկյունի է, որի հիմքում գտնվող անկյունները ներկայացնում են ծնող զույգին, իսկ վերևի անկյունը՝ զավակին: Եվ այս եռանկյունին է, որ հանդիպում է հայկական մանրանկարչության մեջ: Դրանք մեծ մասամբ կենաց ծառի վրա պատկերված են նույնաձև՝ իրար մեջ ագուցված, որից ստացվել է վեցաթև աստղ:¹⁹

Այծերի պատկերներ. Դրոշմների այս շարքում առավել տիրական են այծերի պատկերները: 1970թ. Կումայրիից գտնված դրոշմազարդ երկու կարասների բեկորների վրա այծեր են (ՇԵԹ 1391): Բեկորներից մեկը սև է: Պահպանված հատվածի վրա 1,4 սմ լայնությամբ խորակոս ժապավենից հետո արված է դրոշմը (տախտակ I, նկ.7): Երկու կենդանիներ են, որոնցից ձախի գլխի և առջևի ոտքերի մի փոքր հատվածն է պահպանվել, իսկ աջ կողմինն անորոշ է՝ բեկորի այս հատվածի կտրված լինելու պատճառով: Մյուսը նույնպես 1970թ. գտնվել է Կումայրիից (ՇԵԹ 1517), կարմիր կարասի բեկոր է՝ 2,3 սմ լայնությամբ ժապավենի վրա ձախից աջ իրար հետևից գնացող մեծ ու փոքր այծերով (տախտակ I, նկ.1): Կարասն ավազախառն կավից է և վատ է թրծված: Ներկված է կարմրով՝ ազատ թողնելով դրոշմազարդ գոտին: Ի տարբերություն նախորդի, այս դրոշմազարդն առնված չէ գծազարդով սահմանափակված տարածքի մեջ: Դրոշմի վրա չորս այծեր են՝ մի գծով իրար հետևից հանգիստ կանգնած դիրքով: Այծերից երկրորդի մեջքից վերև մի կետ է արված, իսկ չորրորդ այծի մեջքից վերև՝ երկու կետ:

Որսի տեսարան. Եթե նախորդ դրոշմների վրա միայն կենդանիների պատկերներ էին, ապա 1979թ. Մարմաշենից (քառ. է-2, խոր.՝ 120սմ) գտնված դարչնագույն, մանրահատիկ, լավ թրծված կարասի բեկորի վրա 6 սմ լայնությամբ խորակոս գծանախշերով եզերված ժապավենի մեջ (ՇԵԹ 3306/21) որսի տեսարան է: Երեք կենդանիներ են՝ փախչող այծյամներ և նրանց հետապնդող շուն (տախտակ 2, նկ.3): Առաջին այծյամն ունի փոքր եղջյուրներ, կարճ պոչ, վզին՝ երկու նետ: Երկրորդը նույնպես այծյամ է, որն ունի փոքր գլուխ, սուր ծնոտ, կարճ ականջներ, իրար կիպ երկու փոսիկով արված են աչքերը: Գլխից նետահարված կենդանին պատկերված է ցատկի պահին, առջևի ոտքերը բարձր են և ընդհուպ միացած առաջին կենդանու վեր ցցված պոչին: Երրորդ կենդանին շուն է՝ նույնպես ցատկի պահին պատկերված, ունի բարակ, երկար իրան և երկար պոչ, փոքր գլուխ, կարճ և ցցուն ականջներ: Բերանը բաց է, փոքր փոսիկով արված է աչքը: Շան պոչին կպած մեկ այլ պատկեր է եղել: Թեև այս հատվածից զարդագոտին կտրված է, բայց պահպանված փոքր մանրամասներից ենթադրվում է, որ պատկերված է ձեռքերը վեր պարզած (գուցե պարող) մարդ:

Կենդանիների կողքին պարող մարդ. Կումայրիից գտնված դեղնավուն, ավազախառն, մանրահատիկ կավից կարասի մեկ այլ բեկորի վրա կենդանիների կողքին պարող մարդ է (ՇԵԹ 1470): Կարասի իրանից դեպի վիզն ընկած հատվածում 4 սմ լայնությամբ ժապավեն է անցնում: Դրոշմը մասամբ է պահպանվել: Աջից ձախ պատկերների այսպիսի շարան է. հեծյալ, այծ, ինչ-որ պատկեր (աղճատվել է մինչ թրծելը) և պարող մարդ (տախտակ 2, նկ.1): Առաջինը հեծյալն է: Չիու գլուխը հակված է ներքև՝ ընդհուպ մոտեցած կրծքին, առջևի ոտքերն ամբողջ թափով առաջ են նետված: Գավակին մարդ է՝ աջ ձեռքը գլխից բարձր դիրքով առաջ է պարզած, ձախը՝ գոտկատեղին: Այծի դիրքն ուղիղ է: Երկար պոզերը համարյա հավում են մեջքին, պոչը բարձր է: Այծի գլխի դիմաց արև է, կամ աստղ: Այնուհետև թռչնի աղավաղված պատկերն է: Հստակ երևում են ոտքերը, իրանը պոչի մասով: Արևի կամ աստղի նույնպիսի մի զարդ թռչնի դիմաց է: Հաջորդը պարող մարդու պատկերն է: Մարդն ունի ուղիղ կանգնած դիրք,

¹⁷ Н. М а р р, Ани, Дворцовая церковь, Памятники армянского искусства т. XVIII вып. I Пг. 1915; (տես Ֆ. Բարսյան, նշվ. աշխ., էջ 31):

¹⁸ Կ. Ղ ա Ֆ ա դ ա Ր յ ա ն, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Եր., 1952, էջ 127:

¹⁹ Ա. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն, Հայկական զարդարվեստ, Եր., 1955, էջ 240, նկ. 264,265,267,268:

գլուխը փոքր է, թևերն ուսից բարձր դիրքում են, ընդ որում, աջը շրջան կազմելով հըպ-վել է թևատակին, իսկ ձախն արմունկից ազատ իջնում է ցած: Հագուստը հասնում է ծնկներին: Այծի և թռչնի աղճատված պատկերի ետին պլանում ուղղահայաց գծեր են: Կենդանիները շարժման մեջ են: Պատկերի ամենավաղ օրինակները հայտնի են ժայռապատկերներից: Այծի և մարդու նույն ոճով արված մի պատկեր հայտնի է Գեղամա լեռներից, ուր այծի կողքին կանգնած է թևերը կանթած մարդ:²⁰ Այծերի պատկերով դրոշմագարդերը հանդիպում են XI-XIII դարերի կարասների վրա: Արգիշտիխիների միջնադարյան շերտից գտնվել է կարմիր փայլեցված կարասի բեկոր՝ դրոշմագարդ գույգ այծերի պատկերով:²¹ Նույն հնավայրից գտնված մեկ այլ կարասի վրա այծերը կանգնած են կենաց ծառի մոտ:²² Միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձաններից այծերի նման պատկեր հայտնի է Աղթամարի բարձրաքանդակներից, ուր քանդակված են դեմդիմաց կանգնած այծեր:²³

Հայաստանի միջնադարյան տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված կարասների բեկորների վրա (X-XII դարեր) այծերը հանդիպում են նաև թռչունների ուղեկցությամբ: Դվինից գտնված կավամանի բռնակի տակից անցնում է 2,5 սմ լայնությամբ դրոշմագարդ գոտի՝ այծի, կենաց ծառի և աղավնու պատկերով:²⁴ Այծի պատկերները, սկսած ժայռապատկերներից, հանդիպում են բոլոր դարաշրջաններում, տիրական թեմա են հայ մշակույթում: Ուրարտական կարասի բեկորի վրա կենաց ծառի մոտ այծի և առյուծների պատկեր հայտնի է Արգիշտիխիների պեղումներից:²⁵

Միջնադարյան տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված գոտեգալդ կարասների վրա թեև առավելապես կենդանական և բուսական պատկերներ են, բայց հանդիպում են նաև մարդկանց պատկերներ: Մի քանի բեկոր գտնվել է Անիից և մեկ ուրիշը՝ Դվինից: Այս դրոշմագարդերի վրա այծի հետ պատկերված է երեք պարող մարդ:²⁶

Մարտի տեսարան. 1972թ. Մարմաշենից (ՇԵԹ 1433) գտնվել է մանրահատիկ, լավ հունցած վարդագույն կավից կարասի մի բեկոր, որի 4,7 սմ լայնությամբ, երկու եզրագոտով սահմանափակված ժապավենի մեջ մարտի տեսարան է (տախտակ 2, նկ.2): Ձախից առաջինը հանգիստ կանգնած դիրքով ձի է, երևում է գլուխը՝ սանձի մի մասով: Հաջորդը նետածիգ է: Իրանն ուղիղ, դեմքը կլորավուն է, հոնքերը՝ կամարակապ: Գլխին սրածայր գլխարկ է: Աջ ձեռքը արմունկից ծալված է և ձգել է նետը: Ձախ ձեռքը չի երևում: Ձախ ուսից վերև երևում է միայն աղեղի մի մասը: Այստեղից իրը կոտրված է: Ձիու վիզը երկար է, գլուխը՝ բարձր, առջևի ոտքերը գետնից կտրված են, հետևի ոտքերը՝ քիչ ծալված, երկար պոչը համարյա հասնում է գետնին: Հեծյալի պատկերը թեև հըստակ չէ, սակայն երևում է, որ աջ ձեռքով բարձր պահել է նետելու պատրաստ միզակը:

Շիրակի տարբեր հնավայրերից գտնված դրոշմագարդ կարասները կարմիր են կամ դարչնագույն, դրոշմներն արվել են ուղիղ և զլանաձև կնիքներով: Չարդաշարն առնված է 3-4,7սմ լայնությամբ գոտու մեջ, որն ավելի արտահայտիչ է դարձնում դրոշմվածքը: Կարմիր ներկված կարասների զարդագոտիները հիմնականում չեն ներկվել՝ հավանաբար պատկերներն ավելի ընդգծուն և դիտելի դարձնելու համար: Այդ դրոշմագարդ կարասների թեմատիկան տարաբնույթ է: Թեև գտածոները շատ քիչ են՝ ընդամենը մոտ մեկ տասնյակ բեկոր, սակայն ոչ մի պատկեր չի կրկնվում: Դրանք ոչ միայն ավանդական - ծիսական են, այլ նաև ներկայացնում են առօրյա կյանքն ու կենցաղը և նախազարդման ձևով ունեն ոճական ընդհանրություններ միջնադարյան խոշոր կենտրոնների՝ հատկապես Անիի կարասների հետ: Մարմաշենի, Կումայրիի և

²⁰ Հ. Մ ա ր տ ի ր ն ս յ ա ն, Հ. Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Եր., 1971, նկ. 251:

²¹ Ֆ. Բ ա ր ա յ ա ն, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեղդեղենի զարդաները, Եր., 1981, էջ 35:

²² Նույնը:

²³ Ֆ. Բ ա ր ա յ ա ն, նշվ. աշխ., նկ. 30:

²⁴ И. О р в е л я, Избранные труды, Ер., 1963, стр. 149; Ֆ. Բ ա ր ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 36:

²⁵ А. М а р т и р о с я н, Археологические памятники Армении, вып.1, Аргиптихинили, Ер., 1974, стр. 94, рис. 59.

²⁶ И. О р в е л я, Избранные труды, Ер. 1963, стр. 90, рис. .16, 17; Վ. Արրահամյան, Արհեստները Հայաստանում, Եր., 1956. էջ 214:

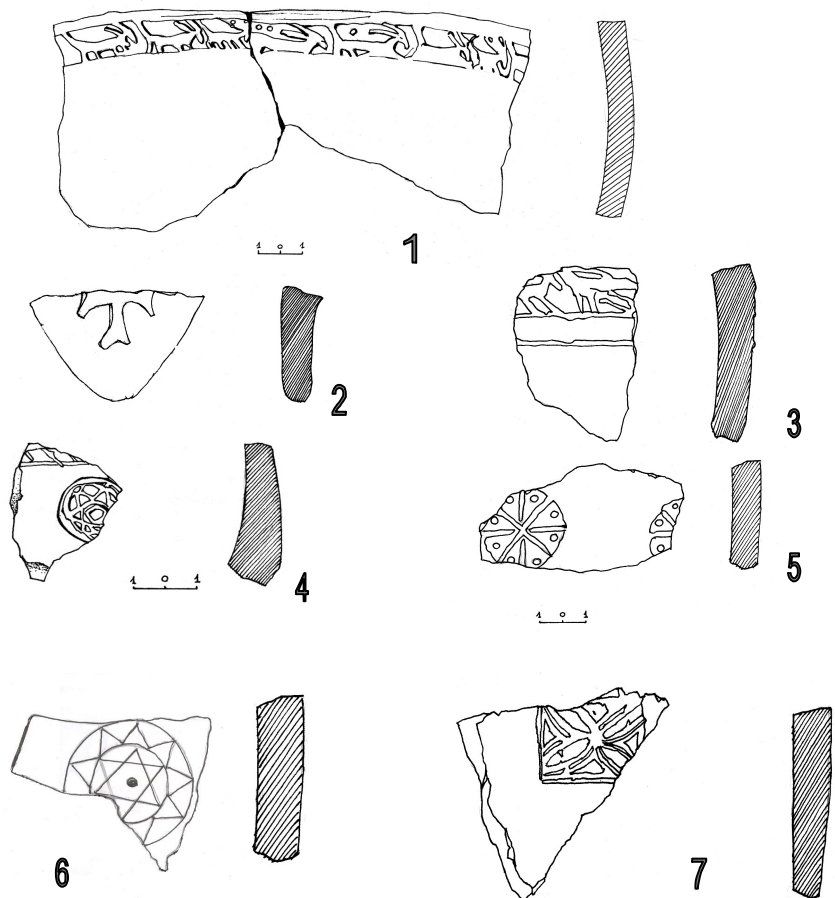
Հայկաձորի դրոշմազարդ կարասները կարող էին բերվել նաև Անիից: Տեղում արտադրվելու դեպքում դրոշմազարդ կարասների քանակը թերևս չէր սահմանափակվի մի քանի օրինակով: Դրա օգտին են խոսում նաև դրոշմազարդ կարասների և տեղում արտադրված այլ կավանոթների բեկորների բաղդատումը. դեղնավուն, մանրահատիկ, քիչ ավազախառն կավ, թրծման և այլ հատկանիշների ընդհանրություններ:

Այստեղից հետևում է, որ դրոշմազարդ կարասներն ընդհանրապես ավելի քիչ են արտադրվել: Եվ դա գուցե այն պատճառով, որ օգտագործվել են միայն հատուկ դեպքերում կամ տոնախմբությունների ժամանակ:

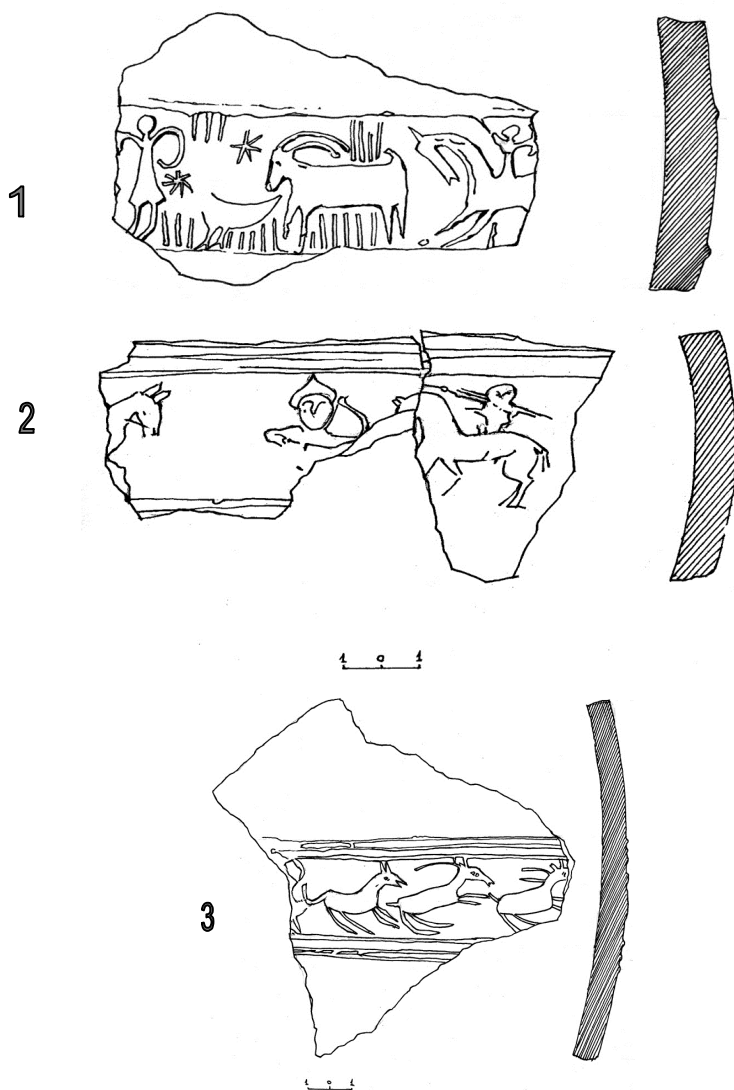
Շիրակի դրոշմազարդ կարասների թվագրմանն օգնում են ոչ միայն նույն շերտից դուրս եկած ճշգրիտ թվագրվող նյութերը, այլ նաև զարդանախշերի համադրումը Անիի, Դվինի և Անքերդի նյութերի, ինչպես նաև մանրանկարչության և ճարտարապետական հուշարձանների վրա պահպանված զարդանախշերի հետ: Այս ամենը թույլ է տալիս Շիրակի դրոշմազարդ կարասները թվագրել XI-XII դարերով:

Շրջանառության մեջ դրվող հավաքածուն լրացնում է դրոշմազարդ կարասների մինչ այժմ հայտնի պատկերների թեմատիկան՝ միաժամանակ ընդարձակելով Հայաստանում դրոշմազարդ կարասների տարածման տիրույթը:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 1

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 2

ШТАМПОВАННЫЕ КАРАСЫ ИЗ ПИРАКА

Резюме

Л. Еганян

В статье рассматривается группа карасов, выполненных техникой штамповки, раскопанных из средневековых памятников Мармашена, Кумайри и Айкадзора. Изучение орнаментов на штампах показывает, что основная тематика - это геометрические орнаменты, изображения животных, сцены сражения и охоты. Сравнение орнаментов и рисунков с материалами из известных средневековых центров производства штампованной керамики показывает, что по стилю и выполнению они близки материалам из Ани. Рассматриваемый материал датируется X-XII вв.

Կարինե ՄԱՀԱԿՅԱՆ
Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՂՈՐԴԱԿՅՄԱՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՍՏՐԵՍԱՅԻՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆԵՐՈՒՄ
(հետադետյան շրջանի երագների գրառումների հիման վրա)

Հաղորդակցումը հոգեկարգավորման գործընթացում իրականացվում է անձի բնության համապատասխան համակարգերով: Անձի գործունեության հիմքում առկա է իրականության մոդելը, միաժամանակ յուրաքանչյուր մարդ գործում է համաձայն իր մոդելի: Հոգեբանական բարդությունները բացատրվում են անձնային մոդելի ինքնատիպությամբ:

Հաղորդակցման մոդելի կառուցման և կիրառման գործընթացում զգալիորեն բարձրանում է հարալեզվական, տեսողական և շարժագայական համակարգերի դերը: Հաղորդակցման գործընթացը ստրեսների պահին վերածվում է վարքի նոր ձևերի մոդելավորման, որի իրականացման ընթացքում տեղի է ունենում մոդելի վերաձևավորում և վերաբովանդակավորում, այսինքն՝ ճգնաժամների պահին փոխվում է նաև հաղորդակցումը՝ իր տարաբնույթ դրսևորումներով: Հաղորդակցման մոդելի լիարժեքությունը բացատրվում է սուբյեկտի զգայության շեմով և խոսքային ասույթի կազմակերպման ունակությամբ. ինչպես է անձը կառուցում խոսքային լրատվության տեքստը, խոսքային բովանդակի մեջ արդյոք գործունեություններ գրավում է իր ներաշխարհը՝ իրականության մոդելին համապատասխան, և կամ նա կարող է անցումներ կատարել մեկ մոդալությունից մյուսին: Յուրաքանչյուր անձի ներհատուկ է հաղորդակցման իր ոճը, որն ունի նրա վարքագծի բնութագրական հատկորոշումները: Հաղորդակցման ոճը պայմանավորված է տարբեր գործոններով՝ կենսական պայմաններով, միջանձնային հարաբերություններով (միմյանց հանդեպ մարդկանց դրսևորած վերաբերմունքով), ինչպես նաև տվյալ հասարակության մեջ առավել ընդունելի հաղորդակցման մոդելներով: Միաժամանակ հաղորդակցման ոճը կարող է մեծ ազդեցություն ունենալ մարդու կյանքի վրա: Հաղորդակցման կարևոր ձևերից է ինքնահաղորդակցումը:

Ի սկզբանե, ինքնահաղորդակցումը կամ ներքին զրույցը հատկանշական է անձի համար, երբ ռեալ անձը հաղորդակցվում է երևակայական զուգընկերոջ հետ, որին անվանում են «քվազի սուբյեկտ»: Վերջինիս հետ անձը ստեղծում է հոգեբանական շփում, կարծես տեղի է ունենում անձի տրոհում: Այսպիսի հաղորդակցումը ինքնահաղորդակցում է *ես-ես*-ի միջև: Դրանով հանդերձ՝ խորանում է անձի ներսում առանց այդ էլ գոյություն ունեցող արտաքին-ներքին հակադրությունը: Քանի որ անձը ինքնագիտակցություն է, ապա նա միշտ իրեն հակադրում է իրենից դուրս այն ամենին, ինչ որ ինքը չէ:

Սուբյեկտի և օբյեկտի այդպիսի հակադրումը, որն, ի դեպ, կախված է նրանց կոնֆլիկտայնության աստիճանից, հետագայում, այնուամենայնիվ, հաղթահարվում է անձի մեջ: Մշակույթի պատմության մեջ քիչ չեն այն փորձերը, որով ցանկացել են պարզել մարդկային հաղորդակցման կամ շփման գործընթացը՝ այն համարելով հատուկ ընդունակություն:

Հույզերն ու զգացմունքները մարդկային *ես*-ի կարևորագույն բնութագրականներն են: Ինքնահաղորդակցումը անհրաժեշտ մախապայման է *ես*-ի ինքնաձևավորման համար, որն արտահայտում է անձի եզակիությունն ու ամբողջականությունը՝ իր սուբյեկտի ներքին կողմով, այսինքն՝ անձն ինչպես է տեսնում, զգում, պատկերացնում ինքն իրեն:

Այսպիսով՝ *ես*-ն ամփոփում է հետևյալ հոգեբանական բաղադրաչափերը.

- ա) պատկերացումներ սեփական անհատականության մասին,
- բ) հետաքրքրությունների ու արժեքային կողմնորոշումների որոշակի միասնություն,
- գ) ինքնագնահատման և ինքնաարժևորման ձևավորում:

Կորստի բարդությամբ ունեցող մարդկանց մեջ արտաքինի և ներքինի բախումը կարող է տևել երկար ժամանակ և պայմանավորվել հետագա կյանքով: Ժողովրդա-

գրական հարցումներից ակնհայտ է, որ ինքնահաղորդակցման առանձնահատկությունները բխում են տվյալ անձի անհատական դիրքորոշումից: Երևակայական սուբյեկտը կառուցվում է կոնկրետ չափանիշների հիման վրա՝ պայմանավորված անձի գործողությունների բնույթով: Ստրեսային իրավիճակներում անձի բարոյահոգեբանական և ֆիզիկական վիճակի փոփոխությունները (հաշմածություն, հոգեկան ապրումների տեղաշարժ) ենթադրում են նաև սոցիալական միջավայրի, հուզական դիրքորոշումների ու չափանիշների փոփոխություններ:

Հաղորդակցման առանձնահատկությունները բխում են նոր պայմաններում առաջացած հիմնախնդիրների բնույթից՝ արտացոլելով անձի սոցիալական հարմարման դժվարություններն ու ճնշվածությունը: Իհարկե, սա չի բացառում հիշողությամբ կամ երևակայությամբ անձին անցյալ տեղափոխելու հնարավորությունը: Հաղորդակցումն ունի կոնկրետ առարկա և ուղղված է կոնկրետ պատկերացումների, որոնց մեջ հիմնարար են անձի կրոնահավատալիքային, ծիսաստվորության պատկերացումները, որոնք ուղղակիորեն փոխանցվում են երևակայական սուբյեկտ կառուցելիս: Այս պարագայում ազգային ստերեոտիպերը, սոցիալական դիրքորոշումները ենթակա չեն փոփոխության: Աղետը դիտելով իբրև ստրեսոգեն գործոն՝ քննարկենք *ստրես* հասկացությանն առնչվող մի քանի տիպական պատկերացումներ: Չնայած ստրեսի գոյություն ունեցող բնորոշումների բազմազանությանը՝ հիմնական ելակետն այն է, որ ստրեսը ոչ թե անձի մեջ, այլ նրա հետ կատարվող գործընթաց է, որով շեշտվում է այս հասկացության հոգեբանական մակարդակի կարևորությունը: Որոշակիորեն տարբերելով ստրես և ստրեսոր (ստրես առաջացնող պատճառ) հասկացությունները՝ նպատակահարմար ենք գտնում աղետի հոգեբանական հետևանքների ընկալման մեջ մի դեպքում ընդունել ստրեսորի ուղղակի ազդեցությունը մարդու վրա, մի այլ դեպքում՝ քննել աղետ տեսած մարդու սոցիալական աստիճանական հարմարման գործընթացը:

Ստրեսային իրավիճակներում մարդկանց անհատական տարբերությունները, ասես, համահարթեցվում են այն առումով, որ անկախ նյութական, հոգևոր կորստից, ստրեսը ուղղակիորեն ազդեցություն է թողնում յուրաքանչյուր անձի վրա: Թերևս կարելի է առանձնացնել ստրեսը բնորոշող փոփոխականների խումբը. ա) աղետն իբրև ստրեսոր. բ) աղետ-ստրեսորի անհատական ընկալումը. գ) պատասխան հակազդեցության անհատական առանձնահատկությունը. դ) տվյալ անձի կողմից ընկալված աղետի համապատասխան դրսևորումները և դրանց պատասխան հակազդումները: Ստրեսից հետո շեշտը դրվում է անձի սոցիալ-հոգեբանական հարմարման վրա. նոր պայմաններում մարդու ֆիզիկական և հոգևոր վիճակը անմիջական հարմարում է պահանջում իբրև հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմի դրսևորման ձև:

Աղետը, անկախ տարածածավալային ընդգրկման չափերից, չի կարող մեծ երևալ, եթե որոշակիորեն չի անցել անձի ներաշխարհով և չի խաթարել այն: Վախի, հույզի դեպքում անձի ընդհանուր վիճակին ավելանում է ֆիզիկական և հոգեկան աններդաշնակությունը, որը հաճախ չի վերափոխվում:

Անձի մարմինը (արտաքին նշանները) պարզ հորինվածք չէ, այն միշտ հոգու դսևորում է: Եթե անձն ունի խոր վիշտ, տառապանք, երևում է նրա արտաքին վարքից, դիմախսադից: Քանի որ նրա *էս-ը* անիմաստ է առանց նրա իմաստավորված մարմնի, հետևաբար հենց այդ մարմնով էլ տեսանելի է դառնում նրա հոգին: Ստրես կրած հազարավոր մարդկանց հայացքները, պահվածքը, մաշկի գույնը, ձայնը, երանգը, վարքագծի բազմաբնույթ դրսևորումները վկայում են նրանց հոգեկան վիճակի մասին: Հետադետյան շրջանում գրառված երազները կամ *տիպիկ սարսափներ* են կամ *սարսափելի սարսափներ*: Ըստ Հարթմանի՝ սարսափները վկայություն են տրավմաների, ընկճվածության, ներքին և արտաքին բռնությունների: Հետազոտված հազար աղետյալներից քառասունը (16 տղամարդ, 24 կին) կորցրել են արյունակիցներ և տեսնում են սարսափազդու սարսափներ, շաբաթը մեկ-երկու անգամ: Փլատակների տակ մնացած անձինք այդպիսի երազներ տեսել են գրեթե ամեն օր: Իսկ աղետ կրած 21 անձ տեսել է սարսափելի երազներ ամիսը մեկ անգամ: Ուսումնասիրության արդյունքներից պարզել ենք, որ կամայք երազում ավելի հաճախադեպ են սարսափներ տեսնում, և նրանց երազային տպավորությունների հաշվետվությունն ավելի մանրամասն է, քան տղա-

մարդկանց: Երազներում, սարսափներից բացի, աղետյալներին ուղեկցում է կորստի բարդությո՜ր՝ հետևյալ աստիճանակարգով.

1. *մերձավորներ*. արյունակիցներ, հարազատներ, ամուսին, կին, սիրելի մարդիկ, ընկերներ.
2. *նյութական կորուստներ*. տունը փլված, դուռը կոտրված, պատերը սևացած, պատուհանները փակված, սիրած իրերի և թանկարժեք զարդերի կորուստ (հատկապես ամուսնական մատանի).
3. *քաղաքի կորուստ*. հայրենի քաղաքն ավերված, քաղաքն հրդեհի մեջ, քաղաքն անձնավորված (լաց լինող քաղաք), դիմագրկված քաղաք, երկնքից քաղաքի վրա իջնող սև քող, մարգարիտներ արցունքի նման, քաղաքի վրա թափվող սև մազուք, սև ջուր, սև ագռավների պտույտ քաղաքի վրա, երկնքից քաղաքի վրա ընկնող սև ցուլ, քաղաքի վրա թափվող կարմիր անձրև:

Հաճախ վերապատմումների տեքստը չի համապատասխանում իրականությանը: Ստրեսային իրավիճակում անձը լուծում է կարևորագույն հիմնախնդիր. հասկանում և ընդունում է կատարվածը, քանի որ կապը սիրելի մարդու հետ այլևս խզված է: Երկրորդ խնդիրն է, ապրումներից ազատվելով, հաղթահարել այն պրոբլեմները, որոնք առաջացել են հարազատի կորստով: Կորստի զգացման մեջ առկա են թախիծ, ուժեղ ցավ, մեղավորության զգացում, դատարկություն, սեր, մահացածի հանդեպ խղճահարություն: Հուզական առումով խիստ կարևոր է ընդունել բոլոր այդ զգացումները: Վշտի ընթացքում առաջացող զգացումներից յուրաքանչյուրը պետք է անպայման վերապատմվի: Չարտահայտված ստրեսը կարող է մշտապես հիշեցնել իր մասին, ուստի ստրեսային իրավիճակում կարևորվում են հաղորդակցման անհրաժեշտությունը: Ստրեսն ու տառապանքը մշտական են միայն այն դեպքում, եթե համահաղորդում չկա: Եթե իրողությունը չի վերբալիզացվում, անձը անտեղյակ է մնում կորստի տեքստին: Մարդու մեջ կարող է տեղի ունենալ իրավիճակի վերահսկման կորուստ: Հաճախ անձը հակվում է ինքն իրեն, տարվում իր ներքին ապրումներով, կարծես համահաղորդվելու անհրաժեշտություն չի զգում: Հարկադրական խոսքի ժամանակ, երբ չեն գտնվում անհրաժեշտ բառեր, ասես խախտվում է կյանքի ու մահվան սահմանագիծը: Անձը վերջնականապես չի պարզում՝ ինքը ապրողների մեջ է, թե՞ գոհերի, երբեմն էլ հոգեբանական մույնացման գնալով նրանց հետ: Եթե կորցրել է ցանկալի մեկին, ապա առավելապես հաղորդակցվում է անդր աշխարհի հետ, քանի որ հույզերն ու հիմնախնդիրները հասցեագրված են նրանց: Բոլորովին այլ բնույթ է ստանում փոխհատուցողական գործառույթը, երբ ապրողները ցանկանում են առարկայացնել, նյութականացնել կորստի չափը՝ ապահովելով հանգուցյալ հարազատների հետ այլ ուղղվածության հաղորդակցում: Նրանց ճնշող մեծամասնությունն այն կարծիքին է, որ հոգին կա, իրենք լսում են ձայնը, խորհրդակցում նրա հետ: Այս առումով հետաքրքիր են մասնավորապես որդեկորույս մայրերի երազները: Ուսումնասիրության համար ընտրվել են այն ընտանիքները, ուր կորուստը չի փոխհատուցվում կամ փոխհատուցվում է մասամբ: Գիտափորձում ընդգրկվել է շուրջ 110 անձանց երազ: 105 կանայք տեսնում են մահվան մասին երազներ, որոնցից 68%-ի երազներում մահը հաճելի է: Մեծ մասամբ այն մայրերն են, որոնց կորուստը որդեծնությանը չի փոխհատուցվում: 14% -ը երազում չի տեսնում իր մահը, նրանց կորուստը փոխհատուցված է (կամ երեխա են ունեցել, կամ որդեգրել են): 30%-ի համար մահը երազի, մաս սեփական կյանքի ավարտ է: Անձն իր մարմինը տեսնում է վերկից կամ էլ ստանում է ինչ-որ երկրորդ մարմին՝ դառնալով սեփական կյանքի հայեցողական դիտորդը:

Երազատեսներից շատերի համար հետաքրքրական է իմանալ՝ ինչ հակազդեցություն է առաջացնում սեփական մահը ընտանիքի անդամների մեջ: Հետազոտվողների ավելի քան 50%-ը ցանկանում է զնալ մեռած հարազատների մոտ, և դա արտահայտվում է երկխոսության ձևով. «Ինձ էլ տար քեզ մոտ»: «Կտանեմ, հետո կտանեմ»: Մի ուրիշ դեպքում դիմում է Աստծուն՝ շուտափույթ մահվան ակնկալիքով. «Աղջիկս հրեշտակ էր, ինձ էլ տար նրա մոտ»: Աստծո ձայնը. «Դու դեռ սպասիր, դու դեռ օրհնրված ես, դու դեռ հաց կեր»: Ըստ էության-իբր ուրիշի միջոցով, բայց սեփական ձայնով կանխվում է մահվան գալստյան գաղափարը: Ի վերջո որդեկորույս մայրը երազա-

յին հաղորդակցման միջոցով պարզում է իր ապրելու նոր կերպը: Վերապատմումները թույլատրում են եզրակացնելու, թե ինչ փոխհատուցումներ է փնտրում կինը:

Առհասարակ սահմանային իրավիճակներում երազային սյուժեն կառուցված է անցյալի պատկերների՝ նախկին ապրումների ու կողմնորոշումների հիման վրա (երազում տեսնում են հին տունը, կորցրած հարազատներին): Եվ քանի որ երազային պատկերները չեն վերահսկվում, անձն ազատ է հինը տեսնելու մեջ: Անընդհատ անցյալի մեջ է ու անցյալի հետ, չի ազատագրվում նախկին տպավորություններից կամ ազատագրվում է մասամբ: Նրանց երազային վերապատմումներից պարզվում է, որ չեն կարողանում մոռանալ անցյալը: Տեղի են ունենում նախկին ստերեոտիպերի քանդում, նորի ստեղծում. փոխհատուցողական գործառույթ, որն արտահայտվում է հինը հիշեցնող, նրան նմանվող մոդելի ստեղծմամբ:

Վշտի, կորստի զգացողությունները անձի մակարդակում պայմանավորված են տարիքային առանձնահատկություններով: Նկատի ունենալով աղետ տեսած երեխաների հոգեբանական առանձնահատկությունները, նրանց բարձր զգայունակությունն ու սոցիալական անպաշտպանվածությունը և հիմք ընդունելով նրանց երազային պատմումները՝ կարելի է ասել, որ սահմանային իրավիճակում երեխան չի կարող ազատ ինքնաարտահայտվել, խոսել, որոշել, վճռել. նա սահմանափակվում է իր իսկ գործունեության մեջ: Բացասական ապրումները կարող են միանգամից փոխել երեխայի հոգեֆիզիկական կերտվածքը: Այն երեխաները, որոնք ունեն արտահայտման, համահաղորդակցման դժվարություններ, ինտրովերտ են, դժվար վերարտադրվող. այս ընդունակության բացակայությունն ազդում է նրանց երազում ինքնաներկայացման վրա: Բնականաբար սեմոտրային (զգայական) գործընթացում մնանօրինակ երեխաների հոգեվերականգնումը դանդաղ է ընթանում: Ուսումնասիրելով աղետ տեսած երեխաների երազները՝ կարելի է ասել, որ վերջիններս նրանց իրական կյանքի և երազային կյանքի երազները մեզ տեղեկատվություն են հաղորդում երեխաների հուզական աշխարհի մասին: Մանկական երազները դառնում են ելակետային ամբողջ կյանքի համար: Վաղ հասակում ծնող կորցրած երեխաների մեջ դրսևորվում են կորստի բարդություներ, երբեմն հոգեխեղումներ, որոնք դժվար են փոխհատուցվում հետագա կյանքում: Այդ երեխաների հիմնախնդիրները լինում են ինտելեկտուալ և հուզական բնույթի: Ինտելեկտուալ դժվարությունների մեջ է մտնում մահվան բնույթը՝ նրա վերջնական լինելը չհասկանալու երեխայի անընդունակությունը: Հուզական ոլորտի դժվարությունների մեջ կարելի է առանձնացնել տարաբնույթ վախի հակազդեցությունները, քնի խախտումները ծանր երազատեսությունները: Ծնշող երազային պատկերներին հաջորդում են երեխայի ուժեղ հուզական ապրումները, այնուհետև կայուն հոգեվիճակ դարձած մեմոթյան, կորստի զգացումները: Ինչպես նշում է Բոուլբին, երեխաներն ապրում են վշտի գործընթացի հետևյալ շրջանները. ա) բողբ, երբ երեխան չի հավատում իր սիրած մարդու մահացած լինելուն և ձգտում է նրան ետ վերադարձնել, բ) երբ կորստյան ցավն ու մեմոթյան զգացումն արտահայտվում են նրա հաղորդակցման վարքում, գ) երբ ավելի ուշ երեխան մտածում է վերակառուցել իր կյանքը՝ հուսալով, որ այն կարող է առանց սիրելի մարդու:

Երեխաների պատմումների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հանգելու վշտի ապրումի հաղթահարման հետևյալ փուլերի գաղափարին.

I փուլ. Երեխան փորձում է գիտակցել սիրած մարդու չլինելը:

II փուլ. Վերանում է օբյեկտին (սիրտ առարկային) կապվածության զգացումը:

III փուլ. Ծարունական հիշողություններ կորցրածի մասին, որ ուղեկցվում են այն վերադարձնելու բռն ձգտմամբ:

IV փուլ. փոխհարաբերություններն այս նոր շրջանում խորանում է ողջ մնացած ծնողի հետ կապվածության զգացումը:

Հաճախ երեխաների վիշտը իրադրական է, նրանք շուտ են կտրվում ստեղծված իրավիճակից, սակայն սոցիալական հետագա հարմարումը դժվար է ընթանում, կյանքի հետագա ընթացքում կորստի չափն ուժեղանում է, և սրվում են զգայությունները: Այնուամենայնիվ, կարևոր է պարզել, թե երեխայի համար ինչ է վիշտը. ինչ-որ անորոշ բան՞ բազմաթիվ անհայտներով, թե՞ որոշակի պատկեր, ի՞նչ գույնի է այն, ինքը որտե՞ղ է այդ վշտի մեջ, իրենից դու՞րս է այն, իր մե՞ջ է, թե՞ իր ուսերին և այլ հարցեր:

Այսպիսով՝ ստրեսային ապրումների հոգեբանական հաղթահարումը կարող է երկարատև գործընթացի արդյունք լինել՝ նկատի ունենալով, որ արտամղման ձևերն անգիտակցորեն փոխհատուցվում կամ լրացվում են արտալեզվական միջոցներով, այսինքն՝ հույզերի ազդեցությամբ ավելի արտահայտիչ են դառնում շարժումները, խոսքը դառնում է սինվոլիկ։ Ստրեսային իրավիճակներում, քանի որ հույզերը բացասական են և ֆրուստրացիայի արդյունք, երբեմն հաղորդակցումը կարող է դառնալ ստերեոտիպային և սևեռված՝ միևնույն բառերի կամ արտահայտությունների հարակրկնությամբ։

Հաղորդակցումն ունի նպատակային իմաստ, քանի որ ապրումների բնույթն ու կողմնորոշումները դառնում են ելակետային և ինքնապաշտպանական։ Հոգեկարգավորման գործընթացում հաղորդակցումն առաջին պլան է մղում անձի ինքնաշփման երևույթը, մեր ուսումնասիրության պարագայում երազային հաղորդակցումը, որն ըստ էության ամփոփվում է գործուն ինքնազգացության՝ զայրույթի, ցավի, տառապանքի և այլ հուզական ապրումների սահմաններում։

ОСОБЕННОСТИ МОДЕЛЕЙ КОММУНИКАЦИИ ПРИ СТРЕССОВЫХ СИТУАЦИЯХ (на основе изучения посткатастрофических снов)

___ Резюме ___

___ К. Саакян, Р. Оганесян ___

Коммуникация в процессе психокоррекции осуществляется в соответствии с характеристикой личности. Процесс коммуникации при стрессах сводится к моделированию новых форм поведения, при осуществлении которых происходит переосмысление и переоценка моделей, т. е. в кризисных ситуациях меняется также коммуникация в своих различных проявлениях.

Особенности данной модели обусловлены порогом ощущения субъекта и способностью организации разговорной речи, а также от характера проблем, возникших в новых условиях, которые отражают степень подавленности личности, ее социальную адаптацию.

Поскольку сны в стрессовых ситуациях отрицательны и являются результатом протрации, коммуникация порой становится стереотипной и ограниченной, с бесконечным рядом одних и тех же слов или выражений.

Խորհրդային տարիները հայ ազգային աշուղական երգարվեստի զարգացման կարևոր ժամանակահատված էին, երբ ասպարեզ եկած երգիչ-բանաստեղծները՝ Խալաթը, Աշխույթը, Ռազմիկը, Հրկեզը, Սմբատը, Գրիգորը և ուրիշներ, իրենց երգարվեստով հող նախապատրաստեցին Հավասի, Աշոտ, Շահեն աշուղների «եռաստղ համաստեղության» գործունեության համար։ Այս եռյակի ստեղծագործության մեջ էլ բյուրեղացան և որոշակիացան սկզբունքներ, որոնք և բնութագրական նշանակություն ունեցան այդ արվեստի հետագա զարգացման համար։ Անվիճելի է, որ նոր ժամանակների երգիչների ստեղծագործությունը խառնված է Ալեքսանդրապոլի դպրոցի ավանդույթներին։ Ակունքը՝ հայ ազգային ժողովրդական երգային բառապաշարն է, բայց այլ գույներով ու մտածողության բոլորովին թարմ շնչով։ Մա, թերևս, ժամանակի հետ առնչվող նոր մոտիվների գործածությամբ էր պայմանավորված, առավելապես ժամանակակից մարդու հուզաշխարհի, նրա զգացմունքների բազմաբնույթ արտացոլմամբ։

Ազատ ու անկախ հայրենիք, կառուցվող նոր քաղաք, հավերժական սեր էր գովերգում մասնույն ժամանակների երգիչ աշուղ Իգիթը¹, որի անունը միշտ չէ, որ հիշատակվում է խորհրդային շրջանի աշուղների շարքում։ Ի տարբերություն իր սերնդակից ու գրչակից ընկերների, որոնք ,գործունեությունը սկսելով ծննդավայրում, հետագայում կենտրոնացան մայրաքաղաքում, Գեղամ Մարտիրոսյանը մնաց հայրենի քաղաքում և մինչև կյանքի վերջն ապրեց ու հիմնականում ստեղծագործեց Լենինական - Գյումրիում։

Իգիթը սիրված և հանրաճանաչ աշուղ է։ Նրա երգերը բերանացի երգում են թե քաղաքային, թե գյուղական միջավայրերում, հնչում են ռադիոյով, հեռուստատեսությամբ։ Մինչ օրս, սակայն, նրա ստեղծագործությունը խորությամբ չի ուսումնասիրվել։ Նրա երգերի մեծ մասը պահպանվում է ժապավենների վրա ձայնագրված, մի մասն էլ ձեռագիր-սևագիր վիճակում է։ Հրատարակված միակ գիրքը «Շիրակն իմ մուսան» ժողովածուն է՝ կոմպոզիտոր Ազատ Շիշյանի ձայնագրություններով, որում ընդգրկված է աշուղի երգանի մի չափազանց համեստ հատվածը, ընդամենը 35 երգ։² Առանձին նմուշներ էլ հրատարակվել են մեկ - երկու այլ ժողովածուներում³ հիմնականում քաղված վերոհիշյալ գրքից։ Հայրենիք և սեր, գովասանություն և խրատ, կարոտ ու բողոք։ Մրանք են աշուղի ստեղծագործության ոգեշնչման ազդակները, որոնք նա ժառանգել է ավագ ընկերներից։ Ինչ էլ որ նա ասում է, անկեղծ է, հավատում է ինքը և հավա-

¹ Աշուղ Իգիթ՝ Գեղամ Մարտիրոսի Մարտիրոսյան, ծնվ. 1908թ., Ալեքսանդրապոլում, ավանդական երաժիշտների ընտանիքում։ Առաջին տպավորությունները քաղաքի ճանաչված աշուղների՝ Ջիվանու, Շերամի երգերից էին, որ հայրը՝ «չալչի» Մարտիրոսն էր երգում։ Տարրական դպրոցն ավարտելուց հետո զբաղվել է ինքնակրթությամբ, տարվել թատրոնով, նույնիսկ որոշ ժամանակ փոքրիկ դերերով հանդես է եկել քաղաքի թատրոնում, որտեղ և ստացել է «Իգիթ» անունը, աչքի է ընկել հատկապես գեղեցիկ ձայնով։ Հետագայում, թողնելով թատրոնը, ամբողջությամբ նվիրվում է սեփական երգերի հորինմանը և կատարմանը։ Երիտասարդ երաժիշտներից կազմում է սիրողական խմբեր և ելույթներ ունենում Հայաստանի տարբեր քաղաքներում ու գյուղերում։ Իգիթը 600-ից ավելի աշուղական խաղերի, այդ թվում 250 եղանակավորված երգերի հեղինակ է։ Նրա գրչին են պատկանում «Գուսան Շերամ» և «Քրիստոս՝ աշխարհի փրկիչ» երաժշտադրամատիկական ստեղծագործությունները։ Մասնակցել է հանրապետական ստուգատեսների, փառատոների, ստացել բազմաթիվ մրցանակներ։ Վախճանվել է 1998 թվականին, Գյումրիում։

² Գ ու ս ա ն Ի գ ի թ, Շիրակն իմ մուսան, Երգերի ժողովածու, ձայնագրությունը Ա. Շիշյանի, Եր., 1968։

³ Հայրենասիրական երգեր (ինքնուս ստեղծագործողների, մասն աշուղների) նվիրվ. Հոկտեմբերյան Մեծ Ռևոլյուցիայի 25-ամյակին, կազմեց և խմբագրեց Ա. Մանուկյանը, ժող. ստեղծագործության տուն, Եր., 1942, էջ 41; Երգարան, Եր., 1993, էջ 471-473; Հայրենական Մեծ պատերազմը հայ ժող. և գուսանական երգերում, կազմողներ Մ. Բրուտյան, Ա. Փախկանյան, Եր., 1995, էջ 31, 104։

տացնում, ունկնդրին համակում է իր հուզականությամբ, բնականությամբ:⁴ Աշուղի մեջ մեկտեղված են երգիչն ու բանաստեղծը, ստեղծագործողն ու հրապարակախոսը: Իր նշանավոր նախնիների՝ Մայաթ-Նովայի, Ջիվանու հետևորդն է և նրանց օրինակով էլ երգում է որպես ժողովրդի սրտի ցավի թարգման, նրա մտքերի արտահայտիչ: «Խոսքի թուրն է լեզուն սրած գուսանը»⁵, իր ազգի ծառան է և պարտավոր է «Մազը ձեռքին գիշեր-ցերեկ երգ ասել...»:⁶ Իգիթի մտապատկերում բարձր հասկացություններ են հայրենիքը, հայրենի քաղաքը, իր երկիրը.

Քո որդին եմ, քո երգիչը, օր ու գիշեր երգ եմ ասում,

Քո ներկայի, ապագայի արևաշող գովքն եմ ասում...⁷

Մտորումներում ճշմարտություն ու արդարություն է փնտրում երգիչը, տրտմում կարոտից, անգամ ընդվզում կյանքի անարդարությունների դեմ: Որոշ երգերում զգացվում են հոգեկան խռովք ու ներքին երկվորություն: Այդուհանդերձ, աշուղի քնարի հիմնական լարը սիրո մոտիվն է, և մնան երգերում իշխողը ներանձնային, մտերմիկ-քնարական տրամադրությունն է՝ որպես սրտից բխած ու սիրեցյալին ուղղված խոստովանություն իր մտածողության, պատկերային համակարգի, զգացմունքների ու խոհերի արտահայտման ուրույն ձևի մեջ.

Այս գիշեր խնդալով եկար,

Թուխ աչքերիդ լինեմ մատաղ,

Հյուսերդ շաղ տալով եկար,

Լույս երեսիդ լինեմ մատաղ:⁸

Աշուղը, ընդհանուր առմամբ, հավատարիմ մնալով ավանդական ձևերին, օգտվում է երգի փոխառության ընդունված տեսակներից: Այսպես՝ ժողովածուի միակ «Նորաստակ հարսն ու փեսեն»⁹ ծիսական երգի տեքստը չնչին փոփոխություններով, գրեթե նույնությամբ կրկնում է աշուղ Փիրդալամի «Հարս ու փեսի գովեստ»-ը:¹⁰ Նշենք մաս, որ Փիրդալամի երգի եղանակը ոչ մի ժողովածուում մեզ չի հանդիպել, իսկ Իգիթի ներկայացրած մեղեդային տարբերակում, ուր պարզորոշ դիտարկվում են ավանդական եղանակներին հատուկ կաղապարային որոշ առանձնահատկություններ, անվարան զգացվում է աշուղի հեղինակային ձեռագիրը: Կարևորենք և այն փաստը, որ ժողովածուում կազմողը՝ կոմպոզիտոր Ազատ Շիշյանը, ձայնագրությունները կատարել է անմիջապես երգի հեղինակի ձայնից: Անշուշտ, սա աշուղական երգարվեստում միակ օրինակը չէ և վկայում է աշուղական երգչական գործունեության մեջ հաճախակի կիրառվող ոչ միայն մեղեդային, այլև խոսքային կաղապարների փոխառման ու գործածության մասին:

Երբեմն ասելիքն առավել խոսուն դարձնելու նպատակով աշուղը դիմում է ուրիշ հնավանդ արտահայտչամիջոցների: «Ձարթի՛ր, անուշ կինս» երգը¹¹ դրա վառ արտահայտություններից է: Երգի յուրաքանչյուր տունն ավարտվում է «Ձարթի՛ր, անուշ կինս, զարթի՛ր» կրկնակի դեր կատարող տողով, որի գործառույթը միայն կառուցվածքի եզրափակում չէ: Ընդհակառակը, մնան կրկնատողի կարելի է հանդիպել բովանդակությամբ, ժանրային պատկանելությամբ և գործառույթով միանգամայն տարբեր հորինվածքներում: Այս հատկանիշով էլ սրանք կարելի է խմբավորել միևնույն տիպի երգատեսակի մեջ և ընդհանուր առմամբ բնորոշել իբրև «արթնացումի երգի» տեսակ, հայտնի՝ հայ ժողովրդական երգարվեստում ամենավաղ ժամանակներից: Իբրև օրինակ բերենք մաս Կոմիտասի «Ել, ել»-ը,¹² Ան. Տեր-Ղևոնդյանի և Սպ. Մելիքյանի գրառած «Շիրակի ողբ»-ը,¹³ Պաղտասար Դպիրի «Ի ննջմանդ արքայական»-ը,¹⁴

⁴ Գ ու ս ա ն Ի գ ի թ, նշվ. աշխ., էջ 4:

⁵ Նույն տեղում, էջ 18:

⁶ Նույն տեղում, էջ 17:

⁷ Նույն տեղում, էջ 22:

⁸ Նույն տեղում, էջ 50:

⁹ Նույն տեղում, էջ 68:

¹⁰ Գ. Լ. և Ն. Մ. յ ա ն, Թատրոնը հին Հայաստանում, Եր., 1941, էջ 142:

¹¹ Գ ու ս ա ն Ի գ ի թ, նշվ. աշխ., էջ 36:

¹² Կ ո մ ի տ ա ս, Երկեր, հ. IX, Եր., 2000, էջ 230:

¹³ Սպ. Մ ե լ ի թ յ ա ն, Ան. Տ եր - Ղևոնդյան, Շիրակի երգեր, Թիֆ., 1917, էջ 31:

«Ձարթիր, լառ»-ն,¹⁵ «Վեր կաց»-ը¹⁶ և ուրիշ շատ երգեր: Գրականագետ Հենրիկ Բախ-չինյանի դիպուկ բնութագրությամբ այս երգերը, սկզբնավորվելով դեռևս գեղջկական երգաստեղծության մեջ, հետագայում ներթափանցել են աշուղական երգարվեստ, ապա նաև՝ պոեզիա:¹⁷

Իգիթի բանաստեղծական լեզուն պարզ է, ամմիջական ու գունեղ, զերծ աշուղական խճողված բարդություններից, պաճուճանքներից, պատկերավոր է՝ հարուստ համեմատություններով, գեղեցիկ մակդիրներով:

...Քայլվածքդ անգամ, ինչպես կաքավ, վարսերդ սյավ՝ մազիդ մեռնեմ,

Հագել ես խաս, կըսլալաս, բոյդ երկնահաս, վազիդ մեռնեմ...¹⁸

Իգիթը բանաստեղծական ուղիղ խոսքն է նախընտրում:

Դու ինձ համար գեղեցիկ ես, ուրիշ սիրուն ես չեմ ուզում...

Պաղ աղբյուրի գուլալ ջուր ես, ուրիշ աղբյուր ես չեմ ուզում...¹⁹

Այդուհանդերձ, ասելիքի արտահայտման կարևոր գործոնը մեղեդին է՝ եղանակը, որ երգվող բանաստեղծության մեջ խոսքին հավասարագոր բաղադրիչ է: Աշուղ Իգիթը մեղեդիներ կերտելու մեծ վարպետ է: Եղանակավորված երգերից յուրաքանչյուրն իր ինքնուրույն եղանակն ունի: Մեղեդիակազմության պարզությամբ, եղանակի ծավալման արտակարգ երգայնությամբ, կառուցվածքային հստակությամբ առանձնացող հորինվածքներում պարզորոշ լսվում են Ալեքսանդրապոլի քաղաքային երգերի արձագանքները: Ակունքն, անշուշտ, Շիրակի ժողովրդական երգարվեստի հարուստ ելևջային պաշարն է: Երբեմն մեղեդիներից մեկը կարող է հիշեցնել գեղջկական հարազատ պարերգ կամ քաղաքային մկազարանային հուզառատ որևէ եղանակ: Մտածողության մեջ ազատ է, անկաշկանդ, զերծ աշուղական կաղապարային սխեմատիկ սահմանափակություններից: Համեմատաբար սակավ են հանդիպում պատրաստի եղանակներ՝ ավանդական մեղեդային կաղապարներ: «Ախ իմ վառ սերը», «Գանգատ ունեմ», «Բերեք գրեմ դիմումի տակ»²⁰ երգերում դրանք գործածված են ինքնատիպ մեկնաբանությամբ: Ռ. Աբայանը այս երևույթը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «... ամեն մի աշուղ այդ եղանակները կատարել է իր ձևով, և առավել շնորհալի աշուղները, իմպրովիզացիա անելով, ամենայն հավանականությամբ դրանց մեջ մտցրել են նաև իրենց սեփականը: Դրանց մեջ ստեղծագործական տարր անպայման եղել է...»:²¹

Հոդվածի սահմաններից դուրս է Իգիթի երգերի տաղաչափության հանգանակալի քննությունը, այն մեծամասամբ չի ենթարկվում աշուղական ընդհանուր կանոններին և օրինաչափություններին, թեև որոշ նմուշներ, հորինված են աշուղական ավանդական կաղապարով:²² Գրեթե բոլոր մեղեդիներում կարելի է նկատել առանձին հատվածների, կառուցվածքը եզրափակող ելևջային դարձվածքների մնանություններ, որոնք սակայն, երգերում միօրինակության տպավորություն չեն ստեղծում: Ընդհակառակը, այդ դարձվածքների վարպետ կիրառումը վկայում է հեղինակի ձեռագրի յուրատիպությունը և անհատական ոճը: Վերոհիշյալ ժողովածուի բոլոր երգերը սկսվում են գործիքային նախամկագով, որը հիմնականում երգերի կրկներգերի մոտիվներով է կառուցված: Իգիթի երգերը ծավալով մեծ չեն, գոլտրիկ հորինումներ են՝ բանաստեղծական խոսքի և մեղեդու կատարյալ ներդաշնակությամբ: Շարադրանքի տեսակետից այդ հորինվածքները առավել մոտ են աշուղ Շերամի երգերին. երգ-եղանակներ են, մեղեդիներ՝ բացահայտված բանաստեղծական խոսքի միջոցով: Համարյա բոլոր երգերում առաջին հայացքից պարզ թվացող ձայնակարգային կառույցը հարուստ է ու գունեղ, առատ ավտերացիաներով: Միևնույն երգի սահմաններում հիմնական և ձևափոխված աստիճանների հանդես գալը (անշուշտ, դրանք հանդիպում են ոչ թե իրար

¹⁴ Ա. Ք ռ չ ա ը յ ա ն, Հայ գուսանական երգեր, Եր., 1976, էջ 203:

¹⁵ Զինվորագրությունը հայ ժողովրդական երգարվեստում, Եր., 2000, էջ 250:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 125:

¹⁷ Հ. Բ ա խ չ ի ն յ ա ն, XVII-XVIIIդդ. հայ գրականությունը, Եր., 1999, էջ 213:

¹⁸ Գ ու ս ա ն Ի գ ի թ, նշվ. աշխ., էջ 54:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 57:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 23, 46, 63:

²¹ Ռ. Ա թ ա յ ա ն, Գուսան Հավասի, Եր., 1963, էջ 86:

²² Գ ու ս ա ն Ի գ ի թ, նշվ. աշխ., էջ 15:

կողքի, միմյանց հաջորդելով, այլ տարածության վրա) տոմսայնական հետաքրքիր անցումներով են հարստացնում ձայնակարգային հենքը՝ մեղեդուն հաղորդելով գեղեցիկ նրբերանգներ: Այս բանին մեծապես նպաստում է կշռույթի ու ելևէջի սահուն և զարդուրուն ծավալումը: Իգիթի երգերը զգացմունքային են, հուզական, դրանց քնարականությանը նպաստում է փոքր ձայնածավալը, որի առավելագույն սահմանը չի գերազանցում ութնյակը (օկտավա): Կան երգեր, որոնցում մեղեդու ծավալումը հիմնվում է մեկ դարձվածքի տարբերակային կրկնության վրա: Այդպես է օրինակ «Իմ Երևան» երգում:²³ Մեծալար հնգյակի (կվինտա) սահմաններում հյուսվող եղանակը պարզ է, անպարզույժ: Ձայնակարգային զարդուրությունը հարուստ երանգներ է հաղորդում մեղեդուն: Երաժշտաբանաստեղծական առաջին տողը ներառում է ընդամենը փոքրալար եռյակ (տերցիա), ընդհակառակը, հաջորդ՝ երկրորդ տողում տեղի է ունենում անցում դեպի լրա բեմով վերջածայն (as): Գունեղությունը ստեղծվում է հատկապես վայրընթաց մեծացրած սեկունդայի շնորհիվ (*es-d-ces-b-as*), որն այնքան բնորոշ է աշուղի երգերին և հաճախ է հանդիպում մեղեդային շարահյուսվածքում: Նույնատիպ դարձվածքները «Հազար ու մեկ նագով», «Հետ արի, թաղանա», «Դու ինձ համար», «Տարան իմ յարը» և ուրիշ շատ օրինակներում²⁴ կարևոր դեր են կատարում, մույնիսկ ձևակազմական գործառնություններ: Մի բնորոշ առանձնահատկություն ևս: Իգիթի երգերը միշտ հստակ և ավարտուն են՝ երբեմն կառուցված սրամիտ անհամաչափությամբ: Իգիթը միտումնավոր կիրառված անհամաչափությունների գեղեցիկ օրինակներ ունի: «Հետ արի, թաղանա»²⁵ երգը կազմված է երկու մասից՝ վեցտող տնից և քառատող կրկնակից, ընդ որում, մեղեդու հիմնական մասն ունի հավասար տևողությամբ երեք նախադասություն, յուրաքանչյուրը 4+4+4 տակտերի հարաբերակցությամբ, իսկ կրկնակից՝ երկու անհավասար 4 + 5 տակտերից: Այս անհամաչափությունը չի խախտում երգի ամբողջականությունը, և հորինվածքի կառույցն իր ամբողջության մեջ միանգամայն տրամաբանական ու ավարտուն է:

«Իմ պառավ յարը թանկ է»²⁶ երգում մեղեդին կազմավորվում է բոլորովին այլ սկզբունքով: Երկու պարբերությունից կազմված երաժշտական կառուցվածքը՝ A+B, տրոհվում է 2 հավասար՝ 6+6 տակտամասերի՝ յուրաքանչյուր բանաստեղծական տողին համապատասխանող երաժշտական մեկական անդամով (3տ+3տ): Նույն երգի սահմաններում խառը չափերի համադրումը ոչ թե ծանրաբեռնում է, այլ գունագեղ բազմազանություն է հաղորդում մեղեդային կտավին: Երգի դրամատիկ հանգույցը փոքրալար եռյակի (տերցիա) շրջանակում ձևավորվող մոտիվն է, որ վայրընթաց շարժումով իջնում է դեպի փոյուզիական սի (h) հենակետ: Հիշենք, որ *cis-c* և մնամատիպ քրոմատիկ աստիճանների մեջընդմիջվող հաջորդումը հայ ազգային երաժշտության ինքնատիպ դրսևորումներից է, ինչի մասին Մ. Բրուսյանը գրում է. «Ալտերացիան ոչ միայն սովորականի նման սրում է լադային անկայուն աստիճանների ձգողականությունը դեպի կայուն աստիճանները, այլ նաև նպաստում միևնույն լադի սահմաններում տարբեր գույների ստեղծմանը»:²⁷ Այդուհանդերձ երգիչին բնորոշ չէ չափազանց շատ ալտերացիաներով ու քրոմատիզմով տարվելը և դրանցով մեղեդու հնչյունային կարգը բարդացնելն ու խճողելը, մի երևույթ, որ բավական տարածված է այլ աշուղների ստեղծագործություններում: Իգիթի երգերի ձայնակարգային հիմքը, որ բխում է հայ գեղջկական երաժշտության սկզբունքներից, ընդհանուր առմամբ պարզ է ու հստակ:

Կառուցվածքային անհամաչափության հետաքրքրական այլ օրինակներ են նաև «Բարև տարեք»-ը²⁸ և «Կուխտզի աղջիկ»-ը:²⁹

«Ինչի համար խռովել ես», «Ախ իմ վառ սերը», «Տեսա»³⁰ և էլի մի քանի երգերի կառույցում առաջին պարբերության երկրորդ նախադասությունը կրկնվում է կառուց-

²³ Գ ու ս ա ն Ի գ ի թ, նշվ. աշխ., էջ 9:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 32, 57, 61, 66:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 67:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 34:

²⁷ Մ. Բրուսյան, Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործություն, Եր, 1983, էջ 54:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 27:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 19:

³⁰ Գ ու ս ա ն Ի գ ի թ, նշվ. աշխ., էջ 56, 63, 30:

վածքի վերջում՝ իբրև եզրափակող դարձվածք, մեծամասամբ անփոփոխ, երբեմն նաև՝ տարբերակված: Սա աշուղի կիրառած երաժշտական կառուցվածքային հնարանքներից ամենաբնորոշն է, որ դիտարկվում է նաև Շերամի բազմաթիվ երգերում,³¹ և հարազատ է քաղաքային երգերի երաժշտաբանաստեղծական կազմությանը:

Աշուղ Իգիթի երգերն ընդհանուր առմամբ քնարական պատումներ են թե՛ իրենց բանաստեղծական բովանդակությամբ և թե՛ մեղեդիական շարադրանքով, ջերմ են, պարզ ու անմիջական՝ զերծ ավելորդ հոնտորականությունից:

ПЕСНИ АШУГА ИГИТА.

____ *Резюме* ____

____ *А. Апинян* ____

Игит (Гегам Мартиросян) - яркий представитель армянской национальной ашугской школы советского периода. Продолжатель традиций Дживани и Шерама, современник Аваси, Ашота и Шагена, в своих песнях воспевал Родину, родной город, природу. Его герой - человек новых времен со своими чувствами и думами. Главная тема, однако, - любовная лирика. В песнях Игита редко встречаются традиционные формы ашугского стихосложения. Поэтический язык прост, но выразителен, богат эпитетами, сравнениями. Игит - создатель великолепных мелодий, отличавшихся напевностью, ладоинтонационной стройностью. Поэтический текст и мелодия песен Игита тесно сплетены и дополняют друг друга. В их основе - родные напевы ширакского музыкального фольклора. Черты творчества ашуга - лаконичность, красочность и скудное использование музыкальных выразительных средств.

³¹ Շ ե ր ա մ, Երգեր, Եր., 1981, էջ 34, 46, 78:

Հասմիկ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՐՅԵՐԸ ՍՐԲ. ԼԻՍԻՅՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Մեծանուն պարագետ Սրբուհի Լիսիցյանի հիմնարար հետազոտությունը յուրօրինակ հանրագիտարանային բովանդակություն ունի:¹ Հայ ժողովրդի հինավուրց պարավեստին առնչվող երևույթներն այստեղ դիտարկվում են համաընդգրկուն հարցադրումներով և աչքի են ընկնում ինքնատիպ լուծումներով: Իր վաղնջական ծագումով ժողովրդական *պարը* բնորոշելի է որպես անտարրանջատ (սինկրետիկ) մշակութային երևույթ և, հետևաբար, պատմատեսական ցանկացած հետազոտության մեջ կարևորվում է տարրերի համալիր քննությունը: Տոտեմական, ծիսա-հավատալիքային, իմաստաբանական հենքի վրա, իբրև վճռորոշ տարրեր այստեղ հանդես են գալիս *երգը, նվագը* (համապատասխան նվագարանային կազմով), *շարժումը, բեմալիճակը* և այլն:

Սրբ. Լիսիցյանի հետազոտության մեջ ժողովրդական հինավուրց պարը, որպես անտարրանջատ արվեստի մի բաղադրիչ, ներկայացված է համալիր քննությամբ, որտեղ կարևոր տեղ է հատկացված նաև միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում տեղ գրտած հիշատակությունների պատմաբանասիրական ուսումնասիրությանը: Ներկա աշխատանքում մենք կանգ ենք առել պատմագրական մի քանի հիշատակությունների մեկնությունների վրա, որոնք արժևորելի են նաև երաժշտագիտության մեջ և երևան են բերում հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի կարևորագույն երևույթներ: Պատմաերաժշտական հետազոտություններում դրանք ինչ-ինչ պատճառներով տեսադաշտից դուրս են մնացել: Ելնելով դրանից՝ մենք առաջնային ենք համարել դիտարկվող նյութին վերաբերող Սրբ. Լիսիցյանի մոտեցումները արժևորել հայագիտական այլ մեկնությունների լայն համապատկերում: Դա մեզ հնարավորություն կտա առավել տեսանելի ներկայացնելու հեղինակի ինքնատիպ գիտական մոտեցումների, հնագույն մշակութային երևույթների վերաբերյալ նրա խիստ անհատական եզրահանգումների յուրահատկությունները:

Մովսես Խորենացին ի թիվս այլոց հիշատակել է նաև հայոց հինավուրց վիպավանդման մի ինքնատիպ տեսակի մասին ևս: Խոսելով Նոյի և նրա որդիների մասին՝ նա գրում է. «Բայց առանել յաճախագոյն հինքն արամագնեայց ի նուագս փանդոան»² և յերգս ցցոց և պարուց զայստսիկ ասեն հիշատակաւ»:³ Հայագիտության մեջ այս հիշատակությունն ունեցել է բազմազան մեկնություններ, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի: Որոշ ուսումնասիրություններում *ցցոց երգերը* տարբերվում են *պարուց երգերից*՝ որպես առանձին երևույթներ, մինչդեռ մեկնիչների մի ստվար խումբ *ցցոց և պարուց երգերը* դիտում է որպես մեկ ամբողջական երևույթի բաղկացուցիչներ: Այսպես, Խորենացու պատմության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակ Ֆլորիվալը, Ստ. Պալասանյանը, Մ. Արեղյանը *պարուց երգերը* դիտել են որպես քնարական *պարերգեր*՝ «նման մեր արդի երկտողերին ու քառատողերին»⁴: Նույն հեղինակները որպես համաբնույթ երգեր են մեկնաբանել նաև *ցցոց երգերը*: Ֆլորիվալը դրանք նույնացրել է ֆրանսիական քնարական բալլադների հետ⁵: Իսկ Ստ. Պալասանյանն ու Մ. Արեղյանը դրանք դիտել են որպես հարսանեկան երգերի մի տեսակ՝ ելնելով Ագաթանգեղոսի «Պատմության» մեջ Տրդատ թագավորի հարսանիքի նախապատրաստության նկարագրության «ցուց բառնալ մարդկանն» արտահայտությունից: Մ. Արեղյանը գրել է, որ *ցուցը* նույն նշանակությունն է արտահայտում նաև Ողիմպիանոսի IV առակում («Հարսանիք էին և ցոյցը և դամբարք առագաստաց») և Գր. Նարեկացու «Մատյան»-ում («կաքավս կայթից եւ ցուցս վազից խաղաղկացն դիւաց զարշեւեաց՝ ճարտար խաբո-

¹ С. Л и с и ц я н, *Старинные пляски и театральные представления армянского народа*, Ер., т.1, 1958, т.2, 1972.

² Որոշ ձեռագրերում՝ բամբռան:

³ Մո վ ս ի ս ի Խ ո ռ ե ն ա գ ո յ Պատմութիւն Հայոց, Տիդիս, 1913, էջ 27:

⁴ Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական վեսլը, Թիֆլիս, 1908, էջ 256:

⁵ Մո վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա գ ու հայկական պատմություն, Մ. Պետերբուրգ., 1889, էջ 27:

դաց ծուլութեամբս իմով շնորհեսցի»):⁶ Ինչպես տեսնում ենք, Մ. Աբեղյանը *ցուցը* մեկնաբանում է՝ ելնելով բառի համատեքստից: Մինչդեռ Նարեկացու մոտ համատեքստը բոլորովին այլ բան է հուշում:

Այժմ անդրադառնալով մեզ հետաքրքրող երևույթի այլ մեկնություններին: Դրանք հնարավոր է դիտել որպես մեկ հիմնական մեկնակերպի միմյանց լրացնող տարբերակներ, որոնց հիմքում Խորենացու վկայության լեզվաբանական վերլուծությունն է: Ինչպես նշեցինք, մեկնիչների այս ստվար խումբը *ցցոց* և *պարուց երգերը* դիտել է իբրև մեկ միասնական երևույթ: Տեսնենք, թե ինչ⁷ է ներկայացրել բանավոր արվեստի այս անտարբանջատ երևույթի յուրաքանչյուր տարրը: Առավել տարարժեք մեկնությունների առիթ է ներկայացրել *ցցոց երգը* կամ *ցուցը*, թերևս այն պատճառով, որ հիշատակվել է մատենագրական սակավաթիվ աղբյուրներում: Մ. Էմինի «զգործս որևէ անձին ցուցանե» մեկնությունը առավել մանրամասն է ներկայացրել Խ. Ստեփանեն. «*Երգը ցցոց* նշանակում է ... այնպիսի երգ, որն երգվում էր ցոյցերով կամ միմոսով, մեջխաղով, որ արդարև այնպես և պիտի լիներ: Այս երգերի մեջ երգվում էին հին հայկական թագավորների և հսկաների քաջագործությունները: Շատ բնական է, որ երգիչներն երգում էին այդ երգերը ժողովրդի առաջ, աշխատում էին իրենց ձեռներով և շարժմունքով աւելի կենդանութիւն և կեանք տալ իրենց երգերին»⁸:

Յցոց երգերը մույն կերպ են մեկնաբանել նաև Ալ. Վեսելովսկին, Ն. Մառը, Ստ. Մալխասյանցը, Գ. Լեոնյանը, Լ. Քալանթարը, Գ. Գոյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Բ. Զուլ-նարյանը, Ն. Թահմիզյանը և ուրիշներ:

Մեկ այլ մեկնակերպ է առաջարկում Սրբ. Լիսիցյանը: Դիտելով *ցցոց երգերը* հայ ժողովրդի մշակույթի վաղագույն շրջանի երևույթ՝ նա մատնանշել է *երգ* բառի վաղ-միջնադարյան իմաստային տարբերակներից մեկը՝ որն է պարերգը⁹, որից էլ հետևում է, որ դիցաստեղծման գործընթացի հետ կապված այդ պարերգերը կատարվել են դիմակավորված ներկայացումների ժամանակ, որտեղ ներկայացվել են զանազան հերոսներ՝ դյուցազներ, ոգիներ, կոռքեր:¹⁰ Հետևաբար, *ցցոց երգերը* կապված են ներկայացման, ցուցադրման հետ:

Հ. Հովհաննիսյանը, մանրամասն քննելով *ցուց* բառի բառարանային և իմաստակառուցվածքային մի շարք համարժեքները՝ *ցուցադրել, հայտնաբերել, ապացույց, երևումն, ցուցումն, նշան* և այլն, եզրակացնում է, որ այս բառը միայն իր «հեռակա նշանակությամբ» կարող էր օգտագործվել *յերգս ցցոց* արտահայտության մեջ՝ այն է *առակ նշանակի, տեսիլ նշանակի*, այն դեպքում, երբ *ցուցը* նախնական լինելով, նաև ժողովրդական, խոսակցական ձևն է, որ մնացել է իր մերձակա սահմաններում՝ երբեք չփոխարինելով *ցոյց* քերականական-տրամաբանական եզրին¹¹:

Յուց-ի՝ միջնադարյան բանավոր արվեստի երևույթի մասին կարելի է ամբողջական պատկերացում կազմել միայն *պարուց երգի* հետ: Հիշենք, որ միջնադարյան *պարն* արտահայտել է նախ և առաջ *խմբավածություն*:¹² Խորենացու վկայած *պարը* Մ. Էմինը բացատրել է որպես *շրջան*:¹³ որը ըստ Հ. Հովհաննիսյանի՝ վերաբերել է «ոչ թե պարի ավանդման եղանակին», այլ «վիպական երգի կառուցվածքային առանձնահատկություններին», քանզի հունական *կիկլոսը*, որն էմինը բերել է որպես բառարանային համարժեք, նշանակել է պտույտ, պարբերականություն, ցիկլ: Այսինքն *պարը* դիտվել է որպես «ամբողջական ցիկլ»:¹⁴

Սակայն Խորենացու պատմության ռուսերեն թարգմանության մեջ *պարուց երգը* Մ. Էմինը թարգմանել է «плясовая песня»:¹⁵ Անդրադառնալով այս թարգմանությանը՝ Սրբ. Լիսիցյանը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել *պար* բառի թերի

⁶ Գրիգոր Նարեկացի, *Մատենանոթերգութեան, Եր., 1985, էջ 204*:

⁷ Մովսես Խորենացու..., Մ. Պետերբուրգ., 1889, էջ 27:

⁸ Բառգիրք հայոց, 1728, էջ 127:

⁹ Սրբ. Լիսիցյան, *նշվ. աշխ., հ.1, էջ 66*:

¹⁰ Հ. Հովհաննիսյան, *Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1978, էջ 124*:

¹¹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ե, Եր., 1932, էջ 953*:

¹² Մ. Էմին, *Վեպք հնդյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, էջ 97*:

¹³ Հ. Հովհաննիսյան, *նշվ. աշխ., էջ 110-111*:

¹⁴ *История Армении Моисея Хоренского, М., 1858, стр. 28.*

մեկնությանը և լրացնելով թարգմանել է. «в песенплясках представлений и хоро-
водов»:¹⁵ Նշենք, որ իր ժամանակի համատեքստում Լիսիցյանի մեկնակերպը առավել
համոզիչ և ամբողջական է: Հետագայում Հ. Հովհաննիսյանի համակողմանի մեկնաբա-
նության մեջ *պար* բառի հունարեն, ասորերեն, եբրայերեն համարժեքների բաղադրա-
կան վերլուծության արդյունքում նշվում է *խմբական պարերգ, խմբերգ, շարք, շուրջ-
պար* նշանակյալների, ինչպես նաև թատերայնացված խմբական պարերգի հիմնավոր
տեսակներից մեկի՝ անտիկ պարերգի հետ ունեցած ընդհանուր բնորոշիչների առ-
կայության մասին. «անտիկ պարերգը որպես համեմատական ընդունելով,- գրում է Հ.
Հովհաննիսյանը,- տեսնում ենք, որ հայկական վաղ միջնադարյան *պարանցիկ երգը*
(կամ *պարուց երգը*) կառուցված է եղել նույն տրամաբանությամբ՝ պարերգակների
շրջանաձև, կիսաշրջան կամ ուղղագիծ շղթա և կենտրոնում կամ հանդիման՝ մենակա-
տարը»:¹⁶ Այստեղից էլ հետևում է, որ *ցցոց երգերը*, որոնց գործառնությունը, ինչպես նշվեց,
ցուցադրումն է, կարող են դիտվել հիմնականում որպես մենակատարումներ: Այսպի-
սով, *ցցոց և պարուց երգերը* վաղ միջնադարում վիպասականորեն հիմնավորեց եղանակ-
ներից են եղել, որ հայ ժողովրդի դիցաատեղծության վաղագույն շերտերում ձևավոր-
վելով՝ զարգացած ավանդույթների շնորհիվ հասել են միջնադար:

Խորենացու «Պատմության» մեջ իբրև աղբյուր հիշատակված Վիպասանքում
տարակարծիք մեկնությունների տեղիք են տվել *Թուելեաց երգերը*,¹⁷ հիմնականում
անվան շնորհիվ: Վերջինիս վերագրել են երգերում պատմվող նյութի, հորինման եղա-
նակի, ավանդման եղանակի յուրահատկությունները: *Թուելեաց* անվան *համարել, հաշ-
վել* նշանակությունը նկատի ունենալով¹⁸ մի խումբ հեղինակներ եզրակացրել են, որ
այս երգերում «թվել և համրել են թագավորների ու իշխանների գործերը»:¹⁹ Այլ
հեղինակներ այդ երգերը դիտել են որպես *վիպասանաց* երգերի մի ինքնուրույն տե-
սակը: Բ. Գևորգյանը նշում է, որ «Խորենացու թարգմանության մեջ պետք է անփոփոխ
պահել *թուելեաց երգը* բառերը՝ իբրև հատուկ անուն երգի տեսակի, այնպես, ինչպես
մեղեդի, շարական և այլն»:²⁰ Իսկ Հ. Դավթյանը ենթադրում է, որ Խորենացին հայ
հնագույն երգերի այդ տեսակին *թուելեաց* անունն է տվել, որ նշանակում է «Թուելեաց
գրքում» (Աստվածաշունչ) հանդիպող երգերի նմանությամբ երգեր:²¹

Հակառակ այս տեսակետի՝ Ստ. Պալասանյանը նշում է, որ դրանք ոչ թե Վիպա-
սանաց երգերի մի տեսակն են, այլ նույն Վիպասանաց երգերն են, որոնց բնորոշել են
պատմվող նյութի «թուելեաց երգերում նշված առանձնահատկությունները»:²² Նմանա-
տիպ մեկնությունների հիմնական կողմնորոշիչը *թուել* բայի միջնադարյան իմաստա-
յին «ի թիւ ասել» ձևն է, որը Նոր բառգիրքը ներկայացրել է որպես «առանց եղանակի
երգոց»:²³

Ն. Մառը ենթադրել է, որ այդ բառը «ցույց է տվել ոտանավոր հորինելու կամ ար-
տաբերելու եղանակներից մեկը, բայց պարզ չէ, արդյոք եղանակաւոր (нараспев) կար-
դալուն, իբրև ռեչիտատիվ արտասանելուն, թե առոգանումին (декламация) են վե-
րագրվել»:²⁴ Ըստ Մ. Աբեղյանի «թիւ ասելն սովորական ասելն է, առանց որևէ եղանա-
կի, որքան կարելի է պարզ և հասկանալի, մոտիկ սովորական կարդալու և պատմելու
ձևին»:²⁵ Այսինքն, խոսքը վերաբերում է պատմելաձևին: Մ. Աբեղյանի տեսակետի վրա

¹⁵ Մ. Բ. Լ. ի ս ի յ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 67-68:

¹⁶ Հ. Հ. ի ս ի հ ա ն ճ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 116-123:

¹⁷ Մ. Վ. ի ս ի ի խ ո ռ ե ն ա զ ի յ յ Պատմություն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 124:

¹⁸ Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, հ. Ա, 1836, էջ 820:

¹⁹ Մ. Պ. ի ս ի ա ն յ ա ն, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1865, էջ 131:

²⁰ Բ. Վ. ի ս ի ղ. Գ. է. ի ս ղ. ե ա ն, Խորենացուն Խորենացիով պետք է հասկանալ, Վաղարշա-
պատ, 1899, էջ 43:

²¹ Հ. Դ. ի ս ի ղ յ ա ն, «Թուելեաց երգերի» անվանման առթիվ, «Էջմիածին», 1973, 7, էջ 47:

²² Մ. Պ. ի ս ի ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 131:

²³ Նոր Բառգիրք ..., հ. Ա, էջ 812:

²⁴ Ը. Գ. ի ղ ղ յ ա ն, Հայոց հին գուսանական երգերը, Եր., 1971, էջ 18:

²⁵ Մ. Ս. ի ղ յ ա ն, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1969, էջ 163:

հեմվելով՝ Գ. Լևոնյանը ճշել է, որ *թուելեաց երզնրի* կատարման ժամանակ «արտասանել են կամ ավելի ճիշտ երգել են ռեչիտատիվ»:²⁶

Երաժշտագիտության մեջ հիշյալ երգերը հիմնականում մեկնաբանվում են որպես ասերգ կամ ռեչիտատիվ, այն է՝ երգեցողության մի տեսակ, որտեղ գերակշռում է խոսքի դերը:²⁷

Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացու հիշատակած երգերի հանդեպ հետաքրքրությունը մեծ է հայագիտության ամենատարբեր ոլորտներում: Այժմ անդրադառնանք մաս մեկ այլ տեսակետի, որի համաձայն *թուելեաց* բառի հիմքում ընկած է ոչ թե *թվելը*, այլ՝ *թովելը*:²⁸ Այսինքն, այդ երգերը կարող էին կապված լինել կրոնի նախնական ձևերից մեկի՝ դյուրության հետ և ավանդաբար հասնել վաղ միջնադար: Այս դեպքում հմարավոր է *թուելեաց երգերը* առանձնացնել Վիպասանքից և դիտել որպես ինքնուրույն երգեր: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ Վիպասանքը մաս առասպելախառն վեպ է, իսկ առասպելներում կրոնը իր տարբեր ձևերում առանձնահատուկ, որոշիչ դեր է ունեցել: Հետևաբար, *թուելեաց երգերը*, որպես այդպիսին կարող էին ներկայացնել Վիպասանաց երգերի առանձնահատուկ կողմերից մեկը: Կարծում ենք դրա մասին մի ակնարկ կարելի է համարել Գրիգոր Մազիստրոսի թղթերից մեկում մահամերձ Արտաշես Ա-ի վերջին երգի մասին հիշատակությունը.

Ո՛ր տայր ինձ՝ ասէր զծովս ծխանի

Եւ զանաւօրն նաւասարդի,

Ըզպագելն եղանց

Եւ գվարգելն եղջերուաց.

Մեք փող հարուաք

Եւ թըմբկի հարկանէաք,

Որպես օրեն է թագաւորաց:²⁹

Այս մասին մեր կարծիքը հիմնված է Սրբ. Լիսիցյանի ուսումնասիրության մեջ այս հիշատակության անդրադարձի վրա: Այստեղ նշվում է այն մասին, որ մահից առաջ Արտաշես Ա-ն կատարել է դյութական կամ հմայական գործողություն՝ մահը վաճելու նպատակով:³⁰ Հետևաբար, վիպերգում կատարված հմայախոսքը հավաստում է Վիպասանքում դրա ինչ-ինչ գործառույթի մասին: Նշանակում է, Վիպասանքում այդ երգերը հատուկ տեղ կարող էին զբաղեցնել: Արժեքավոր է նաև Սրբ. Լիսիցյանի տեսակետը այս հիշատակության մեջ նշված նվագարանների՝ փողերի և թմբուկների մասնավոր գործառույթի մասին: Հայագիտության մեջ լայնորեն ընդունված է այն մեկնությունը, ըստ որի վիպերգի այս հատվածում հիշատակվել է թմբուկների ու փողերի հնչյունների ուղեկցությամբ կատարվող արքայական որսերի մասին: Սրբ. Լիսիցյանի կարծիքով, սակայն, հիշատակված հեթանոսական ծիսապաշտամունքային (Նավասարդ) տոնահանդեսներում ընդգրկվել են եղինկների և եղջերուների տոտեմական պաշտամունքի տարրերը, որոնց թվում սրբազան գործառույթներ կարող էին ունենալ նաև *փողերն ու թմբուկները*:³¹ Այս դեպքում ևս գիտնականի հայեցակետը առավել խորքային է և հնարավորություն է ընձեռում «շոշափելու» մշակութային հնագույն շերտեր:

Ինքննատիպ է նաև Խորենացու Պատմության մեջ հիշատակված *փանդիոն* կամ *թամբիոն* նվագադարանի վերաբերյալ Սրբ. Լիսիցյանի մեկնակետը։ Հայագիտության մեջ այս նվագադարանի շուրջ և տարվել են վիճահարույց բանավեճեր։ Անդրադառնա՞նք դրանցից մի քանիսին։ Նախ՝ անվանումի մասին. Մ. Աբեղյանը նախնական է համարել *փանդիոն* անվանումը, չնայած «Նոր բառգրք»-ի հեղինակները նշում են երկու անվանումներն էլ և դրանք ներկայացնում են իբրև ինքնուրույն նվագադարաններ։ *Թամբիոնը* ներկայացված է որպես *ծնծղա* կամ էլ *թամպուտ* և *սանդուտ*,³² իսկ *փանդիոնը*՝ որպես

²⁶ Գ. Լևոնյան, Աշորական արվեստը, «Ազգագրական հանդես», Եր., 1906, հ. 13, էջ 25:

27 Կարծում ենք՝ այս հարցում վճռորոշ դեր է խաղացել Կոմիտասի հստակ մտակերպումը՝ «թիւ երգելու» վերաբերյալ: Տես՝ Կոմիտաս, Տեսող երաժշտություն, Կոմիտասի ֆոնը, թիվ 655, էջ 2:

²⁸ *L. Քալանթյան, Արվեստի մայրուղիներում, Եր., 1963, էջ 361:*

²⁹ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 86-87:

³⁰ *U p p. L h u h g j w a, a₂ y. w₂ h u., h, f, t₂ 74:*

31 **Ἰουλιαν:**

³² Նոր Բաղդիք, հ. Ա, էջ 430:

լարավոր նվագարան:³³ «Ծնծղաների ձայնակցությամբ», այսպես է ֆրանսերեն թարգմանել Խորենացու «ի նուագս բամբռան» արտահայտությունը Ֆլորիվալը:³⁴ Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ թարգմանության մեջ նվագարանը հիշատակվել է հոգնակի թվով՝ *ծնծղաներ*: Մինչդեռ Խորենացու հիշատակության մեջ նվագարանը նշված է եզակի թվով: Նույնը նկատելի է Ստ. Մալխասյանցի թարգմանություններում:³⁵

Անդրադառնալով *բամբռնի ծնծղա* մեկնաբանությանը՝ Սրբ.Լիսիցյանը միևնույն ժամանակ, հենվելով որոշ ազգագրական տվյալների վրա ենթադրել է, որ խոսքը XX դարի սկզբում հայ ժողովրդի կենցաղում պահպանված *զիլեր* կոչվող նվագարանը կարող էր լինել:³⁶ Նշենք, որ այս մեկնությունը ևս Լիսիցյանը բխեցրել է ծիսա-հավատալիքային հնագույն շերտերից եկող զորեղ ավանդակաճանության համալիրից: Թեև երաժշտագիտության մեջ ընդունված է փանդիոնի՝ որպես լարավոր նվագարանի դիտարկումը՝ լարվածքի տիպական հատկանիշների մանրակրկիտ քննությամբ,³⁷ այդուհանդերձ Լիսիցյանի մեկնակերպը արժևորելի է իր ինքնատիպ հայեցակետի առումով:

Շարունակելով Խորենացու «Պատմության» մեջ երաժշտական մշակույթին առնչվող հիշատակությունների քննությունը՝ անդրադառնալով նաև վաղմիջնադարյան ժողովրդային-մասնագիտացված արվեստի ինքնատիպ դրսևորումներից մեկի՝ *վարձակների* արվեստին առնչվող մի դրվագի: Բակուր մահապետի տանը կազմակերպված խնջույքի նկարագրության մեջ Խորենացին հիշատակել է վարձակ Նազինիկի մասին, «որ յոյժ գեղեցիկ էր և երգեր ձեռամբ»:³⁸ *Երգեր ձեռամբ* արտահայտությունը, որը ոչ միայն Խորենացու, այլև միջնադարյան հեղինակների մոտ չի կրկնվում, տեղի է տվել մի շարք տարրնթերցումների: Բառացի թարգմանությունն է՝ «երգում էր ձեռքով», ինչը մեկնաբանվել է այսպես. որոշ թարգմանություններում *երգեր*-ը պարզապես անտեսվել է, և ձեռքով երգելը դիտվել է որպես ձեռքերի գեղեցկության փոխաբերություն (Վիստոն եղբայրներ, Ի. Իսաննեսով), այլ թարգմանություններում հիշյալ արտահայտությունը դիտվել է որպես «ձեռքերով նվագել» (Խ. Ստեփանե, Ստ. Մալխասյանց): Հայագիտական այլ հետազոտություններում հանդիպում է «պարում էր ձեռքերով» մեկնաբանությունը (Գ. Գոյան, Հ. Հովհաննիսյան): Նշենք, որ գիտական գրականության մեջ դեռևս վիճում են արտահայտության ստույգ թարգմանության և մեկնության շուրջ: Նշենք թեկուզ Գ. Արզարյանի և Բ. Ուլուբաբյանի գիտական բանավեճը, որի առիթներից մեկը Ստ. Մալխասյանցի «նվագում էր ձեռքերով» թարգմանությունն է:³⁹ Գ.Արզարյանը հիմնավորել է Ստ. Մալխասյանցի թարգմանությունը, բնագրին համարժեք այլ, երբեմն մոտավոր արտահայտությունների համեմատական վերլուծության միջոցով: Այսպես. համեմատելով բնագրի արտահայտության լատիներեն համարժեքը՝ Ա. Արզարյանը եզրակացրել է, որ «նվագում էր ձեռքերով» արտահայտության մեջ ենթադրվում է Նազինիկի երգչուհի լինելը: Այսինքն նա նվագել և միևնույն ժամանակ երգել է: Այսպիսին է նաև երաժշտագետ Հակոբ Հովհաննիսյանի մեկնակերպը, որտեղ փաստվում է, որ «հին հայերին վաղուց ծանոթ էր հնդկական և եգիպտական խելյոնոմիան՝ ձեռքի շարժումներով երգելու և նվագելու արվեստը»:⁴⁰

Վերոհիշյալ բանավեճում Բ. Ուլուբաբյանը նկատել է, որ ձեռքով երգելը կապված է եղել պարի հետ և, հետևաբար, հիշյալ արտահայտությունը վերաբերել է «Վարձակ Նազինիկի պարին, որը Զեքթոդահոր երկում ընկալվել է բանաստեղծական երանգով. վարձակն այնպես էր պարում, կարծես երգում էր»:⁴¹

³³ Նոր Բաղդիրք, հ. Ա, էջ 430, հ. Բ, էջ 932:

³⁴ Մ ը վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա ց ու հայկական պատմություն, Ս.Պետերբուրգ, 1889, էջ 29:

³⁵ Մ ը վ ս ե ս Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 33:

³⁶ Սրբ. Լիսիցյան, մշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 139-140:

³⁷ Ն. Թա հ մ ի զ յ ա ն, Ներդաշնակության հենքի ուսմունքը միջնադարյան Հայաստանում, ՊԲՀ, հ. 1, 1966, էջ 84:

³⁸ Մ ը վ ս ի ս ի Խ ո ռ ե ն ա ց ու յ Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 141:

³⁹ Գ. Արզարյան, Բ. Ուլուբաբյան, Մի հոդվածի առթիվ. Պատասխան ընդդիմախոսի, Գրական թերթ, 1986, N 50:

⁴⁰ Հ. Հովհաննիսյան, Հայ երաժշտության պատմություն, 1939, ձեռագիր, Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան:

⁴¹ Գ. Արզարյան, Բ. Ուլուբաբյան, մշվ. աշխ., էջ 4-5:

Ամբողջ հարցն այն է, որ վարձակ Նազինիկը, իբրև միջնադարյան քատրոնի ներկայացուցիչ, կարող էր հանդես գալ և՛ որպես երգչուհի, և՛ պարուհի, ինչպես նաև կարող էր տիրապետել նվագարանային արվեստին: Դա բնորոշ էր վարձակների արվեստին: Հետևաբար միակողմանի է թվում Նազինիկին միայն երգչուհի կամ միայն պարուհի դիտելը:

Այժմ անդրադառնանք նույն արտահայտության Սրբ. Լիսիցյանի մեկնությանը, որի հիմքում բառագիտական քննությունն է: Նա առաջնորդվել է *երգ* բառի հնագույն իմաստային տարբերակներից մեկի պարզաբանումով: Ըստ Երեմիայի բառարանի, դա բառի *պար* նշանակությունն է:⁴² Ըստ այդմ էլ Սրբ. Լիսիցյանը պնդել է, որ Խորենացին գրել է *ձեռնապարերի, ձեռնախաղերի* մասին, և *երգեր ձեռամբ* - ը պետք է մեկնաբանել որպես պարերգ:⁴³ Դարձյալ նշենք, որ տվյալ մեկնաբանությունը նույնպես չի բացառում այն, որ Նազինիկը կարող էր նաև նվագել նվագարանով: Իբրև լրացուցիչ փաստարկ, բերենք մի հատված X դարի ամհայտ մի հեղինակի ստեղծագործությունից, որտեղ գովերգվում է վարձակի արվեստը.

Սեղմիկ շարժելով յայս կոյս և յայն մայեր

Ծովածփեղին իւր մահաբեր աչօքն,

Կայթել կաքաւեր թմրկահարիկ աղջիկն:⁴⁴

Նշենք նաև Արտաշատի պեղումներից հայտնաբերված թրձակավե արձանիկի մասին (մ. թ. ա. I դ. – մ. թ. I դ.), որի ձեռքին պատկերված է վին (կամ սագատիպ նվագարան⁴⁵): Ենթադրվում է, որ արձանիկը պատկերում է վարձակ՝ նվագարանով:

Դիտարկված պատմագրական հիշատակությունների մեկնությունները վերըստին արժեքավորելով՝ առաջնային ենք համարում Սրբ. Լիսիցյանի կողմից երաժշտական մշակույթին առնչվող հարցերին անդրադարձը՝ պատմամշակութային երևույթների *առավել լայն և խորքային* քննության համատեքստում: Դրանով են պայմանավորված գիտնականի դիպուկ և «հեռահար» բնորոշումները, որոնք երբեմն նույնիսկ իրենց հիպոթետիկ բնույթով, հետաքրքրական են և յուրովի ընդլայնում են հին Հայաստանի երաժշտական մշակույթի պատմության ուսումնասիրության շրջանակները:

Սրբ. Լիսիցյանի դիտարկումները կարևոր շատ հարցերի նկատմամբ թարմ ու իրենց ինքնատիպ մոտեցումներով լավագույնս հարստացնում են հայ պատմական երաժշտագիտությունը:

ВОПРОСЫ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ У СРБУИ ЛИСИЦИАН

____ Резюме ____

____ А. Степанян ____

В труде Срб. Лисициан “Старинные пляски и театральные представления армянского народа” (Ер., т. 1, 1958, т. 2, 1972) в широком кругу культурно-исторических вопросов рассматриваются также интереснейшие проявления музыкальной культуры древней Армении. Среди прочих, в данной статье выделены те, которые связаны с интерпретациями историографических свидетельств. Исследование показывает, что многие истолкования Лисициан уникальны не только масштабом охвата историко-культурных пластов, но и смелыми, далеко идущими выводами, которые обогащают страницы армянской музыкально-исторической науки.

⁴² *Բաղդիքը հայոց, Վենետիկ, 1728, էջ 127:*

⁴³ *Սրբ. Լիսիցյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 66:*

⁴⁴ *Բազմավեպ, 1850, էջ 52:*

⁴⁵ *Փ. Թեր-Մարտիրոսով, Терракоты из Арташата (находки 1970), «Պատմա-քննադրական հանդես», N 4, Եր., 1978, էջ 88:*

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԺԱՆԵԿԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Ալեքսանդրապոլում տարածված կանանց բազմաթիվ արհեստների շարքում ուրույն տեղ է գրավում ժանեկագործությունը:

Ժանեկագործությունը ժողովրդական կիրառական-գեղագարդման արվեստի ամենամուրը և միակ ճյուղն է, որով բացառապես զբաղվել են կանայք: Ժանյակը առանց կտորի հիմքի մետաքսյա, բամբակյա, բրդյա, մետաղյա և այլ թելերով ստեղծվող ցանցկեն գործվածք է:¹ «Ժանյակ» բառեզր (տերմինը) առաջացել է XIX դ. վերջին և կիրառվում է բացառապես գրական լեզվում: Արվեստներին և գիտությունը մվիրված իր բառարանում Մ.Քաջունին է առաջին անգամ օգտագործել այդ բառեզր, բացատրելով. «Ժանեակ, տճ. քանթելա. Անկուած քեթև, երևելի, ծաղկենկար, և եզերքն ժանեկատր, ասեղնեզործ և թել ի թել: Ժանեակին յորինեալք ի թելոյ կտաւոյ յարգոյք են յոյժ, և նոքին իսկ են բուն ժանեակք»:² Ժողովուրդը *ժանյակի* համար գործածում էր ինչպես հայերեն՝ բարբառային, այնպես էլ օտարալեզու տերմիններ: Հատկանշական է, որ այս դեպքում բառեզրերը տարբերվում են ժանյակի տեխնիկային համապատասխան: Միայն մեր ժողովրդին բնորոշ ասեղնագործ ժանյակները առավելապես հայտնի էին ասեղնագործ (համահայկական), ասղե բուրճ (Բարձր Հայք) և ճութ (Վան-Վասպուրական) անուններով: Արևմտյան Հայաստանում ասեղնագործ ժանյակները հայտնի էին նաև «օյա» և «խարջ» օտարածին անուններով:³

Հայ կանայք և աղջիկները տիրապետել են ժանյակ հյուսելու գրեթե բոլոր եղանակներին՝ ասեղով, կեռասեղ-հելումով, որը Ալեքսանդրապոլում կոչվում էր «չանգալ», գորենակով, մեծ և փոքր մաքրոցներով, գուլպայի ճաղերով («միլ»): Ալեքսանդրապոլում տարածված էին ժանյակի հիշյալ բոլոր տեսակները, սակայն, ինչպես ողջ Հայաստանում, այնպես էլ այստեղ առավել սիրվածն ու կիրառվածը ասեղնագործ ժանյակն էր: Հայ ժողովրդական արվեստի հմուտ գիտակ Ս.Դավթյանը հայկական ասեղնագործ ժանյակի մի քանի կենտրոնների թվում առանձնացնում է նաև Ալեքսանդրապոլի (Բարձր Հայքի) դպրոցը:⁴

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղում ժանյակն ուներ նույն հարգարժան տեղն ու նշանակությունը ինչ ասեղնագործությունը և դա է պատճառը, որ ժողովրդի մեջ դրանք ընկալվել են որպես մեկ ընդհանուր զբաղմունք՝ ձեռագործ անվամբ: XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին ժանեկագործական մշակույթը Ալեքսանդրապոլում լայն տարածում և բազմազան գործածություն էր ստացել, ինչը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով: Առաջինն ու կարևորագույնը կնոջ ավանդական հագուստի համալիրում ժանեկագործ քանթանա-վարդի առկայությունն է, որը լինելով Բարձր Հայքի կանանց տոնական տարազի գլխի հարդարանքի բաղկացուցիչ մաս՝ իր ձևով և կատարման տեխնիկայով բացառիկ երևույթ է (նկ. 1): Այն իրենից ներկայացնում է օղակաձև ճակատակապ՝ քունքերի վրա երկու անվաճև բարձիկներով, որոնք պատված են թավշյա կտորով: Բարձիկներն ու դրանց միջև ընկած մակերեսը զարդարվում էին ասեղնագործ ժանյակով(օյա):⁵

Ժանյակները հյուսվում էին բազմազան մետաքսյա թելերով և շատ խիտ հյուսքով, որի ժամանակ ռոմբաձև օղակ-անցքերը հորիզոնական թելով կիսվում էին երկու փոքր եռանկյունների և հյուսքը ստացվում էր եռանկյունաձև մանր անցքերով:⁶ Վարդը զարդարվում էր գերազանցապես ծաղիկներով, տերևներով, երբեմն նաև թռչուններով: Ծաղիկները կատարվում էին հնարավորինս ռեալիստորեն, բնական գույ-

¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, Եր., 1978, էջ 278:

² Մանուել վարդապետ Քաջունի, Բառագիրք արուեստից եւ գիտութեանց, Վենետիկ, 1891, էջ 645:

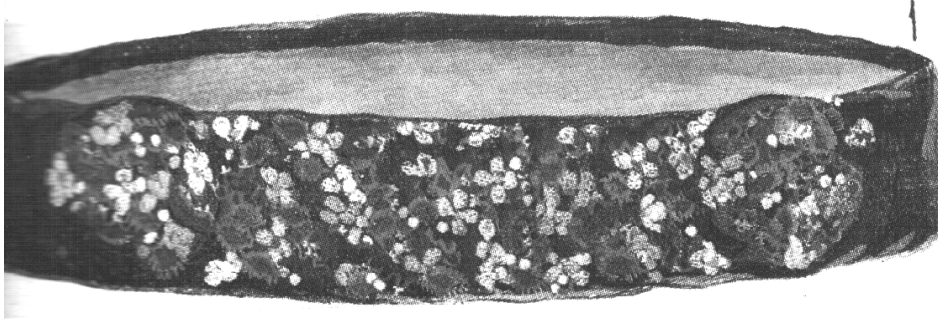
³ Ս. Դավթյան, Հայկական ժանյակ, Եր., 1966, էջ 10:

⁴ Ս. Դավթյան, Армянские кружева и их распространение, М., 1964, стр. 2.

⁵ Ն. Ավագյան, Հայկական ժողովրդական տարազը, Եր., 1983, էջ 72:

⁶ Ս. Դավթյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

ներով ու ձևերով: Միրված էին հատկապես մանուշակները, շուշանները, զանգակածաղիկները, վարդերը, մարգիզները, որոնք անպայման ամրացվում էին կանաչ ցողուններով և տերևներով կազմված դաշտի վրա: Որպեսզի ծաղիկները ամուր կանգնեն, քերթիկները չթուլանան և գեղեցիկ բացվածքով մնան, հաճախ դրանց հիմքում անցկացնում էին բարակ մետաղալար, որը փաթաթվում էր կանաչ թելով: Ծաղիկների և տերևների եզրերում ամրացնում էին ձիու մազ, որ ժանյակը տեսքը չկորցնի: Հետաքրքիր է, որ նախշին ռելիեֆություն հաղորդելու համար ձիու մազը գործածվել է նաև ֆրանսիական ժանյակում:⁷

Նկ. 1

Վարդի համար պատրաստվող ժանյակները աշխատանքի նրբության և բարդ ու աշխատատար տեխնոլոգիայի պատճառով հասու չէին ամենքին, ուստի քաղաքում առանձնացել էին թանթամա գործող հատուկ վարպետներ, որոնք հայտնի էին ոչ միայն Ալեքսանդրապոլում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Սրանք աշխատում էին տնայնագործական եղանակով, սակայն արտադրանքը դուրս էր հանվում շուկա և մեծ պահանջարկ ուներ հատկապես Շիրակի պատմագագադրական մարզի գյուղական բնակչության մեջ, որը մինչև XX դ. առաջին քառորդը շարունակում էր կրել ավանդական հագուստը:

Նման ասեղնագործ ժանյակները XIX դ. վերջին գործածվում էին նաև որպես եզրագարդ գլխաշոր-յազմայի համար: Յազմաները դաջագարդ, գունավոր նախշերով քառանկյուն ծածկոցներ էին, որոնք լայն տարածում ունեին Արևմտյան Հայաստանում: Հատկանշական է, որ Կիլիկիայում և Փոքր Հայքում դրանց ժանյակները հյուսվում էին գերազանցապես փոքր մակույկով, մինչդեռ Բարձր Հայքում և դրա մշակույթը կրող ու շարունակող Ալեքսանդրապոլում՝ միայն ասեղով, ընդ որում, ժանյակի զարդանախշերը թե՛ գույնով, թե՛ նախշերով կրկնում էին վարդի նախշերը: Յազմայի համար նախատեսված ժանյակե ժապավենները վարպետները գործում էին տասնյակ մետրերով և վաճառում յազմայագործներին:

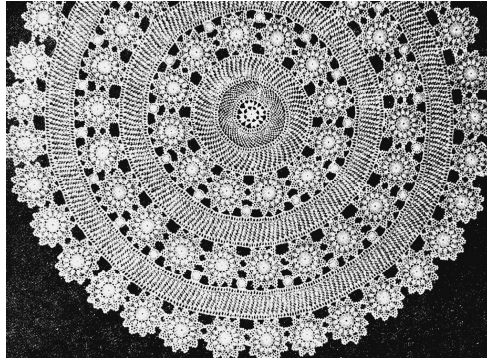
XX դ. սկզբին ժանյակը լայնորեն գործածվում է նաև եվրոպական նորաձև հագուստի մեջ, որը կրում էին քաղաքի մեծահարուստ ընտանիքների բարձրաշխարհիկ տիկնայք և օրիորդները: Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Ախալցխա, Ախալքալաք և այլ քաղաքներում երիտասարդների տարագում մեծ տարածում ստացավ նորատիպ, փեշի մասում ծալաբոլորքով շապիկը՝ եզրերն ասեղնագործ կամ ժանեկագործ երիզներով: Նման եզր էր ունենում նաև երիտասարդ կնոջ վարտիքը:⁸

Ալեքսանդրապոլում ժանյակի լայն տարածվածությանը նպաստող մյուս գործոնը դա քաղաքային նոր կենցաղի ձևավորումն էր, նոր տիպի բնակարանների կառուցումն ու դրանց ներսույթի նորովի հարդարումը: XIX դ. վերջից քաղաք մուտք գործած նորաձև կահույքն առաջացրեց ժանյակե և ժանեկագարդ իրերի նոր տեսակների՝ վարագույրների, ծածկոցների, սփռոցների, տակդիրների և այլ իրերի անհրաժեշտություն և կիրառություն: Ալեքսանդրապոլի ժանյակն իր ողջ բազմազանությամբ ու ճո-

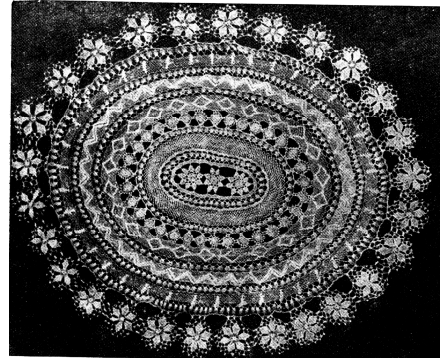
⁷ Н. Б и р ю к о в а., *Западноевропейское кружево 16-19 вв. в собрании Эрмитажа, Ленинград, 1959, стр. 11.*

⁸ Ս. Պ ո ղ ո ս յ ա ն, *Ներքնագգեստը հայոց տարազի համակարգում, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական V գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Գյումրի, 2002, էջ 34-35:*

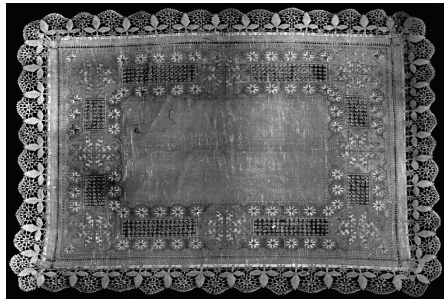
խությամբ դրսևորվում էր հենց կենցաղային նոր իրերի մեջ: Առօրյա գործածության ժանյակներն արվում էին տարբեր տեխնիկաներով և գերազանցապես սպիտակ գույնի բամբակյա թելերով: Ասեղնագործ ժանյակներն առավելապես փոքր չափի իրեր էին. տակդիրներ՝ բաժակների, մրգամանների, ծաղկամանների տակ դնելու և վրան գցելու համար, ինչպես նաև փոքր ծածկոցներ՝ զարդասեղանների, ձեռագործի, հարդարանքի, ինքնատի սեղանների համար: Դրանք տարբեր ձևեր ունեին՝ կլոր, քառակուսի, ձվաձև, շեղանկյուն և այլն (նկ.2, 3, 4): Միրված ու տարածված զարդանախշը աստղաժաղիկն էր, որը լրացվում էր երկրաչափական պատկերներով (նկ. 2, 3): Ինչպես ողջ Հայաստանի, այնպես էլ Ալեքսանդրապոլի ասեղնագործ ժանյակների զարդահամալիրը խիստ ինքնատիպ է և բոլորովին տարբերվում է արևմտաեվրոպական և ռուսական ժանյակներից: Առանձնահատկությունը կայանում է ինչպես զարդանախշերի, այնպես էլ դրանց դասավորման կարգի մեջ: Բուսական և երկրաչափական պատկերները դասավորվում էին համակենտրոն շերտերով և ռիթմիկ շարքերով: Ինչ ձև էլ ունենար ժանյակը՝ շրջանաձև (որն առավել ընդունվածն ու տարածվածն էր), քառակուսի թե օվալաձև, անպայման ունենում էր կենտրոն, որի շուրջը տարբեր չափերի իրար հաջորդող շերտերում շարվում էին զարդանախշերը: Յուրաքանչյուր զարդաշրջանակ անջատվում էր մյուսից կամրջակների, սյունիկների շարքերով կամ ցանցկեն հյուսքի շերտերով: Շատ հաճախ ժանյակը կազմվում էր առանձին գործված և իրար ամրացված վարդյակների (սալիկացիա) ռիթմիկ շարքերից:⁹ Մեծածավալ իրեր՝ ծածկոցներ, սփռոցներ, փոքր վարագույրներ, գործելու համար նախ հյուսվում էր ցանց, ապա լցվում տարբեր զարդապատկերներով:

Նկ. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նկ. 5

Ալեքսանդրապոլի ասեղնագործ ժանյակն իր զարդանկարների առանձին նախշերով ու հորինվածքներով մեծ մասնությամբ ունի կիրառական-գեղագործական արվեստի այլ ճյուղերի և հատկապես ոսկերչության հետ: Ալեքսանդրապոլի մանրաբույր գուգաթելի տեխնիկայով պատրաստված զարդերը մետաղյա ժանյակների տպավորություն են թողնում: Մեծ ընդհանրություններ կան նաև տարազի ոսկեթել ասեղնագործության հետ:

⁹ Կ. Բ ա զ ե յ ա ն, Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), տեղոր, 1985, Լենինական:

XIX դ. վերջին- XX դ. սկզբին քաղաքում լայն տարածում ունեւ հելունագործ ժանյակը: Հելունը կամ կեռասեղը (չամգյալ) ամենատարածված և ամենահին գործիքներից մեկն է, որն առավելապես տարածված էր Արևելքում: Եթե ասեղնագործ ժանյակի ժապավենները հայտնի էին օյա անունով, ապա հելունագործ և գորենակագործները կոչվում էին հաշյա:¹⁰ Հելունագործ ժանյակի իրերը հիմնականում մեծածավալ են՝ վարագույրներ, անկողնու ծածկոցներ, բարձի ծածկոցներ և այլն: Առավել պարզ ու մատչելի տեխնիկայի շնորհիվ հելունագործ իրերը XX դ. սկզբից սկսեցին դուրս մղել նույնիսկ ասեղնագործ ժանյակներին: Այդ գործիքը հարմար էր ամենատարբեր հաստության թելերի համար: Այս դեպքում ևս գերակշռողը սպիտակ և փղոսկրի գույնն էր: Բացի մեծածավալ իրերից հելունով գործում էին նաև ժապավեններ, որոնք գործածվում էին որպես եզրագարդեր անկողնու սպիտակեղենի և կանանց ներքնագգեստի համար:

XIX դ. երկրորդ կեսից Ալեքսանդրապոլում երևան եկավ նաև գորենակի ժանյակը:¹¹ Գորենակն իրենից ներկայացնում է բարձիկ և փայտե կոճիներ, որոնց վրա փաթաթվում է թելը: Ժանյակ հյուսելու համար բարձիկի վրա ամրացնում են զարդանախշերի նկարները, որոնց վրա անցքեր են արված: Այդ անցքերում քորոցներ են ամրացվում ու դրանց շուրջը փաթաթում, պատում են թելերը որոշակի ուղղությամբ: Գորենակով հյուսում են ինչպես երկար ժապավենաձև, այնպես էլ տարբեր չափերի առանձին ժանյակներ, որոնք իրար միացնելով ստանում էին խոշոր չափերի առարկաներ: Ժանյակի այս տեսակը կիրառվում էր որպես ծածկոց, տակդիր, վարագույր, ինչպես նաև օձիք: Ամենատարածված գործածությունն ունեին գորենակագործ ժապավենները, որոնք ծառայում էին որպես եզրագարդ անկողնու սպիտակեղենի համար: Գորենակի ժանյակը հյուսվում էր ինչպես բամբակյա, այնպես էլ մետաքսյա և վուշե սև ու սպիտակ թելերով:

Ալեքսանդրապոլում տարածված ժանյակի մյուս գործիքը մեծ մակույկն է (մաքոք): Վերջինս երկմաս գործիք է, բաղկացած ձողիկից՝ թրից, որի վրա հյուսվում էր ժանյակը և որի հաստությունով պայմանավորված էր ժանյակի անցքերի մեծությունը, ինչպես նաև երկու ծայրերում երկճղի՝ եղանանման ձողից, որի վրա փաթաթվում է գործող թելը: Այս գործիքը մարդկությանը հայտնի ամենահին գործիքն է, քանի որ սրանով հյուսվում է նաև ձկնորսական ցանցը: Մեծ մակույկի ժանյակը Ալեքսանդրապոլում հայտնի էր ֆիլե անունով:¹² Մեծ մակույկով գործում էին խոշոր չափերի ժանյակ-ծածկոցներ՝ սեղանի, անկողնու, բարձերի, ինչպես նաև վարագույրների համար (նկ. 5): Գործածական էին նաև փոքր չափերի ժանյակները, որոնք ամրացվում էին գործվածքների վրա որպես զարդ: Այս տեսակի ժանյակը ևս հյուսվում էր առավելապես սպիտակ բամբակյա թելերով: Ալեքսանդրապոլում հայտնի էին վարպետներ, որոնք գործում էին միայն ժանյակի ցանցը՝ պատվերով, որոնք առանձին անհատներ գնում էին և զարդանախշում ըստ իրենց ճաշակի:

Համեմատաբար քիչ տարածում ունեւ փոքր մակույկը (մաքոքը): Այն քաղաք է մուտք գործել XX դ. սկզբից, ինչը կապված է արևմտահայերի և կիլիկիահայերի մասնավոր ներգաղթով դեպի քաղաք:

Ալեքսանդրապոլում ժանեկագործության զարգացմանը նպաստող գործոններից էր նաև օժիտի ինստիտուտը:¹³ Ինչպես ողջ հայ ժողովրդի, այնպես էլ ալեքապոլիների կենցաղում օժիտին մեծ կարևորություն էր տրվում: Յուրաքանչյուր ընտանիքի համար պատվի գործ էր հավուր պատշաճի և առավելագույնս բազմազան օժիտի պատրաստումը: Օժիտը պատրաստում էին նախապես՝ մինչև ամուսնանալը և աղջկա ձեռքով կարված, հյուսված ու ասեղնագործված իրերի առկայությունը պարտադիր էր, քանի որ վկայում էր նրա շնորհքը, ճաշակը, վարպետությունը և այլն, որ հատկանիշները խիստ կարևորվում էին հարսնացու ընտրելիս:

¹⁰ Կ. Բ ա գ ե յ ա ն, ԴԱՆ, տետրեր 1982, 1985, 1986, Ախալքալաք, Լենինական, Ախալցխա:

¹¹ Մ. Դ ա վ թ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹² Կ. Բ ա գ ե յ ա ն, ԴԱՆ, 1985:

¹³ Է. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն, Օժիտը հայոց մեջ, Եր., 1978:

Ալեքսանդրապոլում օժիտը ցուցադրվում էր ոչ միայն հարսանիքից հետո՝ փեսայի տանը, այլև առաջ՝ հարսնացուի տանը և այս սովորույթը պահպանվել է մինչև օրս:¹⁴ Օժիտի յուրաքանչյուր իրի ցուցադրությունն արվում էր մերձավոր կին ազգականների ներկայությամբ: Հյուրերը գովաբանում էին հարսի և նրա մոր վարպետությունը՝ «տասը մատի տասը հունարը», «ոսկի ձեռները» և այլն, որն էլ հայ կնոջ և հայ աղջկա գերագույն նպատակներից էր կյանքում: Թերևս օժիտի ցուցադրությունը, ստացած գովասանքներն ու օրհնանքներն էին այն հիմնական պատճառը, որ հայ կանայք մեծ տեղ են տվել ձեռարվեստին և աղջկան դաստիարակել նույն ոգով: Դրանով կարելի է բացատրել քաղաքում գործող իզակյան դպրոցներում և գիմնազիաներում ձեռարվեստի պարտադիր դասավանդումը: Կանանց արհեստների՝ այդ թվում ասեղնագործության և ժանեկագործության վարպետների պահանջարկն էր պատճառը, որ քաղաքում բացվեց արհեստագործական ուսումնարանը՝ առանձին մասնագիտությունների գծով վարպետներ և ենթավարպետներ պատրաստելու նպատակով:¹⁵ Անհրաժեշտ է փաստել, որ Մեծ Եղեռնից հետո Ալեքսանդրապոլում բացված որբանոցներում ևս ձեռագործի դասավանդմանը մեծ կարևորություն էր տրվում: Շիրակի և Արագածոտնի մարզերում ասեղնագործ ժանյակի վարպետ-բանասացներից շատերը իրենց հմտությունը ձեռք էին բերել հենց որբանոցում:¹⁶

Ինչպես ասեղնագործության, այնպես էլ ժանեկագործության գործընթացում առաջացել էին մի շարք սովորույթներ, արարողություններ, որոնց մի մասն ուղղակի արտահայտում է ժողովրդի վերաբերմունքը ձեռագործի նկատմամբ: Ըստ իմ հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի, առանձնացվում են աշխատանքի սկզբի և ավարտի հետ կապված՝ ծիսական բնույթ ունեցող բարեմադթանքները, աշխատանքի ընթացքում արվող և ձեռագործի հաջող ընթացքը ապահովող գործողությունները, ասեղնագործության և ժանյակի նկատմամբ կիրառվող արգելանքները և ձեռագործը եկեղեցուն նվիրաբերելու սովորույթը:

Սովորաբար ամեն աշխատանք սկսելուց առաջ, վարպետն աղոթք էր անում՝ ուղղված ամենատարբեր սրբերին և Աստծուն: Մակայն այն առավելագույնս էր դրսևորվում օժիտի համար արվող ժանյակների հյուսքի ընթացքում: Չեռագործող աղջկան մաղթում էին. «Գարով ջխտվես», «ջուխտ մնաս» և այլն: Աշխատանքի ավարտից հետո ասում էին. «Աստված շնորհավոր անի», «Բարով բանեցնես, թող ուրախություն լինի» և այլն:¹⁷

Հայոց մեջ օժիտն ասեղնագործում էր ինքը՝ հարսնացուն: Հաճախ ձեռագործն արվում էր խմբովի, այսինքն՝ հավաքվում էին հասակակից աղջիկներն իրենց բանվածքներով և միասին գործում: Դա միաժամանակ մրցակցություն էր առաջացնում նրանց միջև, թե ով է ամենալավ գործողը: Գործընթացն ուղեկցվում էր երգերով, կատակներով և զրույցներով: Որոշակի սովորույթներ և արարողություններ էին պահպանվել՝ կապված ձեռագործի հաջող ընթացքի հետ: Սրանք ևս ունեն ծիսական բնույթ: Առաջին հերթին դա կապված էր «չար աչքի» հետ: Նման համբավ ունեցող մարդկանց հանդիպելիս կամ նրանց տուն մտնելիս ձգտում էին աշխատանքը թաքցնել, որ «աչքով չտաս»: Նրանց զնալուց հետո, երբ գործն առաջ չէր գնում, անիծում էին «չար աչքի» տիրոջը, ապա ետևից աղ էին լցնում կրակի մեջ, ձախ ուսի վրայով երեք անգամ քջում ետ, իրենց կամքում, կամ վերջապես, աղոթել էին տալիս թե՛ իրենց և թե՛ ձեռագործը:¹⁸

Ինչպես հայտնի է, ասեղը, ասեղ-թելը և ասեղով ծակելը ինքնին ունեն չարխափան նշանակություն, շատ ժողովուրդների առասպելաստեղծ պատկերացումներում

¹⁴ Կ. Բ ա զ ե յ ա ն, ԴԱՆ, 1985:

¹⁵ Այդ մասին մանրամասն տես Կ. Բազեյան, *Ասեղնագործությունը և ժանեկագործությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստների համակարգում, Գիտական աշխատություններ հ. I, Գյումրի, 1998, էջ 111-118:*

¹⁶ Կ. Բ ա զ ե յ ա ն, ԴԱՆ, տետր, 1985:

¹⁷ Նույնը:

¹⁸ Կ. Բ ա զ ե յ ա ն, ԴԱՆ, տետրեր 1982, 1985, 1986:

մեծ դեր խաղալով տիեզերական դերին ոչնչացնելու գործում (սա կապվում էր մետաղի՝ որպես չարխափան միջոցի, պաշտամունքի հետ):¹⁹

Ժողովրդի մեջ հատկապես ընդունված էր եկեղեցուն և սրբատեղիներին շուշփա նվիրելը: Եկեղեցական անձեռնոցիկ-դաստառուկը, ըստ Մադաքիա Օրմանյանի, այն սպասքն էր, որը եկեղեցուն նվիրում էին հատկապես նոր ձեռագործի վարժվող օրիորդներն ու բարեպաշտուհիները՝ ակնկալելով ձեռագործի հաջողությունը:²⁰

Այսպիսով, ժանյակը Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կենցաղում կատարում էր առօրյա-կիրառական, գեղազարդման-գեղագիտական, տոնական-հարգարժան, ծիսական, էթնիկական գործառույթներ, որոնցով էլ կարևորվում էր որպես ուրույն երևույթ ողջ մշակութային համալիրի մեջ:

КУЛЬТУРА КРУЖЕВОПЛЕТЕНИЯ АЛЕКСАНДРОПОЛЯ

Резюме

К. Базеян

Кружевоплетение -одно из самых любимых и распространенных женских занятий Александрополя. Это обусловлено некоторыми факторами. В первую очередь, кружево являлось частью женского национального праздничного костюма, наложная часть головного убора которого расшита разноцветными кружевными цветочками. Второй, немаловажный фактор - городской быт с его разнообразием и обилием мебели, для украшения которого изготавливались многочисленные кружевные изделия. Широкому распространению кружев способствовал также институт приданого, имевшего особое празднично-бытовое значение и считавшегося престижным культурно-бытовым явлением. На развитие кружевного дела в Александрополе большое влияние оказало открытие женских школ и училищ.

Женщины Александрополя владели разными способами изготовления кружев, но самым излюбленным являлись кружева из катушечных и шелковых нитей.

В бытовой культуре Александрополя кружевоплетение и кружевные изделия имели повседневно-бытовую, ритуальную, праздничную, престижную, эстетическую и этническую функции.

¹⁹ Մ. Ստեփանյան, Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերի խորհրդանշանաբանությունը, Երևան, 1996, էջ 12:

²⁰ Մ. Օրմանյան, Ծիսական քառարան, Եր., 1992, էջ 71:

Ֆրանսիական իմպրեսիոնիստական արվեստի հետ պոզիտիվիզմի փիլիսոփայության փոխադարձ կապի հարցը շոշափում է բարդ և մինչև վերջ չլուծված ընդհանուր խնդիր՝ հոգևոր և գեղարվեստական մշակույթի փոխադարձ շփման, դրանց փոխազդեցության ուղիների և միջոցների մասին:

Համաձայնենք, որ փիլիսոփայությունը և արվեստը ներկայացնում են միասնական հոգևոր մշակույթի երկու զուգահեռ շերտ: Այս ուղղությամբ վերլուծենք պոզիտիվիզմի փիլիսոփայության և իմպրեսիոնիզմի արվեստի միջև եղած կապը, շփումը:

Այս երկու երևույթները, որ առաջացել են 19-րդ դարում, Ֆրանսիայում, ամպայմանորեն դետերմինացվել են միասնական սոցիոմշակութային իրադրությամբ, որը մեզ հուշում է դիմել այդ ժամանակաշրջանի մշակութաոլորտի համառոտ բնութագրին:

Բանական, կատարելագործված աշխարհակարգի լավատեսական կատարյալ հնարավորության, անձնավորության ազատ զարգացման հավատին փոխարինելու է գալիս այդպիսի նշանակության հասնելու անհնարինության գիտակցումը: Կարևորագույն հոգևոր հիմնախնդիր է դառնում ոչ թե արտաքին աշխարհի յուրացումը, այլ ըմբռնումն ու նրա նկատմամբ մարդու ցուցաբերած վերաբերմունքը: Հոգևոր ինքնագիտակցության առաջատար ձևեր են դառնում բարոյականությունը, արվեստը և փիլիսոփայությունը:

Փիլիսոփայական պոզիտիվիզմն առավելագույնս է արտացոլում իրեն ժամանակակից զանգվածային գիտակցության մակարդակը: 18-րդ դարում միամիտ ռացիոնալիզմի վրա հիմնված գիտական պատկերացումների հեղաբեկումը, անդրդվելի մնացած փիլիսոփայական դպրոցների տեսակետից բացատրության կարիք չունեցող նոր փաստերի և փոխադարձ շփումների հայտնաբերումներն անվստահություն ծնեցին ընդհանուր օրենքների վրա հիմնված կառուցվածքների նկատմամբ: Հասարակական տրամաբանությունը, որն ավելի էր սուզվում սուբյեկտիվ փորձի ոլորտի մեջ, ստիպված էր լուծում գտնել այդ փորձի բացարձականացման մեջ:

Պոզիտիվիզմի հիման վրա, որը 19-րդ դարի փիլիսոփայության համար ստացել էր մեթոդաբանական նշանակություն, արվեստը դարձել էր հոգեբանական փորձի պոզիտիվիստական կոնկրետությանը մոտիկ արտահայտության ձև: Արվեստի և փիլիսոփայության այս փոխադարձ ասիմիլյացիան (ձուլումը) հանգեցրեց արվեստը մույնիսկ ինքնարտահայտման համարժեք ձև ընդունելու տեսակետի: Այդ ժամանակաշրջանին է վերաբերում ասոցիատիվ (զուգորդական) հոգեբանության ձևավորումը, որը հոգեբանական բարդ գործընթացները հանգեցնում էր պարզագույն տարրերի մեխանիկական զուգակցության և փորձարարական գեղագիտության, ենթադրում էր փորձարարական ուղղակի հետազոտությունների օգնությամբ գեղագիտական ընկալման օրինաչափություններն ի հայտ բերելու և դասակարգելու հնարավորությանը: Ելնելով այս տեսական նախադրյալներից՝ շատ հեղինակներ իմպրեսիոնիստների տեխնիկական և գեղագիտական որոնումները բացատրում էին որպես պրակտիկ ծաղկագիտության բնագավառի գիտափորձ:

Գեռնա 1876 թվականին Դյուրանտին պնդում էր, որ իմպրեսիոնիստները հայտնագործել են լույսի պատկերային տարրալուծումը և այդ գիտական հայտնագործություններն օգտագործել են իրենց գեղանկարչական տեխնիկայում, իսկ ավելի ուշ Գեռտին Պիսսարոյին հայտարարեց «գույնի վերլուծող, որը բնությունը տեսնում է ինչ-որ պրիզմայի լույսի ներքո»: Համանման է հնչում իմպրեսիոնիզմի այն սահմանումը, որ տվել է Մարիուս Ծոմեյենը Լարուսի բառարանում: Կատարվում են արվեստի ստեղծման փորձեր գիտական հիմունքներով: Ականավոր նկարիչների ստեղծագործական գյուտերն այդպես հանգում էին բավականին տարրական օպտիկական (տեսագիտական) փորձարարության: Այդպիսի դատողությունները ցույց էին տալիս, թե պոզիտիվիզմն այն ժամանակ որքան լրջորեն էր իշխում հասարակական գիտակցության վրա՝ նվաճելով նաև գեղարվեստական շրջանակները:

Եթե լրջորեն համամանություն որոնենք պոզիտիվիզմի փիլիսոփայության և իմպրեսիոնիզմի գեղագիտության մեջ, ապա առաջին ընդհանրությունը հանդես կգա փաստի նկատմամբ սկզբունքորեն ընդգծված վստահության, գիտնականի կամ նկարչի անձնական ընկալմամբ ստացված իրականության հանդեպ վստահության միջև: Իհարկե, իրականության գիտական և գեղարվեստական արտացոլման տարբերությունը շատ մեծ է, վերջինիս մեջ սուբյեկտիվ գործոնը միշտ բավական մեծ դեր է կատարել, մինչդեռ գիտության մեջ գործում էին, թվում էր, միայն օբյեկտիվ օրինաչափությունները:

Բայց գիտության մեջ պոզիտիվիզմը և արվեստի մեջ իմպրեսիոնիզմն ըստ էության լուծում էին մեկ հասարակական հակասություն՝ Լուսավորության դարաշրջանի ռացիոնալիզմի և նրա ժամանակակից աշխարհի իրականության միջև: Գիտության վերաբերյալ այդ հակասությունն արտահայտվեց քչերին պատկանող, ընդմիշտ օրենքով սահմանված, աշխարհի ռացիոնալ կառուցվածքի նկատմամբ հավատի և օրենքների խախտման բազմաթիվ փաստերի ընդհարման մեջ: Հասարակական գիտակցության մեջ անլուծելի հակասություններ առաջացան բանական, արդարացի կառուցվածքի հնարավորության նկատմամբ հավատի և կապիտալիստական աշխարհի ռեալությունների միջև: Երկու դեպքում էլ հակասությունը լուծվում էր դարաշրջանի ոգով՝ ընդհանուրի նկատմամբ մասնավորի, կոլեկտիվայինի նկատմամբ անհատականի, օրինաչափության նկատմամբ փաստի առաջնության հիման վրա:

Իմպրեսիոնիզմի արվեստում մարդը ներկայանում է, որպես հոգեբանական սուբյեկտ, որն աշխարհի հետ բարոյական պայքարի մեջ չի մտնում, ներդաշնակության ձգտող շփմամբ նրա հետ մտնում է զգայական հաղորդակցման մեջ: Իմպրեսիոնիզմն այդ հաղորդակցումն իրականացնում է՝ հաղորդելով կյանքին դինամիկ լիցք, գեղեցիկը գտնելով յուրաքանչյուր բույն հանդիպող առօրյայում: Կարելի է ասել, որ իմպրեսիոնիստների ցանկացած ստեղծագործության կենտրոնում ոչ թե օբյեկտն է, այլ սուբյեկտը, որպիսին հանդիսանում է ինքը՝ նկարիչը, հանդիսատեսին հաղորդելով ոչ այնքան առարկայի պատկերը, որքան իր հոգեկանի վրա այդ առարկայի թողած ազդեցությունը:

Պոզիտիվիզմը փիլիսոփայությունից վտարեց բնությանը և հասարակությանը ներհատուկ դարավոր, մնայուն և անփոփոխ օրենքների մասին պատկերացումները:

Իմպրեսիոնիզմն արվեստում կործանիչ հարված հասցրեց գեղեցկության և ներդաշնակության «հավերժական և անփոփոխ» օրենքների մասին պատկերացումներին: Այդպիսով, փիլիսոփայական պոզիտիվությունը, ինչպես և իմպրեսիոնիզմն արվեստի բոլոր դրսևորումներում, արտացոլում էին 19-րդ դարի վերջերին բնորոշ սովորական սխեմաների և պահանջների շղթայից անձնավորության ազատագրման ոգին, անհատական ձեռնբեկության և պայմանականություններից կախված ազատության ոգին:

Իմպրեսիոնիստների ստեղծագործությունները՝ ինչպես գեղանկարչության, այնպես էլ երաժշտության գծով հաճախ հանդիմանության էին արժանանում հստակ կոմպոզիցիայի բացակայության, պատկերվող օբյեկտի պատահական ընտրության համար: Այդ մեղադրանքներն ինչ-որ չափով հերքվում էին հեղինակների և նրանց ժամանակակիցների ելույթներում, որոնք ցույց էին տալիս, որ կեղծ «պատահականությունը» հաճախ երկարատև աշխատանքի և մանրագին ընտրության արդյունք է: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ ամենամակերեսային համեմատությունը, ասենք՝ Կորոյի և Մոնեի բնանկարների, երևան է հանում ապշեցուցիչ տարբերություն պատկերվածի վերաբերյալ: Կորոյի արծաթափայլ լանդշաֆտները՝ իրենց մոխրականաչ կամ դարչնագույն երանգներով, դեռ հիմա էլ երազում են հին վարպետների հոգեկանի մասին, մինչդեռ իմպրեսիոնիստները նվաճում են ֆիզիկական մերկ տարածությունը որպես փաստ: Ավելի պարզ ասած, ռեալիստական բնանկարում պատկերված նույնիսկ միանգամայն կոնկրետ վայր հետամուտ է ստեղծողի մտադրությանը՝ այդ կոնկրետության մեջ փնտրելով ինչ-որ ընդհանրացնող գաղափար: Իսկ իմպրեսիոնիստի համար խոտի բարդոցը (դեզը) պարզապես խոտի դեզ է, ոչ թե խոտի գաղափար: Ավելին, դա դեզ է որոշակի վայրում, տարվա կամ օրվա կոնկրետ պահին: Ընդհանրացումը ստեղծվում է ոչ թե օբյեկտի «տիպականացմամբ», այլ միևնույն սյուժետի բազմապա-

տիկ կրկնությամբ (որն այնքան բնորոշ է հատկապես իմպրեսիոնիստներին)՝ տարբեր լուսավորման, մթնոլորտի վիճակի, տարվա տարբեր եղանակների պայմաններում...

Հետամուտ լինելով պատկերված օբյեկտի նկատմամբ վերաբերմունքի դիալեկտիկային, դժվար չէ նկատել, որ այն լիովին համապատասխանում է հասարակական գիտակցության դիալեկտիկային, մասնավորապես, գիտական մեթոդաբանությանը: Այդ իմաստով 18-րդ դարի ակադեմիականությունը լիովին համապատասխանում է դեկարտյան մտածողության ֆիզիկական դետերմինիզմին: Ինչպես 18-րդ հարյուրամյակի գիտնականի համար ցանկացած երևույթ ենթարկվում է խիստ պատճառա-հետևանքային կապին, որն արմատավորված է կյանքի հավերժական և անփոփոխ օրենքներում, այնպես էլ այդ դարաշրջանի ցանկացած նկարչի համար ուզած պատկեր որոշ ընդհանուր գաղափարի արտացոլում էր միայն: Այդ պատճառով էլ ակադեմիական գեղանկարչության մեջ իշխում էին «սուրբ աղբյուրներ՝ լողացող հավերժահարսներով», իսկ ակադեմիան ավարտողները կտավի վրա նկարում էին տրված սյուժետներ: Ավելին, բուն կյանքը, նրա ընթացքի նորմաները թելադրվում էին նույնպիսի անխախտ օրենքներով ու կանոններով:

Շփոթվում են դերերը, փլվում են դեկորացիաները: Հավերժական անասան կարգի նկատմամբ հավատը ենթարկվում է շարունակական հարվածների ինչպես հասարակական կյանքում, այնպես էլ գիտության մեջ: Վերջինս նոր հենարան է գտնում փոխադարձաբար միմյանց լրացնող երկու կոնցեպցիաներում (ըմբռնումներում): Առաջինը հիմնված է մաքսվելյան վիճակագրական սկզբունքի վրա. եթե անկարելի է կանխագուշակել առանձին մասնիկի վարքը (ընթացքը), հարկավոր է անցնել դրա զանգվածի վարքի ուսումնասիրությանը, որտեղ անհետանում են պատահական տարբերությունները: Այս մոտեցումը փայլուն արդյունքներ տվեց մոլեկուլյար ֆիզիկայում և թերմոդինամիկայում, բայց չէր կարող բացատրել օպտիկայի և (հետագայում) միջուկային ֆիզիկայի շատ երևույթներ: Եվ միայն քվանտային սկզբունքը, որը մասնիկների մեծ խմբերի վիճակագրությունը զուգակցում է զանգվածի՝ «մեկ, եզակի» մասնիկի վարքի էներգիայի վերլուծության հետ, հնարավորություն տվեց տեսությունը հաշտեցնել փորձի հետ: Այդ իմաստով իմպրեսիոնիզմն ասես կանխատեսեց հեղափոխությունը ֆիզիկայում, նախապատրաստեց մտքերն ու զգացումներն առանձին օբյեկտի՝ նրա բոլոր դրսևորումների բազմազանությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտության նկատմամբ, մինչդեռ դասական իրատեսությունը կանգ առավ վիճակագրական մակարդակում՝ անհատականը հանգեցնելով տիպականի արտահայտման:

Եվ «դասակարգային» սկզբունքի վրա հիմնված համակարգերի խորտակումը հարկադրեց դիմել անհատականությանը, առանձին մարդուն՝ նրա հայացքների, ձրգտումների, սովորույթների, փորձի միջոցով, մի խոսքով, այն ամենով, ինչը միավորվում է «մենտալիտետ» (մտածելակերպ) հասկացությամբ, ըմբռնելու մարդկային ընկերակցությունների իմաստը և նպատակները:

ОБЩНОСТЬ ИСКУССТВА И ФИЛОСОФИИ

___ Резюме ___

___ Л. Нерсисян ___

Философия и искусство представляют собой два параллельных пласта единой духовной культуры. В статье анализируется взаимосвязь между позитивистской философией и искусством импрессионизма.

Оба эти явления, возникшие во Франции в 19-ом веке, безусловно были детерминированными единой социокультурной ситуацией, что обращает нас к краткой характеристике культуросферы этого периода.

**XIX ԴԱՐԱՎԵՐՁԻ ԵՎ XX ԴԱՐԱՄԿԶԲԻ ՀԱՅ ՆԿԱՐԻՉՆԵՐՆ ՈՒ
ՌՈՒՄ ՊԵՐԵԴՎԻՋՆԻԿՆԵՐԸ**

XIX դ. կերպարվեստը դառնում է ազգի կազմավորման գործընթաց ապրող հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության արտահայտություններից մեկը: Կերպարվեստի հայկական դպրոցի ձևավորումը նախառաջ կապված էր բնանկարի ժանրի հետևողական զարգացման և առաջին պատմական թեմաներով կոմպոզիցիաների երևան գալու հետ: Այն պայմանավորված էր նաև դիմանկարի ավանդույթների վերափոխմամբ և նրանում բոլորովին նոր որակների դրսևորմամբ: Չպետք է մոռանալ, որ մինչև XIX դ. առաջին կեսը հայկական կերպարվեստը չուներ հայրենի բնությունը պատկերող բնանկարային նկարչություն. մինչև 60-ական թթ. բնանկարը կապված էր գերազանցապես կենցաղային նկարչության, սյուժետային պատկերների ու դիմանկարչության հետ:

Հայ նկարչության համար, որն անցել էր պատմական զարգացման հսկայական ճանապարհ, բնանկարը դարձավ ոչ միայն բնության գեղագիտական բացահայտման, նրա՝ որպես գեղեցիկի հաստատման միջոց, այլև հայրենասիրության, հայրենի երկրի ու ժողովրդի հանդեպ սիրո դրսևորման ձև: Բնության ընկալումը, որպես հայրենիքի մարմնավորում, ձևավորեց հայկական բնանկարի կարևոր հատկանիշներից մեկը՝ այն ավելի մեծ պլանով, մասշտաբային, մոնումենտալ տեսնելու ձգտումը: Իհարկե, դրան նպաստում էր նաև հայկական բնաշխարհին իր անկրկնելի գեղեցկությամբ. իր վեհամիստ լեռներով, անդնդախոր ձորերով, ալպիական մարգագետիններով ու արագահոս գետերով: Այստեղից էլ՝ հայկական բնանկարի ժանրի ձգտումը դեպի կոմպոզիցիոն պատկերային ձևերը, որոնք նկատելի են մուլանիսկ պարզ էությունների մեջ: Հայկական բնանկարը իր զարգացումը սկսում է որպես էպիկական բնանկար և իր այս հատկանիշով էլ դառնում է ոչ միայն իր ժողովրդի հայրենասիրական զգացմունքների, իր հայրենիքի նկատմամբ ունեցած վեհ պատկերացումների, այլև դարերի խորքից եկող ազգային բարձր գեղարվեստական ավանդների կրողը:

Իր կայացման ճանապարհին հայկական բնանկարը անխուսափելիորեն պետք է ազդվեր բնանկարի այլ դպրոցներից, հատկապես ռուսականից: IX դ. հայ նկարիչների գերակշիռ մասը իր մասնագիտական կրթությունը ստանում էր Մոսկվայում և Պետերբուրգում: Այդ ժամանակաշրջանը համընկնում էր ռուսական մշակույթում գեղարվեստական հոսանքներից մեկի՝ Պերեդվիժնիկության գործունեության հետ, որը մեծ ավանդ ունի դեմոկրատ ստեղծագործական ուժերի զարգացման և ազգային շատ գեղարվեստական դպրոցների ստեղծման գործում: Չլավորվելով որպես Մոսկվայի ու Պետերբուրգի մշակութային առաջավոր մտքի դարբնոց՝ Պերեդվիժնիկների ընկերությունը կարճ ժամանակում վերածվում է համառուսաստանյան կազմակերպության, որի գործունեությունը պատմության մեջ առաջին անգամ նպատակաուղղված էր ոչ միայն ռուս, այլ նաև Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդների գեղագիտական զարգացմանը:

Պերեդվիժնիկների համար գլխավոր և միակ թեման ժողովրդի կյանքն էր՝ իր հասարակական պատմական ու բարոյագեղագիտական բազմապիսի կողմերով: Անգնահատելի է նրանց գործունեությունը ժողովրդական կրթության ասպարեզում: Պերեդվիժնիկների մանկավարժական հայացքները, որոնցով դաստիարակվել է նկարիչների ոչ մեկ սերունդ, արտահայտում էին նրանց գեղագիտական ծրագրերի էությունը և դրա անբաժանելի մասն էին կազմում՝ ձևավորվելով և ամրանալով սալոնային ակադեմիզմի դեմ պայքարում, «մուլանիսկ Ակադեմիայի հետ բացահայտ ընդհարումներով»:¹

Երիտասարդ նկարիչներին քննադատական ռեալիզմի ոգով դաստիարակելը պերեդվիժնիկների ծրագրի անկյունաքարն էր: Դա իր ձևակերպումն է ստացել բնության ռեալիստական վերարտադրման ուսուցման մեթոդների Չիստյակովի տեսական մշակումների մեջ, ինչը, ըստ Ռեպինի՝ «բարձր և հաստատուն դպրոց էր»:² Պերեդվիժ-

¹ Н. Е з е р с к а я, *Передвижники и национальные художественные школы народов России*. М., 1987, стр 9.

² И. Р е п и н, *Далекое и близкое*. М., 1953, стр 421.

նիկները բնությունը համարում էին ոչ թե զուտ ուսուցողական մոդել, այլ գտնում էին, որ այն կյանքն է՝ իր բազմակողմանիությամբ, իր դրսևորման առանձնահատկություններով ու հակասություններով: Մակայն կողմնորոշումը դեպի կյանքի կոնկրետ, իրական դիտարկումները չէր նշանակում չոր փաստագրում, տեսածի ճշգրիտ վերարտադրում, որը սպառնում էր աշակերտին դարձնել տեսածի ստրուկը, այլ որպես առաջնակարգ պահանջ առաջադրվում էր նյութի գիտակցական, ստեղծագործական իրացումը, նրանում համեմատաբար տիպականի, սեփական ընկալման բացահայտումը: Վերջինս ապահովում էր ուսանողի ինքնուրույն գեղարվեստական մտածողության զարգացումը, ձևավորում էր վերաբերմունք շրջապատող իրականության նկատմամբ: Այս ամենը պետք է նպաստեր ռեալիստ, դեմոկրատ նկարչի դաստիարակմանը: Այս հայացքներից էին ելնում առաջին մանկավարժ պերեդվիժնիկները, որոնք 1870-1890-ական թթ. դասավանդում էին Մոսկվայում ու Պետերբուրգում, որտեղ էլ իրենց նկարչական մկրտությունն են ստացել հայ անվանի նկարիչներից շատերը՝ Ե. Թադևոսյանը, Վ. Սուրենյանցը, Դ. Օքրոյանը, Հ. Արծաթբանյանը, Ս. Առաքելյանը և այլք:

Հայ կերպարվեստում բնանկարի ազգային դպրոցի ստեղծման գործում իր անգնահատելի ներդրումն ունի Գևորգ Բաշինջաղյանը: Նրան էր վիճակված հարթել այն ուղին, որով հետագայում անցնելու էր հայ բնանկարիչների մի ամբողջ սերունդ: Բաշինջաղյանը հայրենի երկրի բնանկարը իր համար դարձրեց ոչ թե սոսկ թեմա, այլ գեղագիտական խնդիր: Հայ կերպարվեստում մինչև անցյալ դարի վերջին տասնամյակը բնանկարը զոյություն ուներ որպես ուղեկցող դեկորատիվ մոտիվ պլուստիկներում և դիմանկարներում: Բաշինջաղյանը վերջ տվեց այդ պայմանականությանը՝ հայկական նկարչության մեջ նորարար դառնալով իր բնանկարչության «բովանդակությամբ ու ոճական առանձնահատկություններով»:³

Բաշինջաղյան նկարչի ստեղծագործական ուղու ձևավորման վրա նշանակալից է եղել Պետերբուրգի ակադեմիայում նախ պերեդվիժնիկ Կ. Կրոդտի, ապա Ա. Կուինջիի ազդեցությունը: Վերջինիս հետ է կապվում նրա գործերում լուսնյակ գիշերների մոտիվների ի հայտ գալը: Հազիվ թե նկարիչը տեսած չլիներ «Լուսնյակ գիշերը Դենպրի վրա» բնանկարը: Բաշինջաղյանի «Սևանը գիշերին», «Արովանի տունը», «Գիշեր Օրթաճալայում»-ը արված են Կուինջիի աշխատանքների անմիջական տպավորության տակ: Հայրենի բնությունը նկարելու նրա անհագուրդ ծարավը ստիպում էր հայրենիքից հեռու ապրող նկարչին աշխատելու հիշողությամբ, որը մի կողմից կարծես հեշտացնում էր հայրենի բնաշխարհի պատկերման հնարավորությունը, մյուս կողմից՝ զգալիորեն սահմանափակում էր նրա ստեղծագործական թեմատիկան՝ հիմնականում Սևանով ու Արարատով: Առաջինը հենց նրա արվեստում են երկգագաթ Արարատն ու կապուտաշյա Սևանը դառնում կորցրած ու վերագտած հայրենի երկրի խորհրդանիշները և նրա ստեղծագործություններում («Արարատը մշուշապատ օրը», «Արարատը և Արաքսը», «Արարատը և Հրազդանի ձորը» և այլ) հայտնվում բազմաթիվ տարբերակներով՝ թեև դրանք ստեղծելիս նկարչին հաճախ դժվար է եղել պահպանել գեղարվեստական ամիրաժեշտ որակը: Բաշինջաղյանը առաջին հայ նկարիչներից էր, որը բնանկարը դիտեց ոչ որպես սոսկ ինտիմ, անձնական տրամադրությունների, զուտ բնության մի անկյունի լոկալ արտահայտություն, այլ բնության՝ որպես կենսական երևույթի, գեղարվեստական ընկալման ու արտահայտման հնարավորություն:

Գ. Բաշինջաղյանի գեղարվեստական հայացքների շարունակողն ու զարգացնողը եղավ Եղիշե Թադևոսյանը: Իր գործերի գեղարվեստական նպատակասլացությամբ և գունանկարչական որոնումներով Թադևոսյանը հարում էր պերեդվիժնիկների «երիտասարդ նկարիչների խմբին»:⁴ Եվ դա օրինաչափ էր. այն տարիներին, երբ նա սովորում էր Մոսկվայի Գեղարվեստի ուսումնարանում, տեղի դասախոսական կազմում առավելապես պերեդվիժնիկներ էին՝ Պոլենով, Մակովսկի, Պրյանիշնիկով⁵ և ուրիշներ:

Թադևոսյանի ստեղծագործական ուղու հետագա ձևավորման վրա լուրջ ազդեցություն ունեցավ Վ. Պոլենովը: «Պոլենովը եղել է նրա ուղեցույցը դեռ աշակերտական

³ Н. Б а ш и н д ж а г я н, Г. Башинджагян избранные произведения, М., 1986, стр. 5.

⁴ Լ. Դ ը ղ յ ա ն, Եղիշե Թադևոսյան, Եր., 1955, էջ 25:

⁵ Н. Д м и т р и е в а, Московское училище живописи, ваяния и зодчества, М., 1951, стр. 140.

վաղ տարիներին, նրա ազդեցությունն է կրել նաև ստեղծագործական առաջին տարիներին՝ մինչև իր կյանքի վերջը համարելով նրան իր իղեակը»:⁶ Բարեկամությունը Վ. Պոլենովի հետ, նպաստեց նկարչի ոչ միայն մասնագիտական, ստեղծագործական անհատականության, այլև կյանքի նկատմամբ նրա հայացքների, նրա արվեստի ձևավորման, նրանում հայրենիքի, իր հարազատ ժողովրդի հանդեպ սիրո զգացմունքի դաստիարակման գործում: «Պոլենովը շատ բան տվեց իր կրտսեր բարեկամին, տվեց թերևս ամենագլխավորը՝ աշխատասիրություն, աներերություն, սաստիկ հետաքրքրասիրություն ոչ միայն աշխատանքի, այլ այն հուզիչ երևույթի նկատմամբ, որ կյանք է կոչվում» - գրում է Ռ. Դրամբյանը:⁷

Հայրենիքն անսահման սիրող նկարչին չէր կարող չհուզել 1890-ական թթ. Թուրքիայի հայահալած քաղաքականությունը: Նրա «Դեպի պանդխտություն» նկարը դրա լավագույն ապացույցն էր: Հեղինակը ստեղծել է դրամատիզմով լի մի պատկեր՝ հայր և որդի օտարություն մեկնելուց առաջ եկել են հրաժեշտ տալու հարազատ շիրիմներին: Նրանց տանջում է ոչ միայն հարազատ շիրիմներին այցելելու հնարավորությունից զրկվելու, այլև հայրենիքից ընդմիշտ հեռանալու ցավալի փաստը: Այս աշխատանքը իր բովանդակությամբ ու արծարծած խնդիրներով լիովին համահունչ էր Ընկերության առաջադրած գաղափարներին: Պոլենովի հետ հաղորդակցվելը դրական ազդեցություն ունեցավ նաև Թադևոսյանի՝ որպես բնանկարչի կազմավորման գործում: Նրա էություններն ու բնանկարները դարձան ավելի հյութեղ, ոգեշնչված, լույսով ու գույնով հագեցած, հարուստ գունաշարով («Արագածը Էջմիածնից», «Արարատյան դաշտ», «Զվարթնոցի ավերակները», «Արայի լեռը», «Արարատը հունիսին» և այլն):

Ե. Թադևոսյան, «Դեպի պանդխտություն»

Եթե Մոսկովյան տարիները արգասաբեր էին նկարչի համար և նպաստում էին նրա գեղարվեստական ակտիվ գործունեությանը, ապա Թիֆլիսում նրա նկարելաձևը «անհանդուրժելի նորույթ էր»:⁸ Նկարիչը բախվեց տղիտության պատմեշին, շուրջը ստեղծված հեղձուցիչ միջավայրը խեղդում էր նրա: «Հանճարն ու ամբոխը» նկարում պատկերված է այդ անտանելի միջավայրից փախուստ տվող հանճարը, որին հետապնդում է ամբոխը: Կոմպոզիցիայի հիմքում նկարիչը դրել է անհատի (հանճար) և շրջապատի (ամբոխ) ողբերգական հակամարտությունը, որից միակ փրկությունը հանճարի հուսահատ փախուստն է: «Հանճարն ու ամբոխը» հոգեբանական խորը դրամատիզմով հագեցած սյուժետային պատկեր է: Ռուսական առաջադեմ մտավորականության հետ Թադևոսյանի հաղորդակցվելն ու արտասահմանում հաճախ շրջագայելը, պետք է նպաստեին նրա արվեստում իմպրեսիոնիստական ու սիմվոլիստական գեղարվեստական միջոցների ի հայտ գալուն. «Մոնետ», «Ջանգլուկում» աշխատանքները այդ տեսակետից դարձան նրա անձնական ապրումների արտահայտությունները:

⁶ Ե. Մաքսիմով, Հայկական կերպարվեստի պատմություն, հ. Գ, Եր., 1983, էջ 22:

⁷ Ռ. Դրամբյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁸ Նույն տեղում, էջ 111:

Չնայած տրամադրության վայրէջքներին ու վերելքներին՝ նկարիչը մի բանում մնաց անսասան. նա անսահման սիրում էր իր հայրենիքը, երազում էր ստեղծագործել իր հայրենի երկրում և հավատում էր, որ հայրենի արվեստի հնադարյան սերմերը կծլարձակեն և նոր ծաղիկներ կտան: Եվ չէր սխալվում, որովհետև նրա գեղարվեստական ավանդները պետք է շարունակեին նրա հետևորդները՝ գեղանկարիչներ Կայֆաշյանը, Օքրոյանը, Սարյանը, որոնք, շարունակելով մեծերից ժառանգած պատգամները, իրենց նոր խոսքն էին ասելու և նոր որակ էին բերելու հայ կերպարվեստում:

Խոսել XXդ. առաջին կեսի հայ նկարիչների մասին և չանդրադառնալ Հ. Արծաթբանյանին, նշանակում է անտեսել մի շատ կարևոր փաստ՝ հայկական դիմանկարի ժանրում ունեցած ձեռքբերումները: Արծաթբանյանի ուսանողական տարիները համընկան Մոսկվայի Գեղարվեստի ուսումնարանում Վ. Մերովի դասավանդման շրջանի հետ: Այնպիսի տաղանդավոր նկարիչ, ինչպիսին Մերովն էր, չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել Արծաթբանյանի ստեղծագործական ուղու ձևավորման վրա, նամանավանդ, որ Արծաթբանյանը նախընտրել էր դիմանկարի ժանրը: Մերովի ստեղծագործությունների անմիջական տպավորությամբ են արված նրա լավագույն «Մ. Սարյանի դիմանկարը», «Աղջիկը դաշնամուրի մոտ», «Երիտասարդ աղջկա դիմանկարը» կտավները: Չնայած սրանցում ակնհայտ է ոճական մամուռությունն ուսուցչին, այնուամենայնիվ նրան հաջողվել է պահպանել իր անհատականությունը թե կոմպոզիցիայի և թե գունային կոլորիտի կառուցման հարցում՝ օժտելով դրանք ազգային հատկանիշներով:

Արծաթբանյանը իր աշխատանքներում շարունակում է կյանքի արտացոլման պերեզվիժնիկյան ավանդույթները: Կասկած չի հարուցում այն փաստը, որ Արծաթբանյանի «Կնոջ դիմանկարը պարտեզում» աշխատանքը մտահղացված է Մերովի «Արևով լուսավորված աղջիկը» նկարի մնամությամբ և համարյա հետապնդում է նույն մպատակը: Նկարիչը վրձնել է այգում մստած, արևի շողերով ողողված մի կերպար: Նկարչի մպատակը հավանաբար, ոչ թե պարզապես կանացի դիմանկար ստեղծելն է, այլ բացօթյա պայմաններում լույսի ու ստվերի, լույսի ու գույների խաղը: Լույսի ու գույնի, կոլորիտի որոնումները նկարչին ուղեկցեցին նրա ողջ ստեղծագործական կյանքում: Ճակատագրի քմահաճությամբ ստեղծագործելով հայրենիքից հեռու՝ իր ստեղծագործություններում («Հրդեհ հայկական գյուղում», «Հիվանդի մոտ», «Արցունքի հովիտ», «Ավերակների մեջ», «Օրորոցի մոտ») կարողացել է վերարտադրել տառապած ու հայածված, սոցիալական ծանր պայմաններում իր գոյությունը մի կերպ պահպանող բազմաշարչար հայ ժողովրդի կյանքը: Արծաթբանյանը ստեղծագործել է շատ քիչ՝ ընդամենը երկու տասնամյակ, այնուամենայնիվ մեզ ժառանգություն հասած նրա նկարներից կարելի է եզրակացնել, որ նրա արվեստը նոր էջ էր հայ կերպարվեստում իր նկարելաձևով, գեղանկարչական մտածելակերպով ու ոճաարտահայտչամիջոցներով:

XIX դ. երկրորդ կեսի հայ կերպարվեստում երևույթ եղավ Վ. Մուրեյանցի գեղարվեստը, «խոշորագույն գրաֆիկ ու գեղանկարիչ, որը մեր կերպարվեստը հարստացրեց ոչ միայն նոր ժանրերով, ձևերով ու հնարավորություններով, այլև ավելի շատ քան իր ժամանակակից հայ նկարիչներից որևէ մեկը, ընդգրկեց հայ ժողովրդի ներկայի ու անցյալի թեմաները, մեկնաբանելով դրանք մեծ ու նորարար արվեստագետին վայել խորությամբ ու ստեղծագործական վարպետությամբ»:⁹ Նա առաջինն էր Անդրկովկասում, որ դարձավ (1910թ.) Ընկերության անդամ:¹⁰ Մուրեյանցը անընդհատ հաղորդակցվում էր պերեզվիժնիկների հետ, ներքաշված էր նրանց որոնումների ու գիտափորձերի մեջ: Բայց այս բոլորը ամենևին չէին խանգարում, որ նկարիչը իր ստեղծագործական որոնումների թեմա դարձներ ազգայինը, իր ժողովրդի պատմությունը, նրա հոգսերն ու խոհերը: Մուրեյանցը պարբերաբար մասնակցում էր Ընկերության ցուցահանդեսներին և ներկայացնում էր այնպիսի գործեր, որոնք իրենց բովանդակությամբ, առաջ քաշած խնդիրներով ներդաշնակ էին նրանց գաղափարներին: Ընկերության կազմակերպած 22-րդ ցուցահանդեսում Մուրեյանցը մասնակցում է «Լքվածը» գործով: Այն անմիջապես գրավում է հանրության ուշադրությունը և արժանանում մամուլի

⁹ Վ. Հ ա ղ ի թ յ ո լ յ ա ն, Վարդգես Մուրեյանց, Եր., 1960, էջ 49:

¹⁰ Н. Е з е р с к а я, Передвижники и национальные художественные школы народов России, М., 1987, стр 239.

դրվատանքին: «Լքվածը» պատկերում Սուրենյանցը կարողացել է դնել այնպիսի խոր ու անմիջական մարդկային կարեկցանք, այնքան սեր ու սիրտ, որ չի կարելի այն դիտել ու չհուզվել, չպարտավել նկարչին համակամ վշտագին զգացմունքներով: Եկեղեցու փակ դռան առաջ, ոտաբորիկ, գլուխը կրծքին հակած՝ նստած լալիս է մի փոքրիկ աղջիկ: Ուրբերի մոտ ընկած է գլխաշորի մեջ փաթաթված նրա ամբողջ հույսը: Սա այն հայ որբուհին է, որն անցել է սովի ու կրակի միջով ու չի գտել մի կարեկից սիրտ: Անգամ եկեղեցու դուռը գոց է նրա առաջ: Որբուհու կերպարում խտացված է հայ ժողովրդի դառը ճակատագիրը: Ժամանակակիցներից մեկը «Լքվածը» աշխատանքի համար գրում է. «Նկարելու ձևի մանրակրկիտությունն ու յուրօրինակությունը այս նկարչի մոտ վկայում են գեղանկարի մեծ վարպետին»:¹¹

Ընկերության 23-րդ ցուցահանդեսի ուշագրավ գործերից մեկը դարձավ «Ուտնահարված սրբություն» նկարը: Սուրենյանցի այս գործը ներգործման խոշոր ուժով օժտված մի վավերագիր է հայ ժողովրդի ողբերգության մասին: Թուրք ջարդարարները մտել են հնամենի վանքը, կողոպտել ու ավերել, սպանել վանականին ու հեռացել՝ վանքում թողնելով իրենց ստակալի ոճրագործության հետքերը: Նկարիչը հանդիսատեսի ուշադրությունը հրավիրում է ոչ թե սպանված վանականի, կողոպտված եղեկեցու, այլ

Վ. Սուրենյանց, «Ուտնահարված սրբություն»

կոմպոզիցիայի կենտրոնում թափված գրքերի ու մագաղաթների՝ դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի ստեղծած մտավոր հարստության խորհրդանիշների վրա: «Ուտնահարված սրբություն» նկարում Սուրենյանցի նպատակը սուլթանական Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության ոչնչացման փաստի արձանագրումն է: Երբ պերեդվիժնիկների 24-րդ ցուցահանդեսում երևաց «Պատանի Հաֆիզը» գործը, Ռեպինը գրեց. «Տարօրինակությամբ հասնող օրիգինալություն, չորության հասնող զսպվածություն, կրքոտ սեր հագիվ նշմարելի դետալների նրբության հանդեպ, որոնք նկարը դարձնում են առաջացող նոր դպրոցի տիպար»:¹²

Վ. Սուրենյանցի «Շամիրամը Արա Գեղեցիկի դիակի մոտ» մեծադիր պատմական կոմպոզիցիան ցուցադրվեց Ընկերության 27-րդ ցուցահանդեսում և մեծ աղմուկ հանեց արվեստասերների միջավայրում:

Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի առասպելը նկարչին անհրաժեշտ է եղել պատկերելու

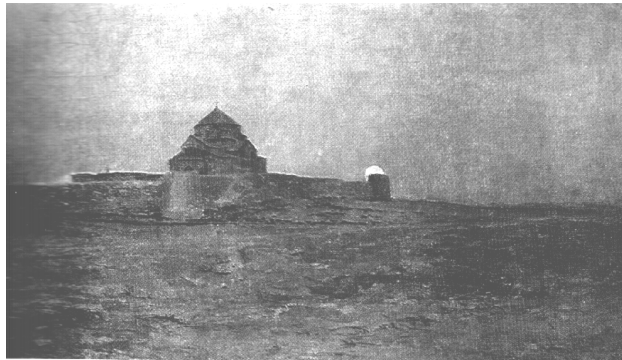
հայ ժողովրդի նկատմամբ օտար բռնակալների վարած ջարդահայած քաղաքականությունը, որի հետևանքը 1890-ական թվականների աղետալի չափերի հասած կոտորածներն էին: Նկարը հագեցած է խորը դրամատիզմով: Շամիրամը նստած է Արայի դիակի մոտ: Հատկապես հաջողված է Շամիրամի բարդ ու հսկասական կերպարը: Նրա հայացքը, կեցվածքը, ջղաձիգ մի շարժումով մերկացած ուսն ու կուրծքը և, վերջապես, ետ ընկած ձախ ձեռքը մատնում են զգացմունքների մի ամբողջ փունջ՝ հարության հույս, ափսոսանք, անգործություն, անհույս սեր, կորցրած երջանկություն և վերջապես՝ քաղաքական-միաճողական ծրագրերի խափանում...: Չնայած ջարդերի անմիջական ազդեցության տակ ստացած իրենց անվանումներին «Ուտնահարված սրբություն», «Անարգվածը», «Ջարդ», «Լքվածը» կտավները դիտվում են որպես պատմական ժանրի գործեր. այդ ստեղծագործություններում Սուրենյանցը կարողացել է հասնել խորը

¹¹ В. М и х е е в, Двадцать вторая передвижная выставка товарищества передвижных выставок, "Артист", N 37, М., 1894.

¹² И. Р е п и н, Нужна ли школа искусств в Тифлисе, "Кавказ", N 78, 1897.

ընդհանրացումների, կոնկրետ փաստերի տակ տեսնելով հայ ժողովրդի պատմական դրամատիզմը: Մուրենյանցի ստեղծագործական նկարագիրը անավարտ կմնա, եթե չանդրադառնանք նրա լավագույն պատմական «Հռիփսիմնի եկեղեցին» բնանկարին: Սա հայ կերպարվեստում առաջին պատմական բնանկարն է (ռուսական կերպարվեստում արդեն կար Լևիտանի «Վլադիմիրկա գյուղի մայրուղին» նկարը): Նկարիչը փորձել է տալ հնագույն հուշարձանի և ժողովրդի պատմական ճակատագրերի միջև եղած կապը: Կտավի համարյա կենտրոնում վեր է խոյանում հայկական ճարտարապետության ինքնատիպ կառույցներից մեկը՝ Հռիփսիմնի եկեղեցին: Շատ փորձությունների է ենթարկվել հայ ժողովուրդը, շատ կոթողներ են ավերվել, բայց Հռիփսիմնի եկեղեցին իր ժողովրդի նման անսասան դիմակայել է բոլոր արհավիրքներին և իր ժողովրդի տառապանքներին ու տանջանքներին ակնհայտես, հպարտ ու անկոտրում կանգնած հայրենի հողին՝ վկայում է ժողովրդի ու նրա մշակույթի հավերժությունն ու հարատևությունը: «Մուրենյանցի «Հռիփսիմնի վանքը» մի խստաշունչ էպիկական ասք է...մեր հարուստ ու բազմաբնույթ արվեստում»:¹³

Մուրենյանցի պատմական գործերի և ընդհանրապես նրա արվեստի ինքնատիպությունը նրանում է, որ նկարիչը ժողովրդի պատմությունը ընկալում է ոչ այնքան փաստերի ու իրողությունների, որքան նրա արվեստի, մշակույթի բարձր գեղարվեստական արժեքների ավանդույթների միջոցով: Այստեղից էլ՝ ճարտարապետական դեկորի, հուշարձանների, զարդանախշերի առատությունը նրա գործերում, որոնք նա վրձնում է հանճարեղ վարպետությամբ:

Վ. Մուրենյանց, «Հռիփսիմնի վանքը»

АРМЯНСКИЕ ХУДОЖНИКИ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX вв. И РУССКИЕ ПЕРЕДВИЖНИКИ.

____ Резюме ____

____ Л. Атанесян ____

На формирование армянской школы изобразительного искусства XIX века велико было влияние русских передовых художников-передвижников, в среде которых, в Москве и Петербурге, свое художественное крещение получила значительная часть армянских художников XIX-XX веков - Башинджагян, Тадевосян, Окроян, Суренянц, Аракелян, Арцатбаниян и другие.

¹³ Վ. Հ ա ղ ա ղ յ ա Ն յ ա ն, *Եջ 53*:

**ՄԱՐԴՈՒ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻ ԳԻՏԱԾԱՆԱԶՈՂԱԿԱՆ
ԸՄԲՈՆՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Մեծահամբավ հայ գիտնական Անանիա Շիրակացին (VII դար), որ բնական գիտությունների հիմնադիրն է միջնադարյան Հայաստանում, դեռևս վաղ միջնադարում հետազոտողներին աշխարհի փորձնական ճանաչման կոչ էր անում:

Ուշագրավ է Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության Հ.Դեպմանի բնութագրումը. «Ըստ մաթեմատիկական կուլտուրայի հնության, Խորհրդային Միության ժողովուրդների մեջ առաջին տեղն են հայերը: Հայերի մոտ VII դարում հանդես է եկել հիանալի գիտնական Անանիա Շիրակացին, որի աշխատանքների մեծ մասը հասել են մեր ժամանակները: Անանիա Շիրակացին եղել է մաթեմատիկոս, աստղագետ, օդերևութաբան, պատմաբան և աշխարհագրագետ: Նա իր աշխատություններում, բացի զուտ մաթեմատիկական խնդիրներից արծարծում է նաև այլ հարցեր՝ երկրի զննածնության, լուսնի և արեգակի խավարումների, մաթեմատիկայում գրոյի օգտագործման, բազմանդամ թվերի, օրացուցային ժամացույցների և այլնի մասին: Եվ նա այդ ամենն ասել է այն դարաշրջանում, երբ եվրոպական ժողովուրդներից ոչ մեկը այդ հարցերի ուսումնասիրությամբ չէր զբաղվում»:¹

Աշխարհի փորձնական ճանաչողության ընթացքում հաստատվեցին Անանիա Շիրակացու գիտական շատ եզրակացությունները, մասնավորապես, երկրի զննածն լինելու, երկիր մոլորակի՝ բնական ճանապարհով առաջացման, լուսի երկարության երկրորդայնության մասին նրա պնդումները և մի շարք այլ գիտական վարկածները: Ուսումնասիրվող երևույթների նկատմամբ Անանիա Շիրակացու անաչառ ու քննախույզ վերաբերմունքը, նրա գիտական հետաքրքրությունների ծավալայնությունը նըպաստեցին աշխարհաճանաչման դոգմատիկ շրջանակներից դուրս գալուն: Հենց այդպիսի վերաբերմունքի դրսևորումներից մեկն էլ եղավ բնության փորձնական ճանաչողության Անանիա Շիրակացու, արդեն հիշատակված կողմնորոշումը: Ինչ վերաբերում է աշխարհի ճանաչելիությանը, ապա Շիրակացու կարծիքով՝ «մարդիկ դա սովորում են փորձով»² և այդ բանն անում են երեք ձևով՝ ճանապարհորդելով, դիտելով ու լսելով, չցանկանալով գոյություն ունեցածի մասին լիովին անտեղյակ մնալ: Ուշագրավ է այն, որ վաղ միջնադարում հայ գիտնականը իմաստասիրում է ընկալման դիտողական զգայարանների միասնության մասին, որը գիտության ժամանակակից տվյալներով գիտելիքի ձեռքբերման շուրջ 65 տոկոսն է:

Աշխարհը փորձնական եղանակով ճանաչելու գաղափարն ակտիվորեն պաշտպանում էր նաև միջնադարյան հայտնի նշանավոր պետական, քաղաքական, ռազմական, մշակութային գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսը (մոտ 990-1058թ.թ.), որը շատ բարձր կարծիքի էր Անանիա Շիրակացու և նրա բնագիտական աշխատությունների մասին: Մագիստրոսի կարծիքով, քանի որ աշխարհը մեր իմացության օբյեկտն է, հետևաբար այն պետք է ուսումնասիրել անմիջականորեն: Հակադրվելով միջնադարի կարծր ավանդույթներին՝ գիտնականը իր ժամանակակիցներին ուսուցանում էր, որ մարդկային մարմինն ուսումնասիրելու համար պետք է դիմել ոչ թե աստծուն, այլ հարկավոր է զբաղվել անատոմիայով, մարդակազմություն իմանալ, հիվանդանալու դեպքում ուսումնասիրել մեծ բժշկապետեր, գիտական բժշկության հիմնադիրներ Հիպոկրատի և Գալենի աշխատությունները:

Գրիգոր Մագիստրոսը իր ժամանակի բազմակողմանիորեն կրթված մտածողներից էր, որը շարունակում էր զարգացնել Անանիա Շիրակացու գիտական ավանդույթները՝ գիտության տվյալները օգտագործելով բնության երևույթների պարզաբանման համար: Գրիգոր Մագիստրոսը մեծ տեղ և դեր էր տալիս աշխարհիկ գիտություններին:

¹ Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները (V- XVII դար), Եր., 1976, էջ 111-115:

² *Антология мировой философии. Т. 1, ч. 2, М., 1969, стр. 643.*

Նրա կողմից քարգնանվում են գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող մեծ-արժեք աշխատություններ, այդ թվում նաև՝ Էվկլիդեսի երկրաչափությունը:³

Գրիգոր Մագիստրոսը կոչ էր անում գիտությանը լուսավորել, խորամուխ լինել գիտությունների մեջ և ասածում մերժեմալու լավագույն միջոց էր համարում անձի լուսավորյալ լինելը. «Եւ ոչ է հմար մերժեմալ Աստուծոյն, եթէ ոչ գիտութեամբ լուսաւորել զանձն»:⁴

Անանիա Շիրակացու գիտաճանաչողական և ուսուցողական գաղափարներն իրենց հաստատումն ու զարգացումն են ստացել մեծավաստակ գիտնական և մանկավարժ Հովհաննես Սարկավազի (1045-1129) բնագիտական աշխատություններում: Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավազը բացեիքաց հռչակեց մտածողի՝ ճշմարտության որոնման ազատ, այլ հեղինակությունների կողմից չսահմանափակվող իրավունքը:

«Վայելչագրությունն անկարող է բացահայտել ակնհայտ ճշմարտությունը, ինչպես և նկարված ու ստեղծված պատկերը չի կարող վերարտադրել շարժման մեջ գտնվող կենդանի էակին, որովհետև մերժեմում է առասպելապատում խոսքի և սուտ վկայության...: Հարկավոր են ջանք ու տքնություն խոսքերի և իրերի համապատասխանությունը ճանաչելու համար, որովհետև ոչ թե խոսքն է հաստատում իրի ստուգությունը, այլ իրը՝ խոսքի, և սրանից ելնելով պետք է փնտրել ճշմարտություն... և այսպիսի եղանակով, ըստ մեր սովորության, մենք բազում իրեր հետազոտեցինք»:⁵

Գիտնականի քննախույզ միտքը հսկված է երևույթների և իրերի մասին ճշմարտացի և հավաստի գիտելիք ձեռք բերելուն, ճանաչողության փորձնական եղանակին. «Եւ այն դյուրահավատ մարդկանցից չեմ, որ առանց քննության հավատամ ամեն մի խոսքի և խաբվեմ, որովհետև առանց քննելու և փորձելու, չի կարելի ընդունել որևէ պնդում»:⁶

Շարունակելով Անանիա Շիրակացու գիծը, Հովհաննես Սարկավազը հանդես եկավ որպես բնությունը փորձնական եղանակով ճանաչելու գաղափարի՝ ճշմարտությանը հասնելու միակ վստահելի ուղու վճռական պաշտպան. «Առանց փորձի կարծիքը չի կարող ճշմարիտ համարվել, և փորձն է հաստատում և աներկբայ»:⁷ Սարկավազի համոզմունքով՝ փորձով չհաստատված կարծիքը չի կարող ճշմարտացի լինել: Միայն փորձն է արժանահավատ ու անառարկելի: Դրա համար էլ մտածողի կարծիքով, պետք է գիտենալ ոչ թե հին գրքերը, այլ փորձը՝ ինքնուրույն ձեռք բերել՝ բնության մասին գիտելիքների հիման վրա:

Հովհաննես Սարկավազը ոչ միայն հայտարարում, այլև իր գիտական գործունեության ընթացքում գործնականորեն կիրառում էր աշխարհը փորձնական եղանակով ճանաչելու սկզբունքը: Նա ենթադրում էր, որ տիեզերքի հիմքը կազմում է տիեզերական հրե երկրագունդը («անչափելի ու անսահման մատերիան»): Սարկավազը հիմնավորում է աշխարհի բնական ճանապարհով առաջացումը, դրա առաջացման հիմքը համարելով «արփին զանբաւ նիւթն»:⁸ Ըստ Հովհաննես Սարկավազի՝ շրջապատող նյութական աշխարհը ստեղծվել է ոչ թե ռնչից, այլ սկզբնապես գոյություն ունեցող «անձն», «անորոշ» նյութից, որը հետագայում բնական ճանապարհով փոխարկվել է կրակի, օդի (հողմերի) և հողի:⁹

Ուշագրավ է նաև Հովհաննես Իմաստասերի պնդումը երկրի գնդաձևության և տիեզերական տարածության մեջ դրա ազատ դասավորության մասին: Հետաքրքիր են նրա ենթադրությունները Երկիր մոլորակի ծավալի մասին: Ըստ Սարկավազի՝ Երկիրը փոքրածավալ է երկնային լուսատուների և այլ մոլորակների համեմատությամբ :

³ Գ. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում, Եր., 1959, էջ 94-131:

⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (հրատարակիչ և խմբագիր Կարապետ Կոստանյան) Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 97:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 340-341:

⁶ Նույնը:

⁷ Նույնը:

⁸ Կ. Մ ի ր ո ս յ ա ն, Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը, Եր., 1984, 63 էջ:

⁹ Նույնը:

Փորձի միջոցով աշխարհի ու բնության երևույթների ճանաչման սկզբունքն էր դավանում մասնագիտությամբ բժիշկ, իր ժամանակի խոշորագույն բնագետ, մեծահամբավ բժշկապետ և ուսուցիչ Մխիթար Հերացին (XII դար), որին ժամանակակիցներն անվանում էին «Մեծ Մխիթար»։ Այդպես է մեծարվել Հերացին թե՛ հայ միջնադարյան մտածողների, թե՛ օտարագիցների կողմից։ Մխիթար Հերացու մասին մեծարման և երախտագիտության խոր զգացումով է արտահայտվել XII դարի արաբ բժշկապետ Աբու-Մալիկը, որը Հերացուն համարում է իր ուսուցիչը և խորին ակնածանքով խոսում հայ բժշկապետի և գիտնականի մասին։

Մխիթար Հերացին հիվանդությունները բացատրում էր բնագիտական տեսանկյունից։ Նա խիստ անհրաժեշտ ու կարևոր էր համարում յուրաքանչյուր կոնկրետ հիվանդության օբյեկտիվ պատճառների ամենամանրամասն ուսումնասիրությունը, որ նրան և նրա հետևորդներին հաջողություն էր ապահովում բժշկական գործունեության ընթացքում։

1184թ. Հերացին գրում է, «Ջերմաց մխիթարություն» դասական աշխատությունը, որը նվիրված է միջնադարում լայն տարածում գտած մալարիայի, տիֆային հիվանդությունների, ժանտախտի, բնական ծաղկի, թոքային տուբերկուլյոզի, կարմիր քամու, հիմզ ու վեցօրյա նոպայածև տենդերի և այլ սուր վարակիչ հիվանդությունների պատճառագիտության, ախտածնության, կլինիկական պատկերը բնորոշող ախտանշանների և դրանց բուժման ու հիվանդի խնամքի հարցերի նկարագրությանը¹⁰։ Ըստ արժանվույն գնահատվելով՝ հայ բժշկապետի և մեծ ուսուցչի գիտական աշխատասիրությունը թարգմանվեց աշխարհի տարբեր լեզուներով՝ ուսումնասիրողների կողմից արժանանալով բարձր գնահատականի։

«Երբ մենք առանց կանխակալ կարծիքի համեմատում ենք իրար «Ջերմաց մխիթարություն»-ից ընդամենը մի քանի տասնյակ տարի առաջ գրված՝ Հելդեգարդի բնագիտությունը հայ վարպետի գործի հետ, ապա տեսնում ենք, որ միանշանակ վերջինիս պետք է համեմատեք առաջնության դասիկետայակը՝ բնության ավելի արմատական խնացության, ավելի հետևողական և առավել ինքնուրույն մտածողության, ինչպես նաև սխոլաստիկական մախապաշարմունքից լիովին զերծ լինելու համար», - գրել է գերմանացի բժիշկ Էռնեստ Ջեյդելը երբ 1908թ. թարգմանում էր Մխիթար Հերացու երկը գերմաներեն¹¹։

Բժշկության վերաբերյալ իր աշխատություններում (մասնավորապես, արդեն հիշատակված «Ջերմաց մխիթարություն»-ում) Մխիթար Հերացին լայնորեն հենվում էր հիվանդների բուժման ոչ միայն իր, այլև ուրիշ բժիշկների կուտակած փորձի վրա։

Մխիթար Հերացու գաղափարներն իրենց հետագա զարգացումն ստացան XIII դարի մյուս նշանավոր բժիշկ-մանկավարժների՝ մասնավորապես «Զննութիւն բնութեան մարդոյ և նորին ցաւուց»-ի՝ իր ժամանակի համար խոր ու հիանալի գիտական շարադրանքի հեղինակ Գրիգորիսի ստեղծագործության մեջ, որն իր տրամադրության տակ ունեցել է նաև անտիկ բժշկագիտության պարծանք Հիպոկրատի (460-377թթ. մ. թ. ա.) աշխատությունները և մի շարք այլ հումարեն բժշկագիտական գրքեր¹²։ Գրիգորիսի տրակտատում տրված են մարդու օրգանիզմի բնույթի և նրա կողմից հիվանդության հաղթահարման բնագիտական բացատրությունները։ Հեղինակը ակնառու կերպով ցուցադրում էր մարդու և նրա հիվանդությունների նկատմամբ գիտական մոտեցման առավելությունը, որը հնարավորություն էր տալիս ամրապնդելու գիտաճանաչողական դիրքերը հայ միջնադարի բնագիտական մտքի մեջ։

Բնությունը, որպես մարդկային կեցության հիմք, խնացության օբյեկտ և իմաստուն ուսուցիչ, բարձր էր դասում նաև նշանավոր մանկավարժ Գրիգոր Տաթևացին (1346 - 1409թթ.)։ Իր «Հարցմանց գրքում» նա գրել է, - «Երկիրը մեր մայրն է։ Նա ծնում է մեզ բոլորիս։ Նա էլ հանդիսանում է այն ճոխ սեղանը, որից սնվում ենք մենք բոլորս։ Նա է դաստիարակն ու կերտողը։ Նա է արվեստներ, առաքինություններ և իմաստություն տվորելու հիմքը»։

¹⁰ Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները, Եր., 1987, էջ 256-257։

¹¹ Մ. Կ ժ ո յ ա ն, Բժշկագիտությունը Հայաստանում XI- XIV դարերում, Եր., 1968, էջ 48։

¹² Նույն տեղում, էջ 54։

Բնության՝ որպես մարդկային իմացության աղբյուրի մասին այդ նույն միտքը կարմիր թելի պես անցնում է նաև Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզության գրքում», որտեղ, մասնավորապես, ասվում է. «Բանական իմացությունը հետևում է իրերի էությանը, և բնությունից վեր այն ոչինչ չի ուսումնասիրում, որովհետև այն, ինչը մատչելի չէ բնությանը, մատչելի չէ նաև մտածողությանը»: Տաթևացու ըմբռնումով՝ նախ բնությունը գոյություն ունի, հետո՝ «մեր իմացությունը»:

Ժամանակի բնագիտական միտքը նպատակաուղղելով դեպի բնության անմիջական, անկանխակալ և բազմակողմանի ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը՝ միջնադարյան հայ առաջադեմ մտածողները դրանում էին տեսնում գիտության առաջընթացի և գիտելիքների կատարելագործման ու հարստացման բանալին:

НАУЧНО - ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ВОСПРИЯТИЯ ЧЕЛОВЕКА И МИРА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ.

___ *Резюме* ___

___ *В. Григорян* ___

Воззрения известных средневековых армянских мыслителей А. Ширакаци, О. Саркавага, Г. Магистроса, М. Гераци и других о восприятии человека и мира имеют важное значение, особенно в осуществлении педагогическо-воспитательных и национально-патриотических задач и в наше время.

Изложенный в статье материал свидетельствует, что представители прошлой армянской научной мысли, с этой точки зрения, были носителями прогрессивных воззрений и взглядов своего времени.

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՆԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ**

Ներպետական (ազգային) և միջազգային իրավունքի հարաբերակցության հիմնախնդիրները վաղուց են զբաղել պետության և իրավունքի ընդհանուր տեսության, սահմանադրական և միջազգային իրավունքի բնագավառի մասնագետների ուշադրությունը:¹ Դա պայմանավորված է պետությունների միջազգային համագործակցության զարգացման օբյեկտիվ գործընթացներով և յուրաքանչյուր պետության, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետության ներսում տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների վրա միջազգային իրավունքի ներգործության ուժեղացմամբ:

Հայտնի է, որ ներպետական (ներքին, ազգային) իրավունքը² և միջազգային իրավունքը իրենցից ներկայացնում են երկու՝ հարաբերականորեն ինքնուրույն համակարգեր, որոնք ունեն իրենց ծագման պատմությունն ու բնույթը, ընդհանուր հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները: Պետությունների ազգային իրավունքն ի սկզբանե ձևավորվել է որպես իր տարածքի սահմաններում երկրի ներքին հարաբերությունների կարգավորիչ: Հայաստանի Հանրապետության ներքին իրավունքի ձևավորման օրինաչափություններն ու ուղիները, չնայած այս հարցի շուրջ զանազան տեսակետների գոյության, բավականաչափ ուսումնասիրված չէ:

Միջազգային իրավունքը ձևավորվել է որպես յուրահատուկ իրավական համակարգ, որտեղ արտացոլված են ողջ մարդկային քաղաքակրթության զարգացման օրինաչափություններն ու պատմական ուղիները: Այդ պատճառով էլ ժամանակակից միջազգային իրավունքը հանդիսանում է պետությունների և ժողովուրդների ինչպես պայքարի, այնպես էլ համագործակցության արդյունք: Այն իրենից ներկայացնում է նորմերի և սկզբունքների ամբողջություն, որոնք կարգավորում են պետությունների և միջազգային իրավունքի այլ սուբյեկտների միջև հարաբերությունները:

Բնութագրելով միջազգային իրավունքի բովանդակությունը և հետևելով Ս. Վ. Չերնիշենկոյին՝ կարելի է ասել, որ միջազգային իրավունքը «մի կողմից հանդիսանում է իրավունքի մաս ընդհանրապես»:³ Դա նշանակում է, որ այս կամ այն պետության ներքին իրավունքին և միջազգային իրավունքին հատուկ են այնպիսի գծեր, առանձնահատկություններ և տարրեր, որոնք իրենց արտացոլումն են գտնում ռեալ իրականությունում, մասնավորապես՝ իրավունքում:

XX դարի երկրորդ կեսը պայմանավորված է մարդու իրավունքները պաշտպանելու համար միջազգային իրավունքում անձանց և կազմակերպությունների երևան գալով: Սրա արդյունքում միջազգային իրավունքը թափանցեց մի ոլորտ, որը միշտ համարվում էր պետության ներքին գործը: Մարդու իրավունքների հարգումն ու պահպանումը դարձավ ոչ միայն միջազգային, այլև ազգային իրավունքի կարևորագույն սկզբունքներից մեկը, իսկ մարդու իրավունքներին նվիրված միջազգային իրավունքի համընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներն ու նորմերը ներառվեցին բազմաթիվ պետությունների, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրություններում, որոնք հռչակվել են որպես ուղղակի ներգործության նորմեր:

Նշված միտումների իրացմանը նպաստել է նաև միջազգային իրավունքի ավանդական բաժանումը երկու ենթաճյուղերի՝ հանրային և մասնավոր: Ընդ որում, եթե միջազգային հանրային իրավունքը կարգավորում է պետությունների միջև հարաբե-

¹ *Տես՝* Овцая теория государства и права: Акад. курс в 2-х т. / Под ред. М. Марченко/, М., 1998. т. 2, стр. 247-249; Проблемы теории государства и права/ Под ред. М. Марченко/, М., 1999, стр. 417- 433; И. Лукашук, Международное право. Общая часть, М., 1996. стр. 219-245.

² «Ներպետական», «ներքին» իրավունք տերմինները հոդվածում օգտագործվում են որպես հոմանիշներ:

³ С. Черненко, Международное право: современные теоретические проблемы, М., 1993, стр. 11.

րությունները և ըստ էության հանդիսանում է միջպետական, ապա միջազգային մասնավոր իրավունքը համարվում է միջազգային միայն պայմանականորեն, քանի որ կարգավորում է քաղաքացիական, ընտանեկան, աշխատանքային, քաղաքացիա-դատավարական հարաբերություններ, որոնք ընդգրկում են «օտարերկրյա տարրեր» և դուրս են գալիս մեկ պետության սահմաններից:⁴ Այդ պատճառով էլ միջազգային հանրային և մասնավոր իրավունքները շոշափում են իրավունքի տարրեր ոլորտներ, որոնք ունեն և՛ ընդհանուր (միջազգային) գծեր, և՛ առանձնահատկություններ:

Այսպես՝ միջազգային հանրային իրավունքի զարգացումը բնորոշվում է կիրառման ոլորտների էական ընդարձակմամբ (մասնավորապես, միջազգային ատոմային, օդային, տիեզերական, էկոլոգիական, քրեական և իրավունքի այլ ենթադյուղերի առաջացմամբ): Միջազգային հանրային իրավունքը միջազգային մասնավոր և ներպետական իրավունքներից տարբերվում է նորմերի ծագման պայմաններով, իրավունքի աղբյուրներով, կարգավորման օբյեկտներով, իրավահարաբերությունների սուբյեկտներով և երաշխիքներով: Մասնավորապես միջազգային իրավունքի նորմերի առաջացումը բնութագրվում է նրանով, որ այստեղ չկան պետությունից վեր կանգնած մարմիններ և հաստատություններ, որոնք սահմանեն վարքագծի համապարտադիր կանոններ: Այստեղ գերիշխում է տարրեր պետությունների փոխադարձ կամքի՝ կոմպրոմիսի մեթոդը: Այդ իսկ պատճառով էլ՝ միջազգային իրավունքի աղբյուրների շարքում կարևորագույն տեղը պատկանում է միջազգային պայմանագրին:

Մի շարք պետությունների Սահմանադրություններ (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ճապոնիա, Ռուսաստան, Հայաստան և այլն) ամրագրում են միջազգային պայմանագրերի առաջնությունը ներպետական հարաբերությունների կարգավորման մեջ: Այսպես, ԱՄՆ-ի Սահմանադրության 6-րդ հոդվածը (1787թ.) սահմանում է. «Միացյալ Նահանգների ներկա Սահմանադրությունը և օրենքները, ինչպես նաև մյուս բոլոր պայմանագրերը, որոնք կնքվել են և կարող են կնքվել Միացյալ Նահանգների կողմից, հանդիսանում են երկրի բարձրագույն օրենքներ, և յուրաքանչյուր նահանգի դատավոր պարտավոր է դրանց կատարման համար (թեև Սահմանադրության և առանձին նահանգների օրենքներում հանդիպում են նաև հակասող որոշումներ- Լ.Ա.):»⁵ Համանման դրույթ է սահմանված նաև ՀՀ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածի 4-րդ մասում, համաձայն որի՝ «ՀՀ անունից կնքված միջազգային պայմանագրերը կիրառվում են միայն վավերացվելուց հետո: Վավերացված միջազգային պայմանագրերը Հանրապետության իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասն են: Եթե նրանցում սահմանված են այլ նորմեր, քան նախատեսված են օրենքներով, ապա կիրառվում են պայմանագրի նորմերը»:

Սահմանադրական այս դրույթից բացի, Հայաստանի Հանրապետության բոլոր օրենքները պարունակում են դրույթ, համաձայն որի՝ տվյալ օրենքի և Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրի նորմերի միջև հակասության դեպքում կիրառվում են միջազգային պայմանագրի նորմերը: Օրինակ. Հայաստանի Հանրապետության Քաղաքացիական օրենսգրքի 10-րդ հոդվածում ուղղակիորեն նշված է, որ գործերը քննելիս դատարանը կիրառում է Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի նորմերը՝ վերջինիս և Հայաստանի Հանրապետության օրենքների նորմերի հակասության դեպքում: Նման դրույթ ամրագրված է նաև Հայաստանի Հանրապետության քրեական դատավարության օրենսգրքի 3-րդ հոդվածում:

Փաստորեն Հայաստանի Հանրապետությունը պայմանագրերը վավերացնելու փաստով ոչ միայն ճանաչում է պայմանագրերի պարտադիր բնույթը, այլև ընդունում է, որ դրանք գերակայում են իր օրենքների նկատմամբ: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 6-րդ հոդվածում նշված է, որ Հայաստանի Հանրապետության անունից կնքված միջազգային պայմանագրերը կիրառվում են միայն վավերացվելուց հետո: Մինչև վավերացվելը միջազգային պայմանագրերը պարտադիր քննվում են Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի կողմից՝ նրանցում ամրագրված պարտավորությունների սահմանադրականությունը պարզելու նպատա-

⁴ *Международное частное право / Овт. ред. О. Н. Садиков/, М., 1984, стр. 5.*

⁵ *Современные зарубежные конституции, М., 1992, стр. 23.*

կով: Ընդ որում Սահմանադրական դատարանի որոշումը վերջնական է և փոփոխման ենթակա չէ: Այս հանգամանքն իհարկե, մեր կարծիքով, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության թերությունն է, քանի որ արտոնական վերահսկողության միջոցով դժվար է վերհանել այն հակասությունները, որոնք կարող են ի հայտ գալ պայմանագրի՝ կոնկրետ դեպքերում կիրառման ընթացքում: Այնուամենայնիվ, պայմանագրի սահմանադրականության որոշման իրավասություն ունի միայն Սահմանադրական դատարանը: Հետևապես, Հայաստանի Հանրապետության դատարանները պարտավոր են կիրառել միջազգային պայմանագրերի նորմերը, նույնիսկ դրանց սահմանադրականության վերաբերյալ կասկածներ ունենալու դեպքում:

ՀՀ Սահմանադրությամբ և «Միջազգային պայմանագրերի մասին» Հայաստանի Հանրապետության 16. 08. 2000թ. օրենքով կարգավորված չէ երկու միջազգային պայմանագրերի միջև հմարավոր հակասության (կոնֆլիկտի) լուծման հարցը: Նման խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ է կնքել նոր պայմանագրեր, որոնք, մինչև ստորագրելը պետք է ենթարկել լուրջ փորձաքննության՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ միջազգային պայմանագրերին հակասող դրույթների ամրագրումը բացառելու համար:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 81-րդ հոդվածի համաձայն՝ ՀՀ Ազգային ժողովը վավերացնում և չեղյալ է հայտարարում Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերը: Ընդ որում ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից վավերացման են ենթակա մարդու իրավունքների և պարտականությունների վերաբերյալ ՀՀ միջազգային պայմանագրերը: ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից վավերացվելուց հետո միջազգային պայմանագրերը կազմում են Հայաստանի Հանրապետության իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասը: Սակայն, եթե միջազգային պայմանագիրը հակասում է ՀՀ Սահմանադրությանը, ապա այն կարող է վավերացվել միայն Սահմանադրության մեջ համապատասխան փոփոխություններ կատարելուց հետո, որը բավականին բարդ գործընթաց է:

«Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության» կոնվենցիայի 1-ին հոդվածին համադրելի դրույթ ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրության 4-րդ հոդվածում, համաձայն որի պետությունը ապահովում է մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա՝ միջազգային իրավունքի սկզբունքներին և նորմերին համապատասխան: Փաստորեն պետությունը երաշխավորում է բոլորի իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը՝ ամրագրելով դրանք անմիջական գործողություն ունեցող սահմանադրական նորմերում և զարգացնելով դրանք օրենքներում:

Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 2-րդ գլխում ամրագրված են մարդու և քաղաքացու իրավունքները և ազատությունները: Պետությունը երաշխավորում է բոլորի իրավունքները և ազատությունները, բացառությամբ այն իրավունքների, որոնք երաշխավորված են միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների համար: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեջ օտարերկրյա քաղաքացիները զրկված են որոշակի իրավունքներից, դրանք են. կուսակցություն ստեղծելու կամ դրանց անդամագրվելու իրավունք (Հոդված 25), ընտրելու և ընտրվելու իրավունք (Հոդված 27), հողի նկատմամբ սեփականության իրավունք (Հոդված 28), աշխատանքի ազատ ընտրության իրավունք (Հոդված 29) և այլն: Մյուսն էլ մասը օտարերկրյա քաղաքացիների քաղաքական իրավունքներ են և սահմանափակվում են:

Հայաստանի Հանրապետությունում գոյություն ունեն մի շարք լուրջ հիմնախնդիրներ, որոնք դժվարացնում են Հայաստանի Հանրապետության կողմից վերը նշված Կոնվենցիայի պահանջների կատարումը, մասնավորապես ամբողջատիրական քաղաքական ռեժիմից ժողովրդավարականին անցման ժամանակաշրջանի՝ ժողովրդավարական արժեքների արմատավորման դժվարությունները, մտածելակերպը, բրնակչության և հաճախ նույնիսկ պետական պաշտոնյաների ցածր իրավական կուլտուրան, տնտեսական ծանր դրությամբ և կենցաղային հիմնախնդիրներով պայմանավորված՝ մարդկանց անտարբերությունը իրենց տարրական իրավունքների ոտնահարումների նկատմամբ և այլն: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտություն է առաջանում կատարել սահմանադրական փոփոխություններ՝ սահմանադրական մակարդակով

հատակ և միանշանակ լուծելու Սահմանադրության և միջազգային պայմանագրերի միջև վավերացումից հետո առաջացած հնարավոր կոնֆլիկտների հիմնախնդիրը, օրենսդրական փոփոխություններ կատարելու միջոցով լուծելու միջազգային պայմանագրերի միջև հակասության հարցը (մասնավորապես մարդու իրավունքներին վերաբերող) «Միջազգային պայմանագրերի մասին» ՀՀ օրենքում:

Սակայն միջազգային իրավունքի առաջնայնության ճանաչումը, նրա ժամանակակից դերի աճը չի նշանակում, որ ներպետական իրավական համակարգը փոխարինվում է համաշխարհային իրավական համակարգով, որ միջազգային իրավունքը դառնում է պետությունից վեր կանգնած մի ունիվերսալ իրավունք: Առաջնայնություն՝ չի նշանակում մի համակարգի կլանումը մյուսով. նրանք, ինչպես նախկինում, պահպանվում և զործում են հարաբերականորեն ինքնուրույն և փոխկապակցված: Փոփոխվում է այս համակարգերի միայն փոխհարաբերությունների բնույթը: Այսպիսին է միջազգային և ներպետական իրավունքի փոխհարաբերակցության այժմյան միտումը:

Սրա հետ մեկտեղ հարկ է նշել, որ այս հարցի շուրջ կան նաև այլ կարծիքներ: Այսպես՝ Ս. Չերնիչենկոն գտնում է, որ միջազգային և ներքին իրավունքները իրավական տարբեր համակարգեր են, որոնցից ոչ մեկը մյուսի հանդեպ չունի առաջնայնություն, գործում են տարբեր բնագավառներում և տարբեր իրավական հարթություններում:⁶ Այն հաստատվում է նաև ՀՀ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածում. «ՀՀ Սահմանադրությունն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ, և նրա նորմերը գործում են անմիջականորեն: Սահմանադրությանը հակասող ճանաչված օրենքները, ինչպես նաև Սահմանադրությանը և օրենքներին հակասող ճանաչված այլ իրավական ակտերը, իրավաբանական ուժ չունեն»:

Վերը նշված սահմանման մեկնաբանումը հիմք է տալիս ենթադրել, որ միջազգային իրավունքի առաջնայնությունը ներքին՝ ՀՀ օրենսդրության նկատմամբ չի տարածվում երկրի Հիմնական Օրենքի (Սահմանադրության) վրա: Եվ մույնիսկ ՀՀ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածի 2-րդ մասն այն մասին, որ հանրապետության Սահմանադրությունն ունի բարձրագույն իրավաբանական ուժ, և նրա նորմերը գործում են անմիջականորեն, հիմք չեն տալիս ենթադրելու սահմանադրական դրույթի և միջազգային նորմերի իրավաբանական ուժի համահավասարության մասին: Օրենսդիրը ուղղակիորեն ընդգծում է, որ մարդու և քաղաքացու իրավունքներն ու ազատությունները հանդիսանում են անօտարելի և անմիջականորեն ներգործող, ճանաչվում և երաշխավորվում են ՀՀ Սահմանադրությամբ:

Պատահական չեն միջազգային և ներպետական իրավունքի հարաբերակցության հիմնախնդիրների լուծման շուրջ տարբեր մոտեցումները: Դրանք արտահայտում են ոչ միայն տարբեր հեղինակների գիտական տեսակետները, այլ նաև տարբեր քաղաքական ուժերի, ինչպես նաև այս կամ այն պետությունների որոշակի շահեր:

Այսպես՝ Գ. Տունկինի և Մ. Մարչենկոյի⁷ կարծիքով կարելի է խոսել այն ընդհանուր միտումի մասին, ըստ որի միջազգային իրավունքի առաջնայնության դերի կողմնակիցները, որպես կանոն, այն դիտում էին ուժեղ և հզոր տերությունների շահերի ոլորտ, որոնք բավական երկար ժամանակ (20-րդ դարի ընթացքում) էական ազդեցություն են գործել միջազգային իրավունքի զարգացման վրա, հանդիսացել են նրա հիմնական «օրենսդիրները» (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա):

Այդ պատճառով էլ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո համաշխարհային տնտեսության գլոբալիզացիայի դոկտրինայի ազդեցության տակ միջազգային իրավունքի էության փոփոխությունների շուրջ վիճաբանություններն աշխուժացան: Ակտիվ կերպով զարգացում ապրեց այն գաղափարը, որ միջազգային իրավունքը առանձին պետությունների (պետությունների խմբի) փոխադարձ կամքի և հետաքրքրությունների արտահայտումից բացի, ինչպիսին այն իրականում դրսևորվում է, վեր է ածվում համամարդկային արժեքների և շահերի արտահայտչի: Վերջին հաշվով այն թույլ է

⁶ С. Черныченко, *Международное право: современные теоретические проблемы*, М., 1993, стр. 11.

⁷ *Международное право* / Овт. ред. Г. Тункин/, М., 1994, стр. 128-129; *Проблемы теории государства и права*, стр. 1.

տալիս կյանքում կիրառել ներքին իրավունքի նկատմամբ միջազգային իրավունքի առաջնայնության սահմանման անհրաժեշտության գաղափարը: Միջազգային հարաբերություններում և քաղաքականության մեջ տվյալ հայեցակարգի իրականացման ընթացքում հաճախ ծագում են կոլիզիաներ և այսպես կոչված, «երկակի ստանդարտներ»: Նման մոտեցման օրինակներ են աշխարհի խոշոր պետությունների դիրքորոշումը՝ Հարավսլավիայի (Կոսովո), Ռուսաստանի (Չեչնիա), Հայաստանի (Լեռնային Ղարաբաղ) իրադարձությունների նկատմամբ:

Սրա հետ կապված՝ ժամանակակից մի շարք պետություններ խուսափում են ներպետական և միջազգային իրավունքի հարաբերակցության հստակ ամրագրումից՝ չարձանագրելով իրենց Սահմանադրություններում մեկի առաջնայնությունը մյուսի նկատմամբ: Սակայն սա չի վերաբերում հետխորհրդային պետությունների Սահմանադրություններին (Հայաստան, Ռուսաստան, Վրաստան, Հազախստան, Մոլդովիա և այլն), որոնք ելնում են միջազգային իրավունքի առաջնայնության սկզբունքից: Ենթադրվում է, որ սա անցումային շրջանի սահմանադրության անխուսափելի առանձնահատկությունն է:

Ընդհանուր առմամբ այսպիսին են միջազգային և ներպետական իրավունքների միջև հարաբերությունների զարգացման հակասական միտումները: Ենթադրվում է, որ միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ դրույթը հաշվի առնելու դեպքում յուրաքանչյուր պետություն կունենա զարգացած և հարաբերականորեն ինքնուրույն ներքին օրենսդրություն, որը կապահովի ինչպես քաղաքացիների իրավունքներն ու ազատությունները, այնպես էլ իր իսկ՝ պետության ինքնիշխանությունը:

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА

____ *Резюме* ____

____ *Л. Аветисян* ____

В статье акцентируется внимание на проблеме соотношения основных норм международного и внутригосударственного права. Подчеркивая то, что вся юридическая система страны базируется на Конституции Республики Армения 1995г., констатируется, что и нормы Конституции РА, и нормы международных договоров РА находятся в интегральной зависимости от норм международного права. Более того, международные договоры, заключенные РА, имеют верховенство над нормами внутригосударственного права.

Համազասկ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ

ԱՆԻԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՐՎԱՐՁԱՆԻ 2003 թ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

2000-2001 թվականների ընթացքում Շիրակի երկրագիտական թանգարանի և ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի համատեղ հնագիտական արշավախմբի կողմից Հայկաձոր գյուղի վարչական տարածքում հայտնաբերվեցին տարբեր ժամանակաշրջանների (քարի դարից-ուշ միջնադար) հնագիտական հուշարձաններ՝ բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր (նկ. 2):

Սրանցից ամենաուշագրավը Հոռոմոսի վանքի (նկ. 1) դիմաց գտնվող քարանձավային բնակավայրն է, որը մեր համոզմամբ Անի մայրաքաղաքի արվարձանն է: Սբ. Դազարի Հայկական Ակադեմիայի անդամ, Հայաստանի, Վրաստանի և Արևելյան Եվրոպայի Հայոց Կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդ, Գերաշնորհ Հ. Ներսես արքեպիսկոպոս Տեր-Ներսեսյանի նյութական օժանդակությամբ շուրջ երկու տարվա հետախուզական աշխատանքների ընթացքում տարբեր տեղամասերից հավաքվեցին և մշակվեցին վերգետնյա և ավերված հնագիտական շերտերից դուրս եկած նյութերը: Հետախուզական աշխատանքների արդյունքները հիմք հանդիսացան Անիի նորահայտ արվարձանի ուսումնասիրության խնդիրը՝ որպես ինքնուրույն գիտական թեմա, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնում ՀՀ պետական բյուջեից ֆինանսավորման առաջադրելու համար: Անցնելով համապատասխան փորձաքննություն՝ այն հաստատվեց և սկսեց իրականացվել: Սակայն հատկացված պետական միջոցները խիստ անբավարար էին հնագիտական պեղումներ ծավալելու համար:

2003թ. Հայկաձորի նորահայտ հուշարձանախմբի տարբեր հատվածներում ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի, ՀՀ ՄՆ Պատմության

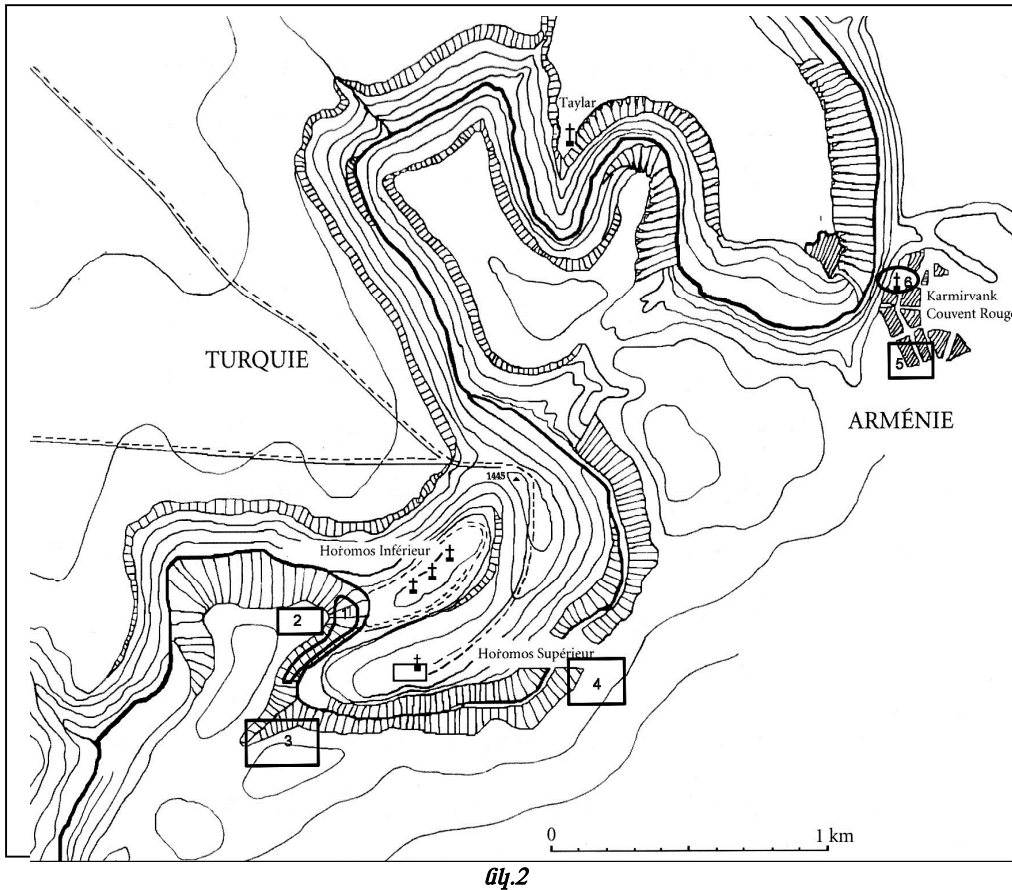

և մշակույթի հուշարձանների պահպանության գործակալության ու Շիրակի երկրագիտական թանգարանի համատեղ հնագիտական արշավախմբի կողմից իրականացվեցին հետախուզական պեղումներ, որոնք նպատակ ունեին պարզել առանձին հնավայրերի ժամանակագրական և շերտագրական իրավիճակի, դրանց ժամանակագրական հաջորդականության և փոխադարձ կապի խնդիրները: Պեղումները Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր Հարություն Գևորգյանի միջնորդությամբ ֆինանսավորվեցին ֆրանսահայ բարերար տեր և տի-

կին՝ Պետրոս և Մանիկ Թերգյանների հատկացրած միջոցներով և իրականացվեցին հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին: Պեղման համար տեղամասերի ընտրությունը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով և գիտական նպատակահարմարությամբ: Պեղումներ ձեռնարկվեցին երեք տեղամասերում՝ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու տարածքում (նկ. 2, տեղամաս 6), անտիկ բնակավայրում և դամբարանադաշտում (նկ. 2, տեղամաս 3), ամրոցում (նկ. 2, տեղամաս 2) և միջնադարյան բնակատեղիում, քանի որ թիվ 6 և թիվ 3 տեղամասերում մշակութային շերտերը բացված էին և հավաքվել էր բավականին հնագիտական նյութ, որը հստակորեն թվագրում է տվյալ հնավայրերը: Ամրոցի տարածքում (նկ. 2, տեղամաս 2) անցյալ դարի կեսերին իրականացվել են հողաբարելավման աշխատանքներ, որի արդյունքում ամբողջովին ավերվել են վերին

շերտը, ինչպես նաև կառույցների մնացորդները: Թիվ 4 տեղամասը, որպես Հոռոմոսի վանքի համալիրի մեջ գտնվող բնակատեղի, գիտական տեսանկյունից նույնպես հետաքննարարյին էր: Պահպանության առումով էլ այն գտնվում է առավել բարենպաստ պայմաններում: Բացի այն, որ Հայաստանում միջնադարյան այսպիսի փոքր բնակավայրերը բավականին լավ ուսումնասիրված են, նաև նպատակահարմար չէր պեղումների համար հատկացված գումարը ծախսել բոլոր տեղամասերում զուգահեռ աշխատանքներ իրականացնելու վրա: Նման պարագայում յուրաքանչյուր տեղամասում պիտի իրականացվեր փոքր ծավալի աշխատանք, որը բնականաբար չէր կարող ակնկալվող արդյունք տալ:

ՀԱՅԿԱԶՈՐԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԽՔԵՐ

1. Քարանձավային միջնադարյան բնակավայր
2. Միջնադարյան ամրոցի մնացորդներ
3. Անտիկ բնակավայր և դամբարանադաշտ
4. Միջնադարյան բնակավայր
5. Հելլենիստական բնակավայր և դամբարանադաշտ
6. Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի / 985թ. /, վաղմիջնադարյան բնակավայր և դամբարանադաշտ, 10-13դդ. բնակավայր

Աշխատանքներն ընթացան երկու տեղամասերում՝ Հայկաձոր գյուղի մեջ (նկ. 2, տեղամաս 5) և Ախուրյանի կիրճում՝ Հոռոմոսի վանքի դիմացի քարանձավներում (նկ. 3):

Հիմնվելով տեղամասում որպես պեղավայր ընտրվեց գյուղի հարավային մասի՝ արևմուտքից և հարավից հեղեղատով եզերված դարավանդը, որի ամբողջ մակերեսը ծածկված էր անտիկ ժամանակաշրջանին բնորոշ խեցեղենի բեկորներով:

Ըստ գյուղացիների, այստեղ մինչև առաջին տների կառուցումը (1950-ական թվականներ), դեռևս կանգուն էին ինչ-որ կառույցների պատեր: Այստեղ պեղվեցին հետախույզական երկու փոսորակներ: Մշակութային շերտի հզորությունը պայմանավորված է տեղանքի բնական թեքությամբ և տատանվում է 0,5մ -1,2մ միջև:

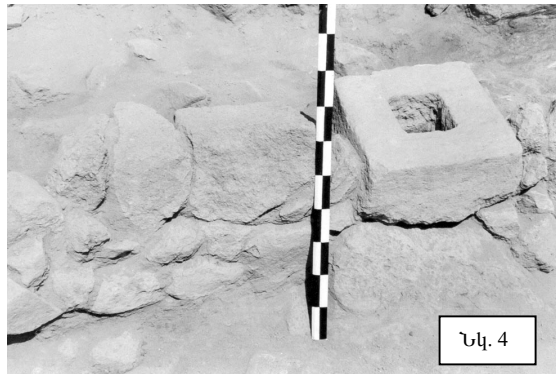

Նկ. 3

Շերտագրրական դիտարկման համաձայն՝ հուշարձանի այս հատվածը բաղկացած է չտարանջատված երկու շերտերից և շինարարական երկու հորիզոններից: Ըստ հայտնաբերված նյութերի՝ դրանք վերաբերում են մ. թ. ա. II և մ. թ. ա. I դարերին: Հետազայում՝

մ. թ. I-II դարերում, բնակավայրի տարածքը վեր է ածվում դամբարանադաշտի: Առաջին քառակուսու ստորին շերտում բացվեց կավածեփ տափանված հատակ, ինչպես նաև դրան հարող պատաշարի մի հատվածը: Երկրորդ քառակուսու երկրորդ շերտում բացվեց 5,5 մ երկարությամբ և 3,8 մ լայնությամբ մի կառույց, որին արևմտյան կողմից հարում են 2,25 մ և 1,9 մ տրամագծով, քառաշար պատերով երկու կրմնեխներ: Թաղումը կատարվել է մստած դիրքով: Սկանոնքի քայքայումից հետո կմախքը ետ է թեքվել և ընկել մստած դիրքն ամրապնդելու նպատակով շարված քարերի վրա (նկ. 4):

Հինգերորդ տեղամասից հայտնաբերված նյութերի մեջ կան քարից, երկաթից աշխատանքային գործիքներ, տափաշների, կարմիր երիզով, կիսագնդաձև, մախազարդ թասերի, օջախների, խոհանոցային խեցեղենի բեկորներ, կավից պատրաստված, բաղիկի մմանվող թռչունների երկու փոքրիկ արձանիկներ: Նյութերի մեջ առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի 2-րդ քառակուսուց հայտնաբերված արտաշիսյան կոթողի ներքնասալը (նկ. 5): Վերջինս, լինելով Հայաստանում մմանատիպ երկ-

Նկ. 4

րորդ գտածոն, (առաջինը հայտնաբերվել է Բենիամինի անտիկ դաստակերտից), մեկ անգամ ևս հաստատում է Մ. Խորենացու վկայությունը արտաշիսյան սահմանաքարերի ձևի մասին և միաժամանակ հնարավորություն է տալիս ստույգ թվագրել հուշարձանը: Իսկ անտիկ դամբարանների պեղումները, ընդարձակելով Հայաստանի անտիկ թաղումների քարտեզը, ի հայտ են բերում նաև վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի թաղման մոր ձև և արարողակարգ:

Այս տեղամասում աշխատանքներն ավարտելուց հետո իրականացվեցին պահպանական որոշ խնդիրներ ևս: Պեղված քառակուսիներն ամբողջովին ծածկվեցին պոլիէթիլենի բարակ շերտով, այնուհետև՝ մախապես քարերից մաքրված հողով: Կատարված աշխատանքները նպատակ ունեն հաջորդ տարի պեղումները սկսելիս հեշտությամբ հասնել արդեն պեղված շերտին: Երկրորդ տեղամասում իրականացված պեղումների հիմնական նպատակը քարանձավային բնակավայրի կառուցապատման սկզբունքի, բնական և ձեռակերտ քարանձավների հաղորդակցության, գործառական բնույթի և ժամանակագրական հաջորդականության բացահայտումն էր: Աշխատանքները մախ ծավալվեցին ձեռակերտ քարանձավներից մեկում՝ ներառելով նաև դրա տակ գտնվող բնական քարանձավն ու դիմացի հարթակը (նկ. 5): Քարանձավը փորված է տուֆի շերտի մեջ, ունի մոտ 13 մ. լայնությամբ և մոտ 6,5 մ. խորությամբ անկանոն ուղղանկյան ձև: Առաստաղի բարձրությունը մոտ 3 մ. է: Պատերի վրա պահպանվել են աշխատող գործիքի բերանի չափով արված տաշվածքները: Յուրաքանչյուր

պատի վրա մի քանի խորշեր կան՝ մեծ և փոքր, տարբեր խորության: Անկասկած, այս խորշերն օգտագործվել են տնտեսական նպատակներով: Դիմացի պատի ներքևի մասում փորված է կամարաձև բուխարի: Պատերի մեջ պահպանվել են նաև փոքր, միջանցիկ փորվածքներ, որոնք օգտագործել են ինչ-որ իրեր (խնոցի և այլն) կախելու համար:

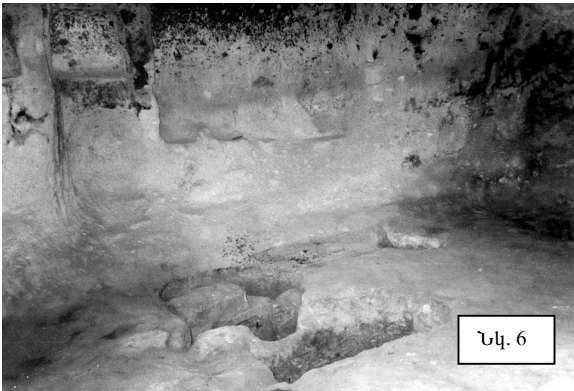
Նկ. 5

Կենտրոնական մասում՝ անմիջապես մուտքի դիմաց, թողնվել է միջնապատ, որով քարանձավը բաժանված է երկու հաղորդակցվող սրահների, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի լուսամուտ: Չախ կողմում այն շատ լավ մշակված է: Դրսից քիչ սեղմված ուղղանկյունաձև փոքր պատուհանը ներսի կողմից աստիճանաբար լայնանում է՝ նպաստելով լույսի առատորեն ներս թափանցելուն: Պատուհանն ունի ջրահեռացման համար աստիճանաբար ներքև իջնող տարաչափ հարթակներ,

որոնցից վերջինն արդեն հատակին է: Պեղումներով հայտնաբերվեց երկու քարանձավների (վերին և ստորին), հաղորդակցության ուղին (նկ. 7): Հենց մուտքի մոտ փորված է 70 սմ տրամագծով անցք, որն աստիճանաբար լայնանալով, ձախ կողմում քիչ անկանոն շրջանի ձև է ստանում և թեքությամբ բացվում առաջին հարկի առաստաղին, այսինքն քարանձավի առաջին հարկի առաստաղն ու երկրորդ հարկի հատակը միջանցիկ անցքով հաղորդակից են: Քարանձավը փակվել է քարե դռով, որի կրնկի խոռչները պահպանվել են մուտքի երկու կողմերում:

Եթե ձեռակերտ քարանձավում մշակութային շերտի հզորությունը չի գերազանցում 0,5 մետրը, ապա սրա առաջին հարկում այն հասնում է 2,3 մետրի: Պեղումների արդյունքում առաջին հարկում և նրան հարող արտաքին հարթակում (մոտ 75 քառ.մ) հայտնաբերվեցին 6 շինարարական հորիզոններ, որոնք վերաբերում են IX-XVII դ.: Հայտնաբերվեցին քարից և երկաթից պատրաստված աշխատանքային գործիքներ, թոնիրներ (նկ. 8): Առաջին հարկի թոնիրներից մեկի մեջ գտնվեց կավից մի իր, որն ամրացված էր ակին: Իրը կավակերտ է՝ կռացած և թևերը ներքև կախած կնոջ մոտավոր պատկերով, և հավանաբար ունեցել է ծիսական գործառույթ: Խեցեղենի մեջ կան կարմրափայլ և ջնարակված բազմաթիվ բեկորներ, անիական գոտեգարդ կարասի դրոշմազարդ մասեր: Թոնիրներից մեկում գտնվեցին բյուզանդական պղնձյա դրամ (անանուն ֆոլիս 11-րդ դար, բնորոշումը դրամագետ Ա.Ջոհրաբյանի) և բրոնզյա զարդեր:

Պեղվեց նաև առաջին քարանձավի հարևանությամբ գտնվող, մոտ 2,5 մ տրամագծով կոնաձև ձեռակերտ քարանձավը, որն իրենից ներկայացնում է գմբեթաձև: Հնարավոր է, որ այն դեռևս վաղ միջնադարում որպես մատուռ կամ եկեղեցի է ծառայել և նախորդել է Հռոմոսի վանքին: Դրա մասին են վկայում ոչ միայն պատերը գոտեգարդ կամարների աղեղները, այլ նաև կամարի գոտու վրա պահպանված փորագիր հավասարաթև խաչերը: Պատկերված հավասարաթև խաչերը բնորոշ են IV-V դարերին, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել մատուռի՝ նույն ժամանակաշրջանին պատկանելը: Բայց ավելի ստույգ թվագրման համար կարևոր է նաև մատուռի առաստաղին փորագրված պարույրի մեջ տառերի

Նկ. 6

մագծով կոնաձև ձեռակերտ քարանձավը, որն իրենից ներկայացնում է գմբեթաձև: Հնարավոր է, որ այն դեռևս վաղ միջնադարում որպես մատուռ կամ եկեղեցի է ծառայել և նախորդել է Հռոմոսի վանքին: Դրա մասին են վկայում ոչ միայն պատերը գոտեգարդ կամարների աղեղները, այլ նաև կամարի գոտու վրա պահպանված փորագիր հավասարաթև խաչերը: Պատկերված հավասարաթև խաչերը բնորոշ են IV-V դարերին, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել մատուռի՝ նույն ժամանակաշրջանին պատկանելը: Բայց ավելի ստույգ թվագրման համար կարևոր է նաև մատուռի առաստաղին փորագրված պարույրի մեջ տառերի

տառերի՝ նույն ժամանակաշրջանին պատկանելը: Բայց ավելի ստույգ թվագրման համար կարևոր է նաև մատուռի առաստաղին փորագրված պարույրի մեջ տառերի

մմանվող տարբեր նշանների վերծանումը (նկ. 9): Քարանձավ-մատուռի հատակի մեջ բացվեց թոնիր: Տոնի մեջ արված գլանաձև փորվածքում դրված է եղել հաստ պատերով մեծ թոնիր, հետագայում դրվել է փոքր մեկ ուրիշը՝ կողքերն ամրացված նախորդ մեծ թոնրից մնացած բեկորներով (տախտակ 4, նկ.21):

Երրորդ քարանձավը պեղվեց քիչ ավելի հեռու առաջին և երկրորդ քարանձավներից, միաժամանակ շուրջ դրվեց քարանձավի դիմաց (տախտակ 5, նկ.22): Քարանձավի մուտքի մոտ պահպանվել է թոնիր: Քարանձավի մի հատվածի՝ հետագայում

1մ հեռու է: Այս քարանձավի մեջ դեպի դուրս՝ արևելք դրված շուրջիլ փլվածքի խոշոր բեկորներով լցված հողաշերտ է՝ հագեցած իրար հաջորդող մոխրաշերտերով: Շուրջի մեջ՝ 40 սմ խորության վրա, գտնվեցին

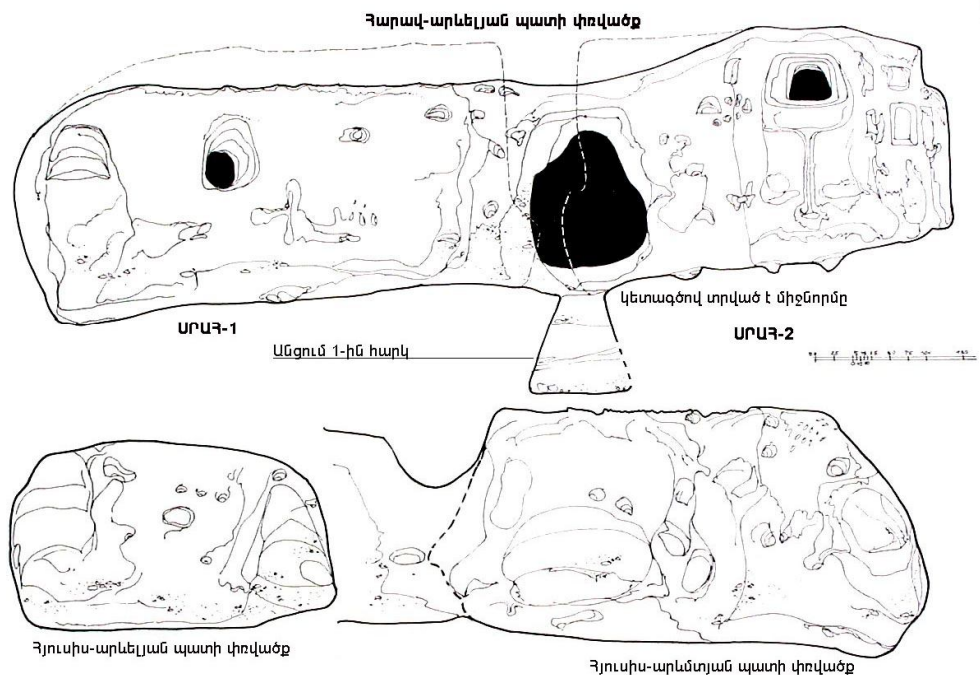

փլվելու հետևանքով այն այսօր հայտնվել է դրսում: Մաքրելուց հետո պարզվեց, որ ինչպես նախորդ քարանձավում, այստեղ ևս թոնիրը դրվել է տոնի շերտի մեջ: Թոնիրի համար հարթակ ստեղծելու նպատակով ժայռաբեկորների անհարթությունը լցվել է հողով: Քանի որ քարանձավի հետին պատը եղել է մոտ 2մ ցածր, շարել են շրջանաձև պատ (պահպանվել է մերսի աղեղը՝ 1,5մ բարձրությամբ): Քարանձավի արևելյան պատի փլուզումից հետո թոնիրը հայտնվել է դրսում: Թոնիրը պահպանվել է կիսով չափ. տրամագիծը՝ 55 սմ, բարձրությունը՝ 45 սմ, աննշան ձգվածություն ունի արևելք-արևմուտք: Կիսաշրջանաձև ակն արևմտյան կողմում է (հիմքի տրամ.՝ 20 սմ, բարձր.՝ 15 սմ): Թոնիրը լավ մատցնելու համար կողքերն ամրացրել են մեկ այլ թոնրի բեկորներով: Այլի վրա շարել են քարեր, դրանց մեջ գտնվեց նաև թոնրի շրթի մոտ ամուր մատած ձվածիր մի վանակատ: Թոնիրը քարանձավի պատից

Բացի նշված քարանձավից, հետախուզական փոստրակներ պեղվեցին քարանձավներից վերև գտնվող դարավանդի վրա, որով ճշտվեցին նախկինում հայտնաբերված հելլենիստական բնակավայրի և անտիկ դամբարանադաշտի հյուսիս-արևմտյան սահմանները: Հնավայրի այս հատվածում հողը հագեցած է հարուստ վերգետնյա նյութով, որը հիմնականում վերաբերում է անտիկ ժամանակաշրջանին և վաղ միջնադարին:

Ախուրյանի ափամերձ հատվածի հետախուզության արդյունքում հայտնաբերվեցին նաև բնակավայրը Հռոմոսի վանքի հետ կապող կամրջի մնացորդները: Քա-

1-ին քարանձավի կտրվածք

РАСКОПКИ НОВОНАЙДЕННОГО ПРИГОРОДА АНИ 2003г.

Резюме

А. Хачатрян, Л. Еганян

Совместная экспедиция Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА, краеведческого музея Ширака и Агентства охраны памятников истории и культуры РА в 2003 г. провела раскопки в разных участках села Айкадзор Ширакской области. Основные работы были проведены на территории села Айкадзор и ущелья реки Ахурян, около средневекового монастырского комплекса Оромос. На территории села в результате раскопок были обнаружены античное поселение и некрополь, которые датируются II в.-д.н.э.-I в. н.э. Были раскопаны одно сооружение II-I вв. д.н.э., в кладке стены которого был найден плит из Арташесской стеллы и захоронение в круглой погребальной камере I в. нашей эры. В ущелье реки Ахурян была раскопана одна рукотворная пещера и прилегающая к ней терраса. Была установлена система коммуникации рукотворных и естественных пещер, часть которых являются нижними этажами для первых. По обнаруженным материалам рукотворное пещерное городище относится IX-XVII вв. нашей эры, входит в систему средневековой столицы Армении Ани и является органической частью Оромосского монастырского комплекса.

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ
ՄԿՅՈՒԹԱԿԱՆ ՏԻՊԻ ՁԵՆՔԸ

Անդրկովկասը սկյութական նյութական մշակույթի տարրերի կրողն է: Սկյութական ազդեցությունից զերծ չի մնացել նաև խնդրո առարկա տարածաշրջանը:¹ Այս մասին պատմագիտական տվյալներին գալիս է լրացնելու Շիրակից ու Լոռուց հայտնաբերված հնագիտական նյութը՝ հիմնականում հարձակողական սպառազինության նմուշներ՝ ակինակ, նետասլաքներ և կացին:

Ալիմակ. Մորզանի կողմից Մուսիերիից հայտնաբերված երկաթե դաշույնը միակն է (աղ. 1, նկ. 1): Այն ունի հորիզոնական ձողաձև վերնամաս, ուղիղ կենտրոնում երկու հորիզոնական ակոսներով բռնակ, ուղղանկյունաձև խաչարդ և եռանկյունաձև շեղք: Դաշույնը խիստ քայքայված է, չկա ծայրը: Պահպանված մասի երկարությունը 20 սմ է, բռնակինը՝ 8 սմ: Նման կառուցվածք ունեցող դաշույններն ու սրերը, որոնցից հայտնաբերվել են Հայկական լեռնաշխարհի (Կարմիր - բլուր, Թեյշեբայինի, Գեղիտ-վիտ, Ստեփանակերտ և այլ), Կովկասի (Մամթավրո, Մուխումի, Բրիլի, Թլի և այլ), Հարավուսական տափաստանների (Մին. Վողի, Ստեպնոյ), Ուկրաինայի (Պոլտավա, Դնեպրոպետրովսկ, Ստարշայա Մոզիլա), Ուրալի (Բիկովո, Ախմիլովո) համաժամանակյա հնագիտական հուշարձաններում և կրում են սկյութական զինագործության առանձնահատկությունները, մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի են «ակինակ» անվամբ:

Մուսիերիի գտածոյին շատ մնան են Թլիի դամբարանադաշտից հայտնաբերված ակինակները, որոնք ևս ունեն եռանկյունաձև շեղք և թվագրվում են մ. թ. ա. VII-VI դարերով:² Ինչ վերաբերում է Մուսիերիի գտածոյի թվագրմանը, ապա Ս. Եսայանը և Մ. Պոգրեբովան գտնում են, որ այսօրինակ ակինակներն Անդրկովկասում հանդես են գալիս մ. թ. ա. VI դարից ոչ ուշ:³

Նետասլաքներ. Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում բավականին մեծ քանակություն են կազմում սկյութական տիպի պոչուկավոր և խողովակակոթառ բրոնզե նետասլաքները: Հայտնաբերվել են Շիրակում՝ Պեմզաշենից, Շիրակավանից, Անի-Պեմզայից, իսկ Լոռիում՝ Ղաչաղանից, Մակարաշենից, Ալմերից (Որմակ), Մուսիերիից:

Երկթև խողովակակոթառ նետասլաքներն Անդրկովկասում շատ քիչ են հանդիպում: Ընդհանրապես այս տիպի նետասլաքներն ունեն կամ տերևաձև, կամ շեղանկյունաձև, կամ էլ օվալաձև զլխիկներ: Մեր տարածաշրջանից հայտնաբերվել են Պեմզաշենում՝ 1 և Մուսիերիում՝ 2 (աղ. 1, նկ. 2, 3): Սրանք շեղանկյունաձև զլխիկներով են: Ընդ որում, Պեմզաշենի գտածոները Տ. Խաչատրյանը թվագրում է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններով:⁴ Մուսիերիի օրինակի թևերի վրա կան սկյութական նետասլաքներին բնորոշ ակոսներ: Սրանցից մեկը կոթառի վրա բեղիկ ունի: Սկյութների մոտ այս նետասլաքները հիմնականում հանդես են գալիս մ.թ.ա. VII-VI դարերում:⁵ Ա. Մելյուկովան նշում է, որ երկթև խողովակակոթառ նետասլաքներն արխաիկ են և Եվրազիայում երևան են եկել դեռևս մինչսկյութական ժամանակաշրջանում:⁶

¹ Я. М а н а н д я н, О некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья, Ер., 1944, стр. 45, 54; Մ. Երեմյան, Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը քոչվորների դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1968, 2, էջ 93-94:

² Б. Т е х о в, Скифы и центральный Кавказ в VII-VI вв. до н. э., М., 1980, рис. 4, 3, 20.

³ С. Е с а я н, М. П о г р е б о в а, Скифские памятники Закавказья, М., 1985, стр. 48.

⁴ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 20.

⁵ К. С м и р н о в, Вооружение савроматов (МИА. N 101), М., 1961, стр. 41.

⁶ А. М е л ю к о в а, Вооружение скифов, САИ, вып. Д 1-4, М., 1964, стр. 18.

Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Հայկաբերդում, Կարմիր բլուրում, Նորաշենում, Կուլանուրիվիյան դամբարանադաշտում, Սինգեչաուրում, Հարավային Օսեթիայում, Աշուրում, Բաբելոնում և այլ հնավայրերում:⁷

Եռաթև խողովակակոթառ նետասլաքներ ավելի շատ են հայտնաբերվել: Ս. Եսայանը և Մ. Պողոթնովան Անդրկովկասից հայտնաբերված մնամորինակ նետասլաքներն ըստ իրենց կառուցվածքային առանձնահատկությունների բաժանել են երեք տիպի:⁸ Նույն սկզբունքով կներկայացնենք մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերված գտածոները:

Առաջին տիպը կազմում են օվալաձև գլխիկով, երկար կամ կարճ կոթառով նետասլաքները: Սրանց մեջ կան մասնաշաղկապ, որոնք կոթառի վրա բութակ ունեն: Ի դեպ, այս տիպի նետասլաքները սկյութների մոտ հանդես են գալիս երկթև նետասլաքների հետ միաժամանակ: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից մնամատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Պեմզաշենից (աղ. 1, նկ. 5-10), Շիրակավանից և Մուսիերիից (աղ. 1, նկ. 4): Պեմզաշենից հայտնաբերված թվով վեց նետասլաքների երկարությունը տատանվում է 3-4 սմ միջև: Սրանցից չորսի կոթառները կարճ են (աղ. 1, նկ. 5-8), իսկ երկուսինը՝ երկար (աղ. 1, նկ. 9, 10): Ընդ որում երկար կոթառովներից մեկի կոթառին կա մասնաշաղկապ:

Շիրակավանից հայտնաբերվել է երկու նետասլաք,* որոնցից մեկը խիստ քայքայված է և փշրված: Երկուսն էլ ունեն կարճ կոթառներ: Պահպանված մի նետասլաքի երկարությունը 2,5 սմ է:

Ինչ վերաբերում է սրանց թվագրմանը, ապա Պեմզաշենի գտածոները Տ. Խաչատրյանը թվագրում է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանով,⁹ իսկ Շիրակավանի գտածոները Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը թվագրում է մ. թ. ա. V-IV դարերով: Մուսիերիի նետասլաքը թվագրվում է մ. թ. ա. VII-VI դդ.:¹⁰ Վ. Իլյինսկայան, Բ. Մոզոլևսկայան և Ա. Կերենովիկինը գտնում են, որ սկյութա - սարմատական հուշարձաններում օվալաձև գլխիկով նետասլաքները հանդես են գալիս երկթև նետասլաքների հետ միաժամանակ և գոյատևում են մ. թ. ա. VII-VI դարերի ընթացքում, իսկ Կ. Սմիրնովը նշում է, որ մ. թ. ա. V դ. սկզբներին այս տիպի նետասլաքները դուրս են գալիս կիրառությունից, չնայած հանդիպում են ավելի ուշ ժամանակի հուշարձաններում:¹¹ Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Հայկաբերդից, Արին-բերդից, Ֆրանկանոցից, Նիզովիանից, Դվանի, Սամտավրդի դամբարանադաշտերից, Աշուրից և այլ հնավայրերից:¹²

Երկրորդ տիպը կազմում են բրոնզե այն նետասլաքները, որոնց գլխիկներն ունեն ոչ ցայտուն արտահայտված շեղանկյունաձև կամ եռանկյունաձև գլխիկներ: Ընդ որում դրանք կլորավուն եզրագծերով են: Նմանատիպ նետասլաքներ բավականին մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Պեմզաշենում՝ 13: Սրանց երկարությունը 4սմ է, մի երևույթ, որը ինչպես նկատում են Ս. Եսայանը և Մ. Պողոթնովան, մնամորինակ նետասլաքների մեջ չափերի առումով եզակի են:¹³ Այս նետասլաքներից մեկն ունի բութակ (աղ. 1, նկ. 11): Իսկ մյուսների մեջ կան և երկար կոթառով, և կարճ կոթառով օրինակներ: Նմանատիպ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Կարմիր-բլուրից, Արին-բերդից, Ֆրանկանոցից, Ներքին Հորաթաղից, Սինգեչաուրից, Հարավային Օսեթիայից, Ախալցխայից և այլ հնավայրերից: Ա. Մելյուկովան այս տիպի նետասլաքները

⁷ Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ер., 1944, табл. 53, 93; С. Есаян, М. Погребова, Скифские памятники Закавказья, табл. II; М. Трапш, Труды, Т. I, Сухуми, 1970, табл. V, 12, 13; Г. Ионе, Мингечаурская разновидность наконечников стрел „скифского“ типа МКА. вып. III, Баку, 1953, стр. 81, табл. I.

⁸ С. Есаян, М. Погребова, Скифские памятники Закавказья, стр. 61 - 69.

* Պահպանվում են ՇԵԹ-ի ֆոնդերում:

⁹ Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 20.

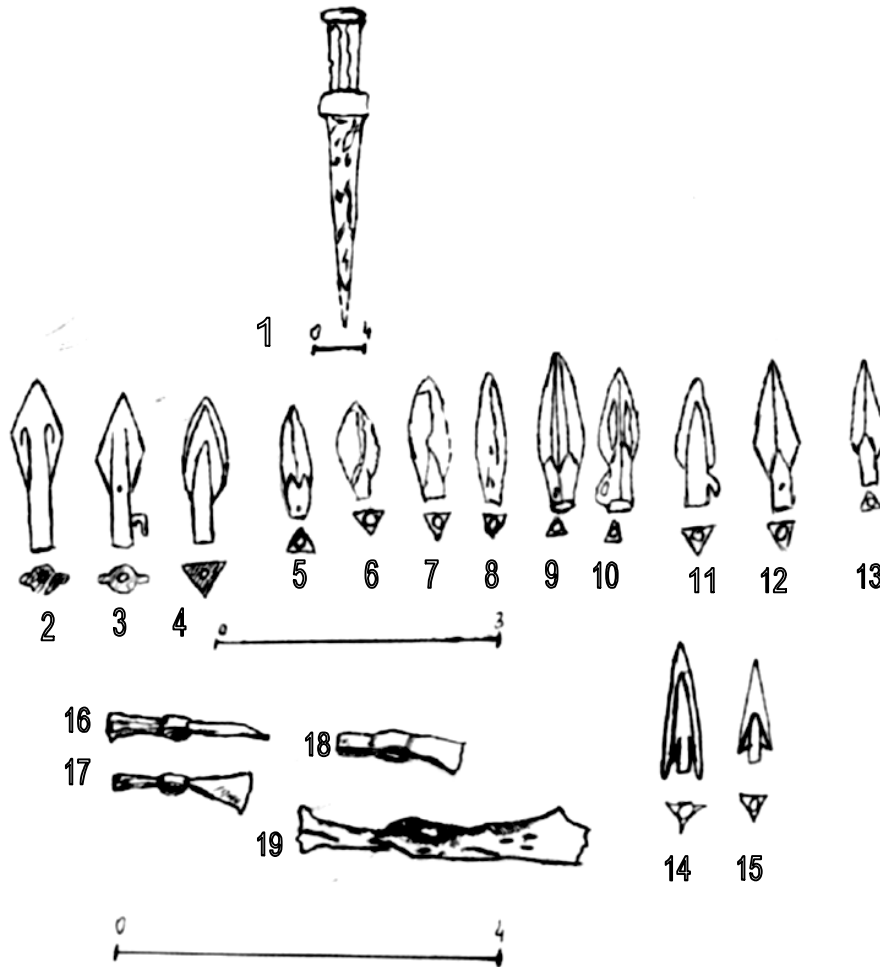
¹⁰ А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, стр. 10.

¹¹ В. Ильинская, Б. Мозолевский, А. Тереножкин, Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов, Скифия и Кавказ, Киев, 1980, стр. 13; К. Смирнов, Вооружение савроматов, (МИА. N 101), М., 1961, стр. 41.

¹² Б. Пиотровский, История и культура Урарту, рис. 53 а, в, г, рис. 93 в, е; С. Есаян, М. Погребова, Скифские..., табл. VII, 17,

¹³ С. Есаян, М. Погребова, Եզվ. աշխ., էջ 65:

թվագրում է մ. թ. ա. VII-VI դարերով:¹⁴ Բ. Պիոտրովսկին խոսելով Արին-բերդից հայտնաբերված համանման նետասլաքների մասին, նշում է, որ դրանք վերաբերում են մ. թ. ա. VI-V դարերին, և որ դրանք Էրեբունու միջնաբերդը գրավող թշնամու զենքն են եղել: Մակարաշենից է Ս. Իսրայելյանի կարծիքը այս տիպի նետասլաքների վերաբերյալ. դրանք նա թվագրում է մ. թ. ա. VI-IV դդ. և գտնում է, որ նետասլաքները պատկանել են Վանի թագավորության անկումից հետո Էրեբունիում ապրած բնակչությանը:¹⁵

Երրորդ տիպի նետասլաքներն ունեն ցայտուն արտահայտված անկյուններով շեղանկյունաձև գլխիկներ: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Պեմզաշենից (աղ.1, նկ.12) և Մակարաշենից (աղ.1, նկ.13)՝ մեկական օրինակներով: Մակարաշենի գտածոյի թվագրումը համընկնում է այս տիպի նետասլաքների ընդհանուր թվագրմանը՝ մ. թ. ա. VII-VI դարեր:¹⁶ Նմանատիպ նետասլաքները քիչ են: Դրանք հայտնաբերվել են Կախեթիայից, Մինգեչաուրի դամբարանադաշտից, Հարավային Օսեթիայից, Իրանից:¹⁷

Չորրորդ տիպի նետասլաքներն ունեն եռանկյունաձև գլխիկներ և ուղիղ հորիզոնական կամ դեպի ներքև իջնող սուր թևիկներ: Սրանց կոթառները փոքր են ու կարճ: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում մնամօրինակ նետասլաքներ հայտնաբերվել են Ակներից (աղ.1, նկ.14,15): Նետասլաքներից մեկը (նկ.14) դեպի ներքև իջնող սուր

¹⁴ А. Мелюкова, Вооружение скифов, стр. 68.

¹⁵ Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, стр. 241; Ս. Իսրայելյան, Էրեբունի քաղաք - ամրոցի պատմությունը, Եր., 1971, էջ 132-133:

¹⁶ А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 286-288.

¹⁷ С. Есаян, М. Погребова, նշվ. աշխ., էջ 69:

թևիկներով է և ունի 2,5 սմ. երկարություն, իսկ մյուսի (նկ.15) թևիկներն ուղիղ հորիզոնական են, երկարությունը 2 սմ. է: Նետասլաքները թվագրվում են մ. թ. ա. V-IV դդ.:¹⁸

Պոչուկավոր եռաթև նետասլաքներ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում հայտնաբերվել են միայն Շիրակի մարզի Մարատակ գյուղի քարարկղային դամբարանից: *Թվով երեք այս նետասլաքներն ունեն եռանկյունաձև գլխիկներ և հատվածքում կլոր սրածայր պոչուկներ: Սրանք ունեն 2-2,5 սմ երկարություն: Լ. Եզանյանը դամբարանը նախապես թվագրել է մ. թ. ա. VIII-VI դարերով:¹⁹ Սակայն դամբարանի ուղեկցող նյութը, այդ թվում մյուս յոթ նետասլաքները բնորոշ են մ. թ. ա. XII-XI դարերով թվագրվող համալիրներից հայտնաբերված գտածոներին:

Նմանատիպ, սակայն երկաթե նետասլաքներ Հայաստանում հայտնաբերվել են Թեյշեբայինիից և թվագրվում են վաղ հայկական ժամանակաշրջանով:²⁰ Արևելյան Դրիմում Կիրովի հնագույն բնակավայրում հայտնաբերվել են մմանատիպ ոսկրե նետասլաքներ, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. XV-XII դարերով:²¹ Ընդ որում նույն հնավայրից հայտնաբերվել են նաև նույն ժամանակով թվագրվող ոսկրից պատրաստված խողովակակոթառ նետասլաքներ:

Ընդհանրապես դժվար է պատասխանել այն հարցին, թե սկյութական տիպի նետասլաքները, որոնք հայտնաբերվել են Անդրկովկասում և Հայաստանում, որտեղ են արտադրվել՝ տեղում, թե՞ բերվել են դրսից: Այս հարցի շուրջ տարբեր են մաս գիտնականների կարծիքները: Այսպես, օրինակ՝ Գ. Իոնեն և Բ. Գրակովը գտնում են, որ Անդրկովկասում ոչ միայն պատրաստվել են սկյութական տիպի նետասլաքները, այլև օգտագործվել է դրանց պատրաստման տեխնոլոգիան:²² Այլ է Կ. Պիցխելաուրիի կարծիքը: Նա գտնում է, որ սրանք բացարձակ մոտ չեն տեղական զինագործների արտադրանքին, դրանք ներմուծվել են Անդրկովկաս դրսից՝ թշնամու կողմից:²³ Առավել դժվար է պոչուկավոր նետասլաքների հարցը, քանի որ դրանք թվապես քիչ են: Բացի այդ շատ հետաքրքիր է այն, որ վերը նշված մինչսկյութական Կիրովի բնակավայրից հայտնաբերվել են ոսկրից պատրաստված թե՛ պոչուկավոր և թե՛ խողովակակոթառ երկթև և եռաթև նետասլաքներ: Սա մի հանգամանք է, որը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, թե երկթև և եռաթև նետասլաքները պատրաստվել են դեռ շատ վաղուց (սկսած մ. թ. ա. XVI-XIVդդ.) և պարտադիր չէ, որ դրանք պատրաստված լինեն սկյութների կողմից: Հավանաբար այդպիսին են նաև Մարատակի մ.թ.ա. XII-XI դարերով թվագրվող նետասլաքները:

Երկաթյա կացիններ. Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից Մուսիերիում՝ 3 (աղ.1, նկ.16-18) և Կուրտանում՝ 1 (աղ.1, նկ.19) հայտնաբերվել են թվով չորս երկաթյա կացիններ: Դրանք երկար, նեղ և փոքր-ինչ գոգավոր, քիչ լայնացող աշխատաբերանով, ուղիղ կամ քիչ հաստացված վերջավորություն ունեցող հանքաքրիչով (*обушок*) զենքեր են: Հանքաքրիչը հարթ է և ունի կարծես կլորավուն մակերես: Փաստորեն սրանք կացին-մուրճեր են: Մուսիերիից հայտնաբերվածների երկարությունը 10-15 սմ է, աշխատաբերանների լայնությունը՝ 2-2,5 սմ: Իսկ մեկի աշխատաբերանը խիստ քայքայված է ու թերի: Վերջինիս մուրճի հատվածը կտրվածքում բազմանկյունու կտրվածքով է, իսկ հաջորդ երկուսինը՝ քառանկյունի:

¹⁸ А. Мартиросян, Армения в эпоху..., стр. 10; Б. Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 308-310.

* Պահվում են ՇԵԹ-ի Ֆոնդերում

¹⁹ Լ. Եզանյան, Մարատակի դամբարանը, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը հանրապետական զինաժողովի զեկուցումների հիմնադրությամբ, Գյումրի, 2002, էջ 4-5:

²⁰ А. Мартиросян, Город Тейшеванни, Ер., 1961, стр. 137, рис. 61.

²¹ Древности Восточного Крыма /предскифский период и скифы/, Академия наук УССР, институт археологии, Киев, 1970, стр. 35, 45.

²² Г. Ионе, Мингечаурская разновидность наконечников..., стр. 81-82; Б. Граков, Скифы, М., 1971.

²³ К. Пичхелаури, Восточная Грузия в конце бронзового века, Тб., 1979, стр. 16.

Կուրտանի օրինակի երկարությունը 20 սմ է, աշխատաբերանի լայնությունը՝ 3,5 սմ: Սա ևս շատ բայքայված է: Հ. Մարտիրոսյանը ողջ դամբարանը թվագրել է մ. թ. ա. VI-V դարերով ²⁴:

Կացին-մուրճեր հայտնաբերվել են Խրտանոցից, Սամտավրոյից, Գվանի, Թլիի և Բրիլի դամբարանադաշտերից: ²⁵ Փաստորեն զենքի այս տեսակը Անդրկովկասում լայն տարածում է գտել մ. թ. ա. VII-VI դարերում: Տարբեր են կարծիքներն այս զինատեսակի հետ կապված: Հ. Մարտիրոսյանը գտնում է, որ սրանց ձևը Անդրկովկաս է բերվել սկյութների կողմից, իսկ Ա. Մելյուկովան և Մ. Պոգրեբովան պնդում են հակառակը, որ սկյութներն են ընդօրինակել Անդրկովկասից ²⁶:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերված սկյութական տիպի նյութն ամբողջությամբ ներկայանում է զենքի տեսակներով, որոնք հայտնաբերվել են դամբարաններից: Ո՛չ Շիրակը, ո՛չ էլ Լոռին չունեն սկյութական որևէ հուշարձան, որ վկայեր այստեղ նրանց երկարատև բնակության փաստի մասին: Վերը ներկայացված սկյութական տիպի զենքի մեջ կան նմուշներ, որոնք պատրաստված են տեղի վարպետների կողմից, բայց դրանք չեն դարձել հայկական զինագործության օրգանական տարր:

ОРУЖИЕ СКИФСКОГО ТИПА, НАЙДЕННОЕ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

Резюме

Г. Мсрян

Набор вещей скифского типа и характер содержавших их погребений, а также само число таких погребений свидетельствуют, что этот компонент составляли преимущественно воины, пришедшие сюда и в значительной степени усвоившие местную культуру, но сохранившие самобытность воинского снаряжения. Нельзя не отметить, что как Ширак, так и Лори не содержат памятников, свидетельствующих о длительном обитании здесь скифов. Среди вещей скифского типа имеются экземпляры, изготовленные местными мастерами. Но подовные формы так и не стали органичным элементом армянского оружейного дела.

²⁴ А. Мартиросян, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, стр. 289 – 291:

²⁵ С. Есаян, М. Погребова, *Եզի. աշխ.*, էջ 80:

²⁶ А. Мартиросян, *Армения в эпоху...*, стр. 290; А. Мелюкова, *Вооружение скифов*, стр. 67.

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՎ ՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Այն, որ դաստիարակության գիտա-ճանաչողական և սոցիալ-իրավական գաղափարները հայ իրականության մեջ արդեն XI դարում զգալիորեն հեռացել էին հասարակական կյանքի ավատատիրական (ֆեոդալական) պատկերացումների սահմաններից, հատկապես նկատելի է Ներսես Շնորհալու (XI-XII դարեր) և Մխիթար Գոշի (XII դար) ստեղծագործությունների մեջ:

Զմնարկելով մարդու հիմնախնդիրը՝ Ներսես Շնորհալին փորձում էր բացահայտել մարդկանց բարի ու չար արարքների աղբյուրը: Այդպիսի աղբյուր էր նա համարում մարդու ազատ կամքը, այն, որը դրսից, «աստծո նախախնամությամբ» չի պարտադրված անհատին, այլ մարդու հոգու մեջ առաջացել է միանգամայն հակադիր սկզբունքների (բարի ու չար) պայքարից: Այդ պայքարը Ներսես Շնորհալին բնութագրել է որպես տանջանք, որը փոխում է մարդկանց կյանքը: Ընդ որում, այն փոփոխվում է ոչ թե «երկնային ուժերի» ներգործությամբ, այլ սեփական ընտրությամբ, ինչպես մարդիկ ցանկանում են:

Նման հարցադրումը, անկասկած, հակասում էր ավատատիրական դոգմատիկ ուսմունքին, որն իր էությամբ ճակատագրապաշտական էր, որովհետև մարդու վարքագիծը ամբողջությամբ և բոլոր մանրամասնություններով հայտարարում էր պատճառավորված «տիրոջ նախախնամությամբ»: Հենց այդ դետերմինացումն էլ կասկածի տակ էր դրվում մարդուն օրգանապես յուրահատուկ կամքի բացարձակ ազատության մասին Ներսես Շնորհալու եզրակացության շնորհիվ: Կամքի ազատության օբյեկտիվորեն ընդունման վերաբերյալ եպիսկոպոսի, իսկ 1166 թվականից՝ կաթողիկոսի այսպիսի մեկնաբանությունը հնչում էր որպես ազատամտություն, հուշում էր սոցիալական հիմնախնդիրների ոչ ավանդական լուծում:

Այդպիսի լուծումների վառ օրինակներ ենք գտնում Ներսես Շնորհալու ստեղծագործություններում, մասնավորապես «Թուղթ ընդհանրականում», որտեղ «եկեղեցու առաջնորդն ու մտածողը կոնֆլիկտի և հակասության բախման և հանգուցալուծման մտորումների մեջ են»:¹ Շնորհալին խոր վրդովմունք է հայտնում աշխարհիկ և կրոնական գործիչների ընչասիրության, հարստություն կուտակելու անգուսպ հակումների առթիվ: Նա գրում է. «ստացուածովք և ոչ միայն հարկատր պիտոյիցն եղեն անկարօտ, այլև անելորդքն լցան և յաշխարհի հոգովք և մտօք տաժամեալք, և աստ անհոգութեամբ և հեշտութեամբ ստուարացեալք»:²

Սոցիալական հիմնախնդիրների ոչ ավանդական լուծումների ուշագրավ գաղափարներ ենք գտնում նաև Մխիթար Գոշի ստեղծագործության մեջ, որը ոչ միայն իր ժամանակի նշանավոր առակագիրն էր, այլև կարևոր իրավական փաստաթղթի՝ «Դատաստանագրքի» (1184թ.) կազմողը: Նման փաստաթղթի անհրաժեշտությունը, որը կոչված էր կարգավորելու միջնադարյան Հայաստանի բոլոր սոցիալական դասերի ու խավերի, պետության, հասարակության և անձի կյանքը, պայմանավորված էր ժամանակի հանգամանքներով: Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը պահանջում էր համապատասխան իրավական ձևակերպում: Անհրաժեշտ էին հաստատված և միասնականացված օրենսդրություններ, որոնք կարգավորեին դասերի ու առանձին անձանց փոխհարաբերությունները, որոշեին դրանցից յուրաքանչյուրի իրավական վիճակը, կանոնավորեին դատավարությունը և դրանով սահմանափակեին աշխարհիկ ու եկեղեցական իշխանությունների դատական կամայականությունը, որ խստորեն քննադատվում է Գոշի կողմից «Դատաստանագրքի» ստեղծման պատճառներն ու նպատակները հիմնավորելիս. «Տեսանենք այժմ, զի բազումք յեպիսկոպոսաց եւ ի վարդապետաց եւ ի քահանայից եւ ի գլխատր աշխարհականաց աչառանաւք և կաշառաւք

¹ Տե՛ս մանրամասն Հ. Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայության պատմություն, Եր., 1976, էջ 161-169:

² Ն ե Ր ս ե ս Շ ն Ր հ ա լ ի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 28:

բազում անգամ եւ տգիտութեամբ թիւր են գուղիղ դատաստան: Մակս որոյ յուղղութիւն եւլ յանդիմանութիւն սակաւութ յայնուիկ զիրս դրոշմեցաք դատաստանի»³:

Կանգ առնենք իրավագիտական այդ աշխատության այն հիմնական դրույթների վրա, որոնցում որոշակիորեն նկատվում են ազատախոհության՝ մեզ համար հետաքրքրություն ներկայացնող դրսևորումները:

Ի սկզբանե ասենք, որ արդեն իսկ ազատախոհության դրսևորում էր գուտ աշխարհիկ բնույթի փաստաթղթի ստեղծումը, որը սահմանափակում էր Աստվածաշնչից և կրոնական այլ աղբյուրներից վերցրած օրենքներով ղեկավարվող եկեղեցական տերերի դատավարական իրավունքները: Դրանով ոչ միայն խոչընդոտներ էին ստեղծվում հոգևորականության դատավարական կամայականությունների համար, այլև օրենսդրության վրայից պոկվում էր միստիկական քողը, օրենքն ընկալվում որպես մարդկային ձեռքի ստեղծագործություն, որը կյանքի է կոչված ոչ միայն երկնային կամքով, այլ դարաշրջանի մարդկանց երկրային իրական պահանջումներով:

Հայ միջնադարի ավատատիրական ավանդական պատկերացումների շրջանակներում բացահայտորեն չէր տեղավորվում նաև «Դատաստանագրքի» հիմքում Մխիթար Գոշի դրած աշխարհայացքային գլխավոր սկզբունքը՝ մարդու մոտ կամքի ազատության առկայության ընդունումը: Ինչպես արդեն նշվել է, այդ ըմբռումը հակասում էր մարդկային բոլոր խոհերի ու արարքների վերուստ նախասահմանված լինելու մասին միջնադարի դոգմատիկական ուսմունքին և մասնավորապես ճակատագրապաշտությանը:

Մխիթար Գոշը կողմնակից էր հայոց կենտրոնացված պետականության ամեն կերպ ամրապնդմանը, որն իր գործունեության ընթացքում հենվել օրենքների վրա ու հակադրվել տեղական ֆեոդալների (ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ հոգևոր) անջատողականությանը և օտարերկրյա զավթիչների մեքենայություններին: Իր մշակած և մատուցած օրենքները նա բխեցրել է միջնադարյան Հայաստանի ֆեոդալական հասարակության իրական կյանքի համգամանքներից, ընդ որում, ընդգծելով, որ ժամանակի ընթացքում օրենքները պիտի փոխվեն՝ հակառակ կրոնական տեսակետի, որ պահանջում էր, որպեսզի դրանք ընդունվեն իբրև «աստվածասահմանված», այսինքն՝ որպես բացարձակ, մեկընդմիջ տրված և անփոփոխ: Սակայն կյանքը աստվածաշնչական ժամանակների համեմատությամբ զգալիորեն փոխվել էր, և Մխիթար Գոշը միանգամայն թույլատրելի էր համարում աստվածաշնչական օրենքները լրացնել մարդկանց ու կյանքի փոփոխված պայմաններին համապատասխանող նոր իրավական նորմերով: Մովսիսական օրենքը, մարգարեների խոսքը և Ավետարանը մեկ անգամ արդեն տրված լինելով, այդպես էլ մնացել են անշարժ, քարացած, մինչդեռ մարդկանց վարքն ու բարքը տարբեր է և փոփոխվում է ժամանակի մեջ: Աստվածաշնչական հրահանգներն ու եկեղեցական կանոնները նոր, սոցիալական և կենցաղային փոփոխված պայմաններն արտացոլող իրավական նորմերով լրացնելու թույլատրելիության այդպիսի ընդունումն արդեն, իր մեջ կրում էր ազատականության և առաջադիմության լիցք:

Մխիթար Գոշը, սակայն, դրանով չսահմանափակվեց, այլ ավելի հեռուն գնաց: Հայ օրենսգիրը աստվածաշնչական օրենքների ժողովածուն համապատասխանեցրեց հասարակության և մարդկանց կյանքի նոր պայմաններին, անհրաժեշտ համարեց ուղղումներ մտցնել նրա իրավական շատ նորմերի մեջ՝ ձևափոխելով դրանք, կամ տալով նոր մեկնաբանություններ: Ընդ որում, «Դատաստանագրքի» հեղինակը, որ ղեկավարվում էր իրական կյանքի պահանջներով, գտավ միանգամայն մարդասիրական լուծումներ: Որպես կանոն, Մխիթար Գոշը մեղմացրեց աստվածաշնչական օրենքների ու եկեղեցական կանոնների խստությունները: Նա մասնավորապես մահապատիժը հաճախ փոխարինում էր թեև բավական խիստ, բայց կյանքը պահպանող պատժով: Մի շարք դեպքերում մահապատիժը փոխարինվում է դրամական տուգանքով, կամ էլ՝ եկեղեցական ապաշխարանքով:

³ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի (աշխատասիրությամբ խոսքով Թորոսյանի), Եր., 1975, էջ իր:

Մխիթար Գոշի բարեփոխականությունը դրսևորվում է նաև օրենսդրության, որպես կյանքի պահանջներից ծնված իրավական նորմերի հավաքածուի ստեղծման գործընթացի զուտ աշխարհիկ մեկնաբանման մեջ:

Այսպես օրինակ, «Դատաստանագրքում» սոցիալական անհավասարությանը տրված է զուտ աշխարհիկ բացատրություն, որը սկզբունքորեն տարբերվում էր տվյալ հասարակական երևույթի վերաբերյալ գոյություն ունեցող պաշտոնական տեսակետից: Մխիթար Գոշը սոցիալական անհավասարության առաջացումը կապում էր դասակարգային հասարակության կյանքի իրական պայմանների, հողի ու ջրի նկատմամբ մասնավոր սեփականության առկայության հետ: Գոշը մեկն է այն առաջիններից ու եզակիներից, որ անազատության հիմքը փնտրել է հասարակության ներքին կյանքում ու գտել սոցիալ-տնտեսական պատճառների մեջ: Անազատության, ուրիշներին ծառայելու պատճառը հողն ու ջուրն է, երբ հարաբերությունները մարդկանց միջև այնպես են դասավորվում, որ դրանցից ոմանք զրկվում են, իսկ մյուսները՝ իրենց ձեռքը կենտրոնացնում այն»⁴: Գոշը գրքի «Յաղագս դատաստանաց շինականաց» հոդվածում գրել է. «Ազատ յԱրարչէն եղեւ մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղեւ հողոյ և ջրոյ»:⁵ Այդ դրույթից օրգանապես բխում են խիստ արմատական սոցիալական և աշխատանքային եզրահանգումներ, որոնք «Դատաստանագրքի» հեղինակն ինքը չէր կարող անել, սակայն բոլոր նախադրյալներն ստեղծեց:

Տերերից կախվածությունն առաջացել է վերջիններիս կողմից հողի ու ջրի զավթման պատճառով, ուրեմն դրանք ուժով խլելը ընչազուրկներին թվում էր որպես աղաղակող անարդարության վերացման գործողություն: Նման եզրակացության ուղղվածությունը ակնհայտորեն առաջադիմական է:

Այն ժամանակների սոցիալ-իրավական տրամադրությունների արձագանքները կան «Դատաստանագրքի» օրենսդրական մի պահանջում: Մխիթար Գոշի համոզմամբ՝ պետական իշխանությունը պետք է լինի քաղաքացիական գործերում հոգևորականության միջամտությունը բացառող զուտ աշխարհիկ իշխանություն: Եկեղեցական դասը հոգևոր գործերով պիտի զբաղվի, ծառայի աստծուն և ոչ մամոնային, չպետք է տրվի աշխարհիկ հոգսերին. նա պիտի զբաղվի եկեղեցական գործերով, հակառակ դեպքում պիտի զրկվի հոգևոր աստիճանից համաձայն աստծու խոսքի, թե «ոչ ոք չի կարող երկու տիրոջ ծառայել»: Այդ պահանջը առաջադիմական էր ոչ միայն հայկական միջնադարի, այլև ավելի ուշ ժամանակների համար: Այդ պատճառով էլ կարելի է հիացմունք հայտնել այն խիզախության համար, որով Մխիթար Գոշը ձևակերպեց ու պաշտպանեց բացահայտ առաջադիմական բնույթի իր օրենսդրական սկզբունքները, ընդ որում, այդ բանն արեց անձնական պատասխանատվությամբ ու համարձակորեն, առանց կենտրոնացված ուժեղ պետական իշխանության հենարանի, որը նրա օրոք չկար Հայաստանում և որի մասին այդ նշանավոր օրենսգիրքը միայն երագում էր:

Միջնադարյան Հայաստանի առաջադեմ մտածողների աշխատություններում ազատամտությունը և առաջադիմականությունը գիտական և հասարակական-քաղաքական մտքի բնորոշ դրսևորումներից են:

СОЦИАЛЬНО- ПРАВОВЫЕ И ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ВОСПРИЯТИЯ ВОСПИТАНИЯ В АРМЯНСКОМ СРЕДНЕВЕКОВИИ

____ Резюме _____

____ В. Григорян _____

В ценнейших трудах прогрессивных мыслителей средневековой Армении Н. Шнорали и М. Гоша в качестве характерных проявлений выступают просветительско-реформирующие мысли и взгляды, которые способствовали развитию научно-педагогических и воспитательных идей в учебных заведениях того времени .

⁴ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ իր:

⁵ Նույն տեղում, էջ ժդ:

**ՎԱՀԵ ՔԱՉԱՅԻ «ԱՐԱՐՉԻ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՕՐԸ»
ՄՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ֆրանսահայ անվանի արձակագիր, լրագրող Վահե Քաչան (Վահե Խաչատուրյանը) մուտք է գործել գրական ասպարեզ 1953 թվականին՝ 25 տարեկան հասակում, երբ Փարիզի նշանավոր «Գալլիմար» հրատարակչությունը լույս ընծայեց երիտասարդ արձակագրի առաջին վեպը՝ «Կիրակի օրվանից մնացած ծխուկներ» («Les me'gots du dimanche») վերնագրով և Վահե Քաչա ստորագրությամբ: Առաջին իսկ վեպը նրան ամփոփապես դարձնում է քննադատների և հրատարակիչների սկեռուն ուշադրության առարկան: Հռչակավոր հրատարակչության անու՞նն էր պատճառը, հեղինակի ինքնատիպ տաղա՞նդը, ինքը՝ ստեղծագործությունը, թե՞ այս բոլոր հանգամանքները միասին, որ նորահայտ գրողին բերեցին մեծ ճանաչում: Դա հազվադեպ երևույթ է, մասնավոր երբ խոսքը օտարազգի գրողի մասին է: Իհարկե, պետք է հաշվի առնել, որ Քաչայի հաջողությանը նպաստեց նաև ֆրանսիական գրականության 50-ական թվականների մթնոլորտը, երբ «գրական ինդուստրիայի» տնօրենները և ընթերցասեր հասարակությունը կարիք ունեին նոր անունների:

1955 թվականին գրված Վահե Քաչայի երկրորդ վեպը՝ «Ակն ընդ ական» («Oeil pour oeil») (հայերեն առաջին անգամ թարգմանվել և հրատարակվել է 1956 թվականին), գրողին ավելի մեծ հաջողություն բերեց: 1957 թվականին այս վեպով հեղինակն արժանացավ կոմս Ռիվարոլի անվան պատվավոր գրական մրցանակին, որ ֆրանսերեն լեզվով արտահայտվող օտարազգի գրողների համար սահմանված մրցանակ էր: Որոշ ժամանակ անց նշանավոր ռեժիսոր Անդրե Կայատը, որի աշակերտն է եղել Վ. Քաչան, ֆիլմ է նկարահանում «Ակն ընդ ական» վեպի հիման վրա: Սա Վահե Քաչայի շոնդալից մուտքն էր ֆրանսիական կինոյի աշխարհը:

Հետագա տարիներին Վ. Քաչան հրապարակեց ավելի քան 25 վեպեր, 15 ֆիլմի սցենար և երկու դրամատիկական գործեր («Կարթ», «Սեղմված բռունցքներ», «Արարչի ութերորդ օրը», «Գիշատիչների խնջույքը», «Գավազան», «Մի սևամորթ Լիմբուրնի արձանի վրա», «Թողեք մեռնեն» էսեն, «Մի դաշույն այս պարտեզի մեջ» և այլն):

Հայագրի ընթերցողի համար հատկապես հետաքրքիր է «Մի դաշույն այս պարտեզի մեջ» վեպը (1981թ.)՝ էպիկական լայն շնչի ծավալուն մի ստեղծագործություն, որը ներկայացնում է Արևմտյան Հայաստանի իրականությունը, պոլսահայության կյանքը, սովորությունները, վարքն ու բարքը համիդյան արհավիրքից մինչև Մեծ Եղեռնը: Այս և այլ ստեղծագործությունները հեղինակի համար հաստատուն տեղ ստեղծեցին արդի գրականության մեջ՝ դարձնելով նրան ամենից շատ ընթերցվող հեղինակներից մեկը:

Վահե Քաչան, գրական գործունեությանը զուգահեռ, համագործակցել է ֆրանսիական ճանաչված կինոդերասանների հետ, որոնցից են Ժան-Լուի Տրինտինյանը, Բրիջիտ Բոնոն և այլոք: Մշտապես համագործակցել է նաև հայագրի հռչակավոր ռեժիսոր Անրի Վերնոյի հետ, և նրանց երկարամյա համագործակցության արդյունքն է «Մայրիկ» ֆիլմը, որի սցենարի հեղինակը Վահե Քաչան է: Նրա սցենարների կամ վեպերի հիման վրա նկարահանվել են «Արարչի ութերորդ օրը», «Գալիա», «Ուժածիլ չափ», «Հրեայի մահը», «Մի մարդ ընկավ փողոցում», «Գիշատիչների խնջույքը», «Լոռի ուսուցիչը» ֆիլմերը: Հայաստանաբնակ կինոհանդիսատեսին ծանոթ է Քրիստիան Ժակի «Գիշատիչների խնջույքը» ֆիլմը:

Գրական գործունեության հետ միաժամանակ նա շարունակել է նաև զբաղվել լրագրությամբ: 1962թ. ստացել է մամուլի «Պելման» մրցանակը՝ «Խղճահարություն չկա կույրերի հանդեպ» և «Քաղցկեղավորները» ռեպորտաժների համար:

Վ. Քաչան մուտք է գործել գրականություն 50-60-ական թվականներին, երբ ֆրանսիական մտավորականության մտքի տիրակալներն էին Ժակ Պրեվերը և Ժան-Պոլ Սարտրը իրենց փիլիսոփայական աշխատություններով, վեպերով, պատմվածքներով, պիեսներով: Ֆրանսիայում 50-ական թվականներին ամենատարածված գրքերից

մեկը Սարտրի «Լինելություն և անություն» փիլիսոփայական ծավալում երկն էր՝ Էկզիստենցիալիզմի բարձրագույն արտահայտություններից մեկը:

Էկզիստենցիալիզմի՝ որպես գոյության փիլիսոփայության գլխավոր թեման մարդու անհատական կեցությունն է, նրա կյանքի իմաստն ու ճակատագիրը: Էկզիստենցիալիստներն իրենց առջև դնում էին այնպիսի հարցեր, որոնք հեշտությամբ արձագանք էին գտնում շատ մարդկանց հոգիներում և ընդունվում նրանց կողմից. դրանք էին՝ կյանքի իմաստը, մարդու ճակատագիրը, ընտրության, անձնական պատասխանատվության և այլ հարցերը:

Էկզիստենցիալիզմն իր արտահայտությունն է գտել արվեստի, գրականության, թատրոնի, կինոյի մեջ: Էկզիստենցիալիզմի տարածվածությունը բացատրվում է նրանով, որ այն ձգտում էր դուրս գալ փիլիսոփայական կամ գեղագիտական կոռ համակարգի սահմաններից, դառնում էր աշխարհագրացողություն, երբեմն բավական առօրեական և զգացմունքային, մատչելի ոչ միայն բարձրաճաշակ մտավորականներին, այլև ցանկացած քաղաքացու: Էկզիստենցիալիզմը փորձում է դուրս գալ ստանդարտների, հաստատված օրենքների, կոռ հայացքների, կադապարված հերոսների այդ առանձնահատուկ գերությունից: Ընդհանրապես Էկզիստենցիալիստական ստեղծագործությունները գրականության և փիլիսոփայության զուգակցումն են: Էկզիստենցիալիստ գրողներից շատերի՝ Սարտրի, Կամյուի, Միտն դը Բովուարի համար գրականությունը փիլիսոփայական հայացքների, գաղափարների, մտածելակերպի, հետաքրքրությունների թարգմանությունն ու արտահայտությունն է: Էկզիստենցիալիստ գրողները գրականության միջոցով արտահայտում են իրենց փիլիսոփայական հայացքները և տալիս դրանց բացատրությունները:

Վահե Քաչան չէր կարող չհամակվել Մալրոյի, Ժընեյի, Կամյույի ու Սարտրի գրական-փիլիսոփայական վեպերով: Նրա գեղարվեստական մեթոդի ձևավորման ընթացքում նկատվում է տարբեր փիլիսոփայական և գրական ուղղությունների ազդեցությունը: Այնուամենայնիվ այդ բոլոր գրական բախումների մթնոլորտում Քաչային հաջողվեց ստեղծել իր ինքնատիպ ոճը, իր ինքնուրույն ստեղծագործական մեթոդը:

Դրա ապացույցն է 1958 թ. գրված «Արարչի ութերորդ օրը» վիպակը: Վիպակը մեծ ժողովրդականություն է բերում հեղինակին, նրա հիման վրա ֆիլմ է նկարահանվում, իսկ հայ հանդիսատեսը գործին ծանոթանում է հեռուստաբեմադրությամբ:

Վիպակի գործողությունները ծավալվում են Փարիզում: Ընդամենը երկու գլխավոր հերոսների՝ Իրեն Դյումանի և Անդրե Քերյանի առկայությունը ստեղծագործությանը հաղորդում է հոգեբանական սուր լարվածություն: Անդրե Քերյանը մասնագիտությամբ բժիշկ է: Ծանապարհելով կնոջը Նիցցա, նա վերադառնում է կլինիկա, ուր բերում են ավտոմեքսի ենթարկված, 30-ին մոտ մի տղամարդու: Մինչ բժիշկը մասնապատրաստվում է վիրահատության, մարդը մահանում է: Բժիշկ Քերյանը իր կլինիկայում վախճանվածի կնոջից՝ Իրեն Դյումանից թաքցնում է դառը ճշմարտությունը:

Տեղեկանալով, որ իր ամուսինը ենթարկվել է ավտոմեքսի, Իրեն Դյումանը հայտնվում է «սահմանային իրադրության ծուղակում» (սա Էկզիստենցիալիստական փիլիսոփայության հասկացություններից է): Իրենը գտնվում է ճգնաժամային իրավիճակում, սա շրջադարձային անսպասելի երևույթ է նրա կյանքում: Նա մեն-մենակ, անօգնական կանգնած է մահվան տազնապի առջև: Կյանքի հանգիստ ընթացքը հանկարծ խախտվել է. անցյալը՝ իմաստազրկվել, ներկան՝ հագիվ է նշմարվում, աշխարհը սարսափելի, անիմաստ ու անըմբռնելի է թվում, նա բոլորովին մենակ է՝ չունի ծնողներ, այլևս կենդանի չէ սիրելի անձնավորությունը: Կյանքը «անարդար» գոյություն է դառնում Իրենի համար: Նրա համար մեռնում են հին ծրագրերը և միակ «ելքը», որը նա արագորեն գտնում է, ինքնասպանությունն է: Բարեբախտաբար ինքնասպանության փորձը ժամանակին կանխվում է:

Մահը անձանոթ խորհուրդ է բժիշկ Քերյանի համար: Բժիշկ լինելով հանդերձ, նա անպատրաստ է ընդունելու մահվան գոյությունը, անկարող է հաշտվել դրա հետ: Բժիշկ Քերյանը հանկարծակիի է գալիս այդքան ծանոթ, բազմաթիվ անգամ տեսած, մասնագիտական առումով արդեն սովորական դարձած մահից: Նա նույնպես հայտնվում է «սահմանային իրադրությունում»՝ բախվելով իրեն ծանոթ ու անծանոթ,

խորթ ու դաժան սարսափելի իրավիճակին: Բայց չէ որ դա բնական երևույթ է, բնության օրենք և մահը պետք չէ ընդունել որպես անդարմանելի մի բան...

«Մահմանային իրադրություն» արդյունքում մարդը գործում է բոլորովին անսպասելիորեն: Ըստ Մարտի, «սահմանային իրադրությունը» վկայում է մարդկային անկատարության, անբավարարության մասին: Իր «Գիշատիչների խնջույքը» գրքի առաջաբանում Քաչան գրում է. «Մահը առաջին տազնապն է: Իմ բոլոր գրքերը կառուցված են այս թեմայի շուրջ: Լինի դա պատերազմի, սիրո, պայքարի տազնապն»:¹ Մահվան հարցը ներկա է նրա գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում: Մոտ 20 վեպում և կինոնկարում, Քաչան սկսեցում ուշադրությանը գնում է կյանքի այդ առեղծվածը:

Բժիշկ Քերլյանը փորձում է «օր-օրի վրա հույսի մի բեկոր խլելով նրանից՝ Իրենին հաշտեցնել մահվան մտքին»: Մահվան լուրը պակաս ցավալի, ավելի փիլիսոփայորեն ընկալելի դարձնելու համար բժիշկը նախապատրաստում է Իրենին՝ նրան տանելով այն վայրերը, որտեղ կյանքը և մահը գտնվում են «սահմանային իրադրության» մեջ: Բժիշկը փորձում է վերակառուցել երիտասարդ, «փխրուն» կնոջ կյանքը, նրա համար հենարան ստեղծելով հասարակության մեջ: «Կյանքի հաճույքները և հույսի արմատները կազմվում են հազար ու մի արտասովոր մանրամասներից. արևի մի ճառագայթ, մի կրկներգ, մի սովորույթ»:²

Նրանք շրջում են իրենց ծանոթ փողոցներով՝ Ծանգ-Էլիզե, հասնում են Կոնկորդ հրապարակ, գնում են կինոթատրոն, լողավազան, այցելում են այն բոլոր վայրերը, ուր Իրենը եղել է Մարկի հետ: Հայտնվելով «սահմանային իրադրությունում»՝ Իրենը կարծես գրկվում է հիշողությունից: Իր ողջ կյանքի ընթացքում նա հիշում է միայն Մարկին: Եվ բժշկի հարցին. «Ի՞նչ էիք անում նախքան Մարկի հետ ծանոթանալը», Իրենը զարմանքով պատասխանում է. «Մարկից առաջ: Ոչինչ»:³ Մարկի հետ ծանոթանալուց առաջ նա «չկար», իրեն չի հիշում. Մարկից հետո էլ չի ուզում շարունակել իր կյանքն այս աշխարհում: Իրենի գոյությունը պայմանավորված է Մարկի գոյությամբ: Կորցնելով Մարկին և հայտնվելով տազնապալի իրավիճակում՝ Իրենն այնքան անպաշտպան է դառնում, որ կորցնում է իր էկզիստենցիան, իր գոյության գիտակցումն ու իմաստը:

Ըստ Հայդեգերի, ժամանակը սահմանափակվում է մարդու գոյությամբ: «Մինչև այն ժամանակը, քանի դեռ տևում է մարդկային գոյությունը, կա նաև աշխարհը... Եթե չկա ոչ մի գոյություն, ապա առկա չէ և աշխարհը»:⁴

Իրենն իր կյանքը պատկերացնում է այս մեկնաբանությամբ, նրա համար կյանքը կանգ է առել, ամեն ինչ անշարժացել է, գիտակցության ու հիշողության մեջ կենդանի է միայն Մարկ Դյումանը: Իրենը գիտակցում է, որ գոյություն ունի, սակայն այդ գոյությունը նրան թվում է «անհեթեթ», «աբսուրդ» և նա տազնապալ գգում է, որ հասցեագրված է անեությանը:

Բժիշկ Քերլյանը շարունակում է իր ջանքերը. կանչում է Իրենին մեկ ուրիշ կլինիկա, ցույց տալիս անհուսալի վիճակում գտնվող հիվանդների, հետո տանում է ծնընդատուն՝ ցույց տալիս կյանքի և մահվան միջև եղած կապը: Լուծվելով անդեն ամբոխի մեջ՝ բժիշկը մխիթարում է Իրենին, բացատրում, որ մարդիկ ընդհանրապես մահանում են. «Մահն ինչու՞ պիտի խնայեր Մարկին: Ինչու՞, ինչու՞: Մարկն էլ մահից ու արյունից էր: Բացառիկ ի՞նչ ուներ»:⁵

Սկզբում թվում էր, թե բժիշկ Քերլյանի ջանքերն իզուր են անցնում: Իրենին հարկավոր էր մեկ այլ ճգնաժամային իրավիճակ, մեկ այլ ցնցում, որ նա վերգտնի իր էկզիստենցիան, իր գոյության իմաստը: Բժիշկը Իրենին տանում է իր ծովափնյա հյուրը և որոշում է Մարկի մահվան լուրը հայտնել Իրենին նավակում՝ ծովի մեջտեղում, բնության տարերքի ներքո: Իրենը կորցնում է հույսի վերջին նշույլը: Բողոքում է անարդարության դեմ, լացից ցնցվում, սահում է ջրի մեջ՝ ձեռքերով բնագոյաբար կառչած շարժիչին:

¹ Վ. Ք ա չ ա, Գիշատիչների խնջույքը, 1976, էջ 3:

² Նույնը:

³ Նույն տեղում, էջ 43:

⁴ M. Heidegger. Sein und Zeit, erste Hälfte, S. 365.

⁵ Վ. Ք ա չ ա, նշվ. աշխ., էջ 53:

Վեպի փիլիսոփայական միտքն ամփոփված է Քերյանի հետևյալ խորհմաստ բառերում. «Մի նոր օր է սկսվում Մարկի համար: Ո՛չ երկուշաբթի, ո՛չ երեքշաբթի, ո՛չ կիրակի: Դա շաբաթվա ութերորդ օրն է: Եվ այս օրը պատկանում է արարչին: Դա մեզ համար պահված անակնկալ է: Եվ որքան էլ մենք լինի այդ օրն իմանալու մեր անհամբերությունը, մենք իրավունք չունենք դեպի այնտեղ տանող թելը կտրելու»:⁶

Չխորանալով կրոնական ուսմունքի դրույթների մեջ՝ բժիշկ Քերյանը սակայն համոզված է, որ կյանքը ի վերուստ է տրված. «Դուք իրավունք չունեք ձեր քնահաճույքով մեռնելու, քանի որ կյանքն իրավունքներ ունի ձեր վրա»:⁷ Եվ միայն մահվան սարսափն է, որ ստիպում է Իրենին նոր վիճակի մեջ վերգտնելու ու զգալու իր գոյությունը և ձեռքերն արյունոտելով, նավակը հասցնում է դեպի ափ: Իրենի հոգում արթնացած կյանքի մեջ իր գոյության ցանկությունը բժշկի մեծ հաղթանակն է, մի շաբաթից նրա լարված դեմքին բացվում է առաջին ժպիտը: Նրա մեջ արթնանում է ուտելու, խմելու, զավակ ունենալու ցանկությունը: «Սահմանային իրադրության» մեջ է արժեքավորվում կյանքի իմաստը:

Հումանիստ Քաչան ընդգծում է, որ կյանքի ամեն մի ապրած պահը երջանկություն է, և այն կարելի է գտնել «գիտական մի սկզբունքի վերլուծման, աստղաբաշխության կամ մի պարտեզի մեջ: Երկրի շուրջը պտտվող արհեստական արբանյակի կամ ավելի շուտ՝ մի սերմի զննությամբ, որը կարող է ծառ դառնալ»:⁸

Փաստորեն վիպակի վերջում միայն հասկանալի է դառնում անվանման խորհրդանշական իմաստը՝ «Արարչի ութերորդ օրը»: Ակնհայտ է, որ Քաչան համաձայն է Մարտրի այն մտքին, որ չկա ավելի լավատեսական ուսմունք, քան էկզիստենցիալիզմը. «Էկզիստենցիալիզմը մարդասիրություն է, քանի որ մարդու ճակատագիրն իր իսկ ձեռքերում է, և մարդը մարդու ապագան է»:⁹

Այդպիսի ապագա է դառնում Իրենի համար բժիշկ Քերյանը, որը չհասցնելով փրկել ամուսնու կյանքը, փրկեց և երկրորդ անգամ կյանք պարգևեց կնոջը: Նա ազնվորեն, անսպառ նվիրվեց Իրենին և մինչև վերջ պայքարեց, որ Իրենը վերգտնի իր էկզիստենցիան և վերակառուցի իր կյանքը:

ВАГЕ КАЧА И ЕГО ПОВЕСТЬ "ВОСЬМОЙ ДЕНЬ ТВОРЦА"

____ Резюме ____

____ В. Степанян ____

В 50-60-ых годах в атмосфере бурных столкновений литературных течений В. Каче удалось выявить свой самобытный стиль, создать особый художественный метод, в котором заметно явное воздействие философской струи экзистенциализма. Об этом свидетельствует психологическая повесть "Восьмой день Творца" (1958г.), в которой автор рассуждает о философских положениях экзистенциализма - о проблеме жизни и смерти, тревоге и страхе, бытие и небытие, и, проводя параллели между жизнью и смертью, четко высказывает свою позицию: "существование ради жизни".

⁶ Վ. Ք ա չ ա, նշվ. աշխ., էջ 55:

⁷ Նույնը:

⁸ Նույն տեղում, էջ 31-32:

⁹ Jean-Paul Sartre, *L'existentialisme est un humanisme*, Editions Gallimard, 1996, p. 40.

ՀԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆԻ ԳՐԱԴՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐՆ ՈՒ ՄԵԹՈԴԸ

Հակոբ Օշականը (1883-1948) հայ գրականության նշանավոր դեմքերից է, բայց Հայաստանի ընթերցողին առայսօր քիչ ծանոթ։ Նա մեր գրականության ամենաբեղուն գրողներից է և վիթխարի գրական ժառանգություն է թողել (վեպեր, վիպակներ, պատմվածքներ, թատերգություններ, գրապատմական ու քննադատական աշխատություններ)։ Ինչպես կենդանության օրոք, այնպես էլ այսօր ուսումնասիրողների ուշադրությունն առաջին հերթին գրավում է Հ. Օշականի քննադատական վաստակը, որ արժանացել և արժանանում է իրարամերժ գնահատականների։ Աչքի առաջ ունենալով նրա կյանքն ու ստեղծագործողի կերպարը, նրա գրապատմական ու քննադատական աշխատությունները, ինչպես և նրա մասին գրված ուսումնասիրությունները՝ հողվածում փորձել ենք բացահայտել Օշականի գրաքննադատության չափանիշներն ու մեթոդը։

Հ. Օշականի քննադատական չափանիշներից առաջինը գրականության շահն է։ «Գրականութիւնն դուրս ուրիշ ոչ մեկ հուզում։ Բոլոր ճամփաները միայն Հոռն չեն տանիր։ Կը տանին մահ գրականութեան»։¹

Ցանկացած գրական ձեռնարկ արժևորելիս նա ելնում էր գրականության շահից՝ առաջադրելով այն հարցը, թե տվյալ ստեղծագործությունը նպաստե՞լ է արդյոք գրականության հարստացմանը։ Եթե տվյալ ստեղծագործությունը չի ծառայում գրականության հարստացմանը, զարգացմանը, և առանց դրա գրականությունը ոչինչ չի կորցնում, նման ստեղծագործությունը չի կարող մեծ արժեք ունենալ քննադատ Օշականի աչքում։ Հայ գրականությունն այսօր անհնար է պատկերացնել առանց Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմի, Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի, Դուրյանի ու Տերյանի պոեզիայի, մինչդեռ դրանց կողքին եղել են ստեղծագործություններ, որոնք այսօր անհայտ են կամ հետաքրքրում են միայն գրականության պատմաբաններին։ Անգամ մույն հեղինակի ոչ բոլոր գործերն են շահեկան գրականության համար։ Ահա Շիրվանզադեի վեպերը Օշականը բարձր է գնահատել՝ ի տարբերություն թատերգությունների,² իսկ Թեքեյանի «Հրաշալի հարություն» ժողովածուն հայ գրականության նվաճում է համարում, մինչդեռ մույն հեղինակի վերջին՝ «Տաղարան» ժողովածուն անվանում է «բեռ»՝ ծանրացած թե՛ հեղինակի, թե՛ հայ գրականության ուսերին։³

Գրականության շահի այս սկզբունքը Օշականը կիրառում է մահ քննադատության համար։ Քննադատական յուրաքանչյուր գործ արժեքավոր է, եթե իր նպաստն է բերում գրականությանը։ Այս առումով նա անհանդուրժելի է գտնում արևելահայ գրականության մեջ շատ տարածված գրաքննադատության եղանակը։ Ընթերցողին մնում է մխիթարվել մեջբերումներով, երբ վերլուծելու փոխարեն քննադատները վերապատմում են ստեղծագործությունը, իսկ քննադատի ստեղծագործական մտքի արդյունքը կամ, ինչպես Օշականն է ասում, «քննադատին անձնական բաժինը» բացակայում է։⁴

«Ալ ի՞նչ հարկ, հասարակության համար, անձնական ճիգը՝ զոնե կարդալու պարտքը, աչքի ու ժամանակի զոհողություն՝ երբ պատրաստ է արևելահայ մեթոդը՝ գործերը ամփոփելու»⁵, -գրում է Օշականը։ Հասկանալի է, որ այսպիսի քննադատական ստեղծագործությունները չեն հարստացնում հայ գրականությունը։ Արևմտահայ գրականության մեջ սկիզբ առած և սփյուռքում իր բնականոն շարունակությունն ունեցած քննադատությունը բնութագրելու համար Հ. Օշականը «Գրականության համար» հողվածում օգտագործում է Պարոնյանի «Իրարագովական ընկերություն» արտահայտությունը։⁶ Ժամանակի քննադատների մի մասը պատրաստ է զովաբանել անխտիր

¹ Հ. Օշական, Համապատկեր արևմտահայ գրականության, հ.10, Անթիլիաս, 1982թ., էջ 82:

² Նույն տեղում, էջ 309:

³ Հ. Օշական, «Միյուտքը և իրավ բանաստեղծությունը», Երուսաղեմ, 1945թ., էջ 69-70:

⁴ Հ. Օշական, Գրականության համար, էջ 10-11:

⁵ Հ. Օշական, Համապատկեր ..., էջ 369:

⁶ Հ. Օշական, Զվարթնոց, Փարիզ, 1929թ., № 6-7, էջ 284:

բոլոր ստեղծագործությունները: Իրենց մտքի նեղության պատճառով նրանք հետևում են արդեն ընդունված կարծիքին: Այդպես ծնվում են «կոտրեր», որոնց իրական, վավերական փառքը հաճախ խիստ կասկածելի է: «Իրարագովական» գրախոսականներով ու հոդվածներով հեղեղված էր ժամանակի մամուլը, իսկ արդյունքում քննադատությունը վերածվում էր հրապարակախոսության:

Հ. Օշականի երկրորդ չափանիշը կյանքն է, այսինքն՝ կյանքի այն բաժինը, որ ամփոփված ու ներկայացված է ստեղծագործության մեջ: Օշականն ուշադրություն է դարձնում այն բանին, թե որքան խտությամբ ու խորությամբ է կյանքը սկեռված որևէ գրողի ստեղծագործության մեջ, ինչպես նաև այդ կյանքի տեսակարար կշիռն ու համապատասխանությունը ժամանակին, ազգայինին ու մարդկայինին: Օշականի մտապատկերում գրականությունն ու կյանքը ոչ միայն անբաժան են, այլև նույնական:

«Գրականութիւնը գիտութիւն չէ, զայն չենք տրվիր: Ձայն կ'ապրինք»⁷: Օշականի համար «ապրել» բառը լայն նշանակություն ունի: Կյանքը նրա ընկալմամբ ապրումների համանվագ է, իսկ գրական-գեղարվեստական յուրաքանչյուր ստեղծագործություն հենված է ապրումի, զգայության բազմաթիվ ծավալումների վրա: «Ապրել» գրականությունը, գրական ստեղծագործությունը նշանակում է վերապրել այն հույզերն ու կրքերը, որ զգացել է հեղինակը, այսինքն՝ ճանաչել տվյալ ստեղծագործությանը ծնունդ տված կյանքը: Այդ առումով բարձր է գնահատում Սունդուկյանի ստեղծագործությունը, քանի որ դրա միջոցով կարելի է ճանաչել ժամանակի թիֆլիսահայ կյանքը, կենցաղը, մարդկային հարաբերություններն ու մարդկանց հոգեբանությունը: Իսկ օրինակ պատմահայր Խորենացու «Հայոց պատմությունը» հնարավորություն չի տալիս պատկերացնել այն դարի կյանքն ու կենցաղը:

«Իմ կախարդական բանաձևը *կյանքն է*»⁸, -կրկնում էր Օշականը: Անդրադառնալով Մխիթարյան միաբանության գիտնականների՝ մեր անցյալի գրական ժառանգությունը քննելու և արժեքավորելու եղանակին և բարձր գնահատելով նրանց վաստակը հին և միջնադարյան գրականության ձեռագրերի վերծանման ու հրատարակման գործում՝ Օշականը միևնույն ժամանակ ցավով է նշում, որ ի տարբերություն այլազգի հետազոտողների՝ նրանք իրենց առաջ նպատակ չեն դրել ճանաչել նաև իր ժամանակի մարդու հոգին և ներկայացնել այն արդի ընթերցողին. «Կյանքին զգայարանքը, այսինքն՝ գիրքի մը հոգեղեն աշխարհը չէ հետաքրքրած վիեճակները»⁹:

Ըստ Հ. Օշականի՝ այս ուսումնասիրողները բանասիրական շերտից, բառերի ստուգաբանությունից այն կողմ չեն անցել, մինչդեռ եթե նույն լրջությամբ ու խղճըրտանքով փորձեին բառի «արտաքին կեղևը ճեղքել» ու թափանցել նրա խորքը, փնտրել ու վեր հանել այդ բառով արտահայտված հոգեկան ապրումները, կվերականգնեին մի ողջ քաղաքակրթություն: Համաձայնե՞նք Օշականի հետ, որ Եղիշեի ծննդյան կոնկրետ տարեթիվը ճշտելուց ավելի, որին ի դեպ ուսումնասիրողը տրամադրել է ութ հարյուր էջ, հետաքրքրօր է այն, թե ինչ քաղաքակրթության ու հոգեբանության ծնունդ է նրա մատյանը: Հետաքրքիր է, թե որտեղից է Եղիշեն սովորել իր խոսքի «մուգ, ճոխ, բայց զուսպ գեղեցկությունը, չափին զգացումը, ներդաշնակության ամուսանելի հրայրքը», որոնք նրա ոճը դարձնում են իրավ ու գրական, արդյո՞ք կար այդ դարում գրական ըմբռնողություն: «Ինչո՞վ էին խանդավառ ինք և նմանները իրենց խուցերուն մռայլ խորհուրդին մեջ, առանց սեղանի, փետուրը թաթխած ատեննին խեցիի թանաքին... Ահա ինձի համար Եղիշեն»¹⁰, -ասում է Օշականը:

Եթե միայն բառերով զբաղվելու փոխարեն ուսումնասիրողները մի քիչ էլ տարվեին էջի ոգեղեն բովանդակությամբ, կկարողանային «մտքի աչքերով ու հոգու ջիղերով» վերականգնել հայոց պատմության մի ողջ շրջան, այդ շրջանի կյանքն ու հայ մարդու հոգեկան աշխարհը. «Արդ մի անգամ ընդմիջտ կը մերժենք հավաքողը, առաքողը, թիվերով սպառնացողը, լեզվաբանական բաջադանքին ասպետները, քերականները,

⁷ Հ. Օշական, *Երկեր*, Եր., 1979, էջ 381-382:

⁸ Հ. Օշական, *Համապատկեր...*, էջ 335:

⁹ Նույն տեղում, էջ 297-298:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 302:

դասախոսները, որքան ատեն որ այդ մարդերուն ետին կը պակսի խելքը, մեծ բառով մը՝ իմացությունը, այսինքն՝ նախանյութը վերաստեղծելու կարողությունը»:¹¹

Օշականի համոզմամբ՝ քննադատներն իրենց առաջ նպատակ պիտի դնեն «գտնել շրջանը, մտայնությունը, հոգին, տաղանդին տեսակարար կշիռը. «Այս զբաղումն է, որ պիտի դառնա առաջին փլանի փառասիրություն և ոչ թե ցարդ եղածին պես կենսագրություն, գիրքի ամփոփում, անուններու ցանկ»:¹²

Հ. Օշականի՝ հայ գրականության համար առաջադրվող երրորդ չափանիշը հայ հոգու պաշտամունքի և արտահայտության պահանջն էր: Առանց հայ հոգու չկա հայ գրականություն և արվեստ: Ամեն ճշմարիտ արվեստագետ իր ցեղի հոգու արտահայտիչն է: Պարզել իրենց և մյուսների համար հայ հոգին՝ էական պարտականությունն է ամեն հայ արվեստագետի: Ամեն ճշմարիտ արվեստագետ արտացոլում է կյանքը, մասնավորապես իր ժողովրդի կյանքը, որ ավել կամ պակաս չափով արձագանք է գտնում յուրաքանչյուր գրողի, ստեղծագործողի հոգու խորանում: Այստեղ ակներև է Օշականի կրած ազդեցությունը XIX դարի ֆրանսիացի գեղագետ-քննադատ Հիպոլիտ Տենից: Քննարկելով այն հարցը, թե արվեստի որ երկերն են ավելի կատարյալ, նշանակալի և հավերժական, Տենը եզրակացրել է, որ այդ հատկություններն ունեն առաջին հերթին այն երկերը, որոնց մեջ արտահայտված է «ազգային անդրդվելի և անսասանելի հիմքը» կամ «ցեղային բնավորությունը», որ չկարողացան ջնջել «ոչ գաղթը, ոչ արյան խառնուրդը, ոչ խառնվածքի վերափոխությունը»:¹³ Այս սկզբունքի հիմնավորության մեջ կարելի է համոզվել, եթե մտաբերենք մեր ժողովրդական էպոսը, Աբովյանի «Վերք»-ը, Թումանյանի ստեղծագործությունը, Թեքեյանի պոեզիան: Օշականը Լևոն Շանթի «Հին աստվածներ» դրամայի գլխավոր թերությունն է համարում անհարիրությունը հայ հոգուն, հայի հոգեբանությանը:

Հ. Օշականի չորրորդ չափանիշը արվեստն է: Նա կտրականապես դեմ էր «մեքինները մեր ակնոցով» դատելու սկզբունքին, քանի որ մենք՝ հայերս, մարդկության մի մասն ենք և չենք կարող գոյություն ունենալ կոզիացած:¹⁴ Ուրեմն մեր արվեստն էլ պիտի համաշխարհային արվեստի մաս կազմի և քննվի ու արժևորվի համաշխարհային չափանիշներով՝ ինքնին չանտեսելով ազգային առանձնահատկությունները: Համաշխարհային արվեստի չափանիշների առաջ ամենևին չեն նսեմանում մեր արժեքները, այլ մերկանում են միջակայությունները: Ոչ թե արվեստի չափանիշը պիտի հարմարեցնել մեր գրականությանը, այլ մեր գրականությունը պիտի զարգացնել համաշխարհային արվեստի չափանիշներին համապատասխանեցնելու համար: Ըստ Հ. Օշականի՝ արվեստը միակ միջոցն է, որով ազգը կարող է բարձրանալ, ապրելու իրավունք նվաճել ու իր տեղն ունենալ տևականության մեջ: Այս հարցում Օշականի հետ համամիտ էր նաև Կ. Ջառյանը, որ «Մեհյան»-ում գրել է. «Կը մտածենք՝ թե ժամանակը հասած է այլևս գրականութեան հետ չխաղալու, սիրողի եւ տիլէթանթի հոգեբանութիւնը թօթափելու եւ մօտենալու Արուեստին ոչ թէ փողոցային Տօն-Ժուանի լրբութեամբ, ազնիւ սիրով»:¹⁵

Հ. Օշականը պահանջում էր գրականությունը չշփոթել հայրենասիրության հետ. «Գրականութիւնը հայրենասիրութիւն չէ, որպէսզի խելո՞ր ու պատառ կտորներ այդ զգացումին զինովը արտօնվիք արժեքի բարձրացնելու: Այդպէս կազմակերպված արժեքներու դիմաց է որ կես դարն է վեր կը պայքարիմ»:¹⁶ Այս առումով քննադատ Օշականը դաժանորեն իրատես է և չի դավաճանում իր սկզբունքներին՝ կարծիք հայտնելով, թե Ալիշանի ստեղծագործությունը, Սիպիլի պոեզիան, Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպը և շատ այլ գովաբանված գործեր քննություն չեն բռնում արվեստի չափանիշի առաջ:

Ինչպես վերը նշվեց, այս չափանիշները հավասարապես վերաբերում են թե՛ գրական երկին, թե՛ քննադատական գրվածքին, քանի որ Օշականի համար քննադատությունը ստեղծագործելու եղանակ է: Նա քննադատությունը մոտեցնում է գրականու-

¹¹ Հ. Օշական, *Համապատկեր...*, էջ 301:

¹² Նույն տեղում, էջ 303:

¹³ Հ. Տեն, *Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը*, Եր., 1936, էջ IX:

¹⁴ Հ. Օշական, *Մայրիներու շուքին տակ*, Բեյրութ, 1983, էջ 29:

¹⁵ Հ. Օշական, *Մեհյան*, Կ. Պոլիս, 1914, թիվ 7, էջ 98:

¹⁶ Հ. Օշական, *Սփյուռքը և իրավ բանաստեղծությունը*, Երուսաղեմ, 1945, էջ 69:

թյանը, փնտրում ու գտնում այս երկուսի հնարավոր ընդհանուր եզրը: Քննադատելիս նա ստեղծագործում է՝ հետևելով Օսկար Ուայլդին, որի կարծիքով քննադատությունը ստեղծագործություն է այլ ստեղծագործության առիթով: Օշականի մոտ քննադատության ու գրականության տարրերն այնպես վարպետորեն են միահյուսված, որ դրանց սահմանը անհնար է հստակեցնել: Իր քննադատական ստեղծագործություններն «սալորումներ» են և պատկանում են իր գրականությանը, որ ամեն դեպքում այլ բան չէ, քան կյանքի, հայ հոգու, գրականության և արվեստի պաշտամունք, « իր վեպը քննադատության մը չափ հորդ է գաղափարներով և իր քննադատությունը սալորումներու հանդես մըն է, մտքի երևույթ ըլլալէ խորշող մենագարությամբ մը»:¹⁷

Ելնելով քննադատության համար սահմանած իր չափանիշներից՝ Օշականը ստեղծել է իր ինքնատիպ քննադատական մեթոդը, որ հաջողությամբ կիրառել է ինչպես հին ու միջնադարյան, այնպես էլ ժամանակակից գրականության ստեղծագործությունները վերլուծելիս: Այս մեթոդը ապացուցում է նրա չափանիշների հիմնավորությունը: Օշականը գործի մասին դատելիս հիմնվում է իր ստացած տպավորությունների վրա: Մականյան տպավորությունները բազմազան են լինում: Քննադատի մեծագույն արժանիքն էլ հենց նրանում է, որ տպավորությունների քառսից կարողանա զատել էականը, գլխավորը, կարևորը, ավելի ցայտուն դարձնի այն հոգեբանական իրողությունները, որ շատ հաճախ աննկատ են մնում: Ընթերցողին ևս նա կոչ էր անում վստահել միայն ու միայն սեփական տպավորություններին և «ռչխարամությամբ» չհետևել ընդունված կարծիքին:

Այս մեթոդը նախատեսում է քննել ստեղծագործության հեղինակին, այն կյանքը, որ արտացոլված է գործում, հեղինակի ոճը և տվյալ դարաշրջանն իր համակողմանի նկարագրով, որի օգնությամբ և որի մեջ պիտի փնտրել տվյալ հեղինակի ու նրա ստեղծագործության տեղն ու դերը: Քննադատ Օշականը գտնում է, որ հեղինակին պիտի ճանաչել ոչ թե կենսագրական թվերով ու տեղանուններով, այլ թեկուզ աննշան, բայց նրա մարդկային նկարագրի և ստեղծագործողի էության ձևավորման մեջ դեր խաղացած դեպքերով: Օրինակ՝ Պ.Գուրյանի «Լճակ» բանաստեղծության գուսալ, բայց միաժամանակ խորունկ ողբերգականության ամբողջական ընկալման համար պիտի իմանալ նրա անպատասխան սիրո պատմությունը: Հեղինակին ճանաչելուց հետո Հ. Օշականը փորձում էր պարզել, թե որքանով է հաջողվել հեղինակին իր ստեղծագործության մեջ տալ կյանքի, իրականության ճշմարիտ պատկերը. «Այսինքն՝ ո՞րքան իրավ մարդ, ո՞րքան իրավ կեանք, ո՞րքան իրավ յատկանշական սևեռումներ բարբերել, մտայնություններ»:¹⁸ «Համապատկերում» անդրադառնալով այս հարցին՝ քննադատը գտնում է, որ գրականության ու արվեստի տեսակետից Պոռտյանի ոչ բարձրարժեք վեպերը լուսաբանում են ժամանակի բարբերը և առավելագույնս բնութագրում կյանքն ու հայ ժողովրդին՝ իր ցեղային ընդհանուր հատկանիշներով:¹⁹ Նույն կերպ գնահատելի է վիպասան Շիրվանզադեի վաստակը, որ համակողմանի պատկերացում է տալիս XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի կովկասահայ գյուղի և քաղաքի կյանքի ու բարքերի մասին:²⁰ Հակառակ դրան՝ կյանքը սևեռելու հարցում, ինչպես գտնում է Օշականը, թերացել են ոչ միայն շատ գրողներ, ստեղծագործողներ, այլև մեր մեծանուն պատմիչները, որոնք ժողովրդի կյանքն ու բարքերը, դրանով իսկ ազգային հոգեբանությունն ու արժեքները պատկերելու փոխարեն արձանագրել են միայն թագավորների, կաթողիկոսների, սրբերի ու նահատակների անուններ: Արդյունքում՝ անչափ դժվար, եթե չասենք անհնար է ճիշտ պատկերացում կազմել այդ դարերի հայ մարդու նկարագրի մասին:²¹

Ապա քննադատ Օշականն ուշադրության է արժանացնում գրողի ոճը՝ նրա լեզուն, չափը, կշռույթը, երևակայության բաժինը, կիրառած պատկերավորման համակարգը: Ինչպես միշտ, նա հակված է այստեղ ստեղծագործողին լիակատար ազատություն տալ, այսինքն՝ չպարտադրել ոչ մի կանոն, ոչ մի օրենք: Բայց որպես քննադատ, որպես ընթերցող՝ հեղինակից պահանջում է անկեղծություն ու պարզություն ձևի մեջ.

¹⁷ Հ. Օշական, *Համապատկեր...*, էջ 4:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 340:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 149:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 309:

²¹ Նույն տեղում, էջ 150:

«Իմ փուլքն է եղած արտահայտության պարզագույն ձևը պարտադրել ամեն մարդու»²²: Այդ նպատակով շատ վարպետորեն վերլուծում ու հակադրում է Դուրյանի «Լը-ճակ» և Միսիլի «Լուսին» քերթվածները՝ ընդգծելով առաջինի անպարզությունը ու կատարյալ արտահայտչականությունը և երկրորդի փքում ու անկյանք ունենալը²³:

Ցանկացած բառի գործածություն, ըստ Օշականի, պիտի պայմանավորված լինի նրա բովանդակության ու ձևի ներդաշնակ անհրաժեշտությամբ ու անփոխարինելիությամբ տվյալ խոսքային միջավայրում, տվյալ նախադասության մեջ: Գրողը պիտի մտահոգվի օգտագործելու ոչ թե գեղեցիկ բառեր, այլ այնպիսի բառեր, որ ոչ միայն հարազատորեն արտացոլեն իրականությունը, այլև ստեղծեն մի ուրույն իրականություն: Այսինքն՝ նա առաջ է քաշում ոճի ինքնուրույնության հարցը: Փաստ է, որ գրական ստեղծագործություններն իրարից տարբերվում են ոչ այնքան ասելիքով՝ թեմայով, որքան ասելու ձևով՝ ոճով: «Ինքնուրույնություն և անձնականություն ձևի մեջ» պահանջում էին «Մեհյան»-ի հիմնադիրները՝ համոզված, որ առանց դրանց չեն լինի ստեղծագործական նորանոր նվաճումներ²⁴:

«Ամեն բոլոր քննադատը հարկին տակն է իր սեղանին վրա սպասող գործը հաշտեցնելու անշուշտ նախ՝ հեղինակին, քայց մանավանդ շրջանին, ամոր վրայեն ցեղային միջինին ու անկէ մարդկայինին»²⁵, - գրում է Օշականը: Այս խոսքերից հետևում է, որ ստեղծագործության ամբողջական քննության համար քննադատ Օշականը հաշվի է նստում ժամանակաշրջանի, տիրող գրական մթնոլորտի հետ: Վերջիններս, նրա համոզմամբ, պարտադիր ազդեցություն են ունենում արվեստագետի և նրա ստեղծագործության վրա: Ստեղծագործության հիմնավոր ընկալումն ու վերլուծությունն անհնար է առանց ժամանակաշրջանի գրական ճաշակը նկատի առնելու: Ահա XX դարասկզբի արևմտահայ գրականությունը, հետևելով համաշխարհային գրականության զարգացման միտումներին, տուրք տվեց հատկապես խորհրդապաշտությանը: Բոլոր ստեղծագործողներն էլ հետևեցին ժամանակի պահանջին, սակայն քչերը կարողացան իրենց տաղանդի զորությամբ ճեղքել ժամանակի երկաթ գոտին և առաջ անցնելով ժամանակից՝ ստեղծել արվեստի արժեքներ, ինչպիսիք են Մ. Մեծարենցի, Դ. Վարուժանի, Վ. Թեքեյանի պոեզիան: Օշականի վկայությամբ՝ մոտ կես դար Հովհաննես Մեքյան, Սկրտիչ Աճեմյան, Թովմաս Թերզյան, Միսիլ անունները արևմտահայ գրականության մեջ «քանաստեղծության խորհրդանշաններ» էին, մինչդեռ Մեծարենցը շրջապատված էր անհանդուրժողականությամբ, իսկ Թեքեյանը՝ լուռ անտարբերությամբ²⁶: Այստեղ է, որ խիստ կարևորվում է քննադատի վարպետությունը, պայծառատեսությունը, իրավ արժեքները սին փառքերից զատելու կարողությունը: Հ. Օշականը այն քչերից մեկն էր, որ չհետևեց ընդունված կարծիքին և ժամանակին ու ըստ արժանվույն գնահատեց թե՛ Մ. Մեծարենցի, թե՛ Վ. Թեքեյանի արվեստը՝ մշտապես հավատարիմ մնալով իր չափանիշներին ու արվեստագետի կոչմանը:

КРИТЕРИИ И МЕТОД ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ АКОПА ОШАКАНА

____ *Резюме* ____

____ *Л. Манасян* ____

Акоп Ошакан – один из известных армянских критиков первой половины XX века, по распространенному мнению – самый строгий и привередливый критик. Свообразный метод его литературной критики основывается на следующих принципах: а) каждое литературное произведение, даже критика, должна обогащать литературу, б) насколько отражена жизнь в произведении, в) преданность народному духу.

²² Հ. Օշական, *Համապատկեր...*, էջ 355:

²³ *Նույն տեղում*, էջ 359-363:

²⁴ Հ. Օշական, *Մեհյան*, Կ. Պոլիս, 1914, թիվ 1, էջ 1:

²⁵ Հ. Օշական, *Համապատկեր...*, էջ 367:

²⁶ *Նույն տեղում*, էջ 366; Հ. Օշական, *Միշտադր և իրավ քանաստեղծությունը*, էջ 41: